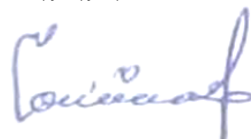

ДОНИШГОҲИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 371+376.5:796/799(575,3)

САИДАЛИЗОДА УМЕДЧОН РАМАЗОН

**ХУСУСИЯТҲОИ ТАШКИЛӢ-ПЕДАГОГИИ ТАШАККУЛИ
МАЙЛУ РАҒБАТИ НАВРАСОНИ ДУШВОРТАРБИЯ БА
ВАРЗИШ ВА ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ
(ДАР МИСОЛИ БОЗИҲОИ ВАРЗИШИИ МИЛЛӢ)**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмӣи номзади илмҳои педагогӣ
аз рӯйи ихтисоси 5.3. - Педагогика (5.3.1. – Педагогикаи умумӣ,
таърихи педагогика ва таҳсилот)

Рохбари илмӣ:

номзади илмҳои педагогӣ,
дотсент Солеҳзода М.С.

Душанбе – 2026

МУНДАРИҶА

Муқаддима.....	4
Тавсифи умумии таҳқиқот.....	9
Боби 1. Асосҳои назариявии омӯзиши хусусиятҳои инкишофи психикӣ ва ҷисмонии синни наврасӣ	17
1.1. Қонуниятҳои умумии инкишофи психикӣ ва ҷисмонии синни наврасӣ	17
1.2. Таснифоти педагогӣ-психологӣ мафҳуми душвортарбия ва аломатҳои зоҳиршавии он дар синни наврасӣ.....	41
1.3. Омил ва сабабҳои пайдоиши душвортарбиягӣ дар наврасон	70
Хулоса оид ба боби якум	93
Боби 2. Заминаҳои педагогӣ-психологӣ ва иҷтимоии корҳои ислоҳӣ бо наврасони душвортарбия	96
2.1.Истифодаи усулҳо дар чараёни корҳои ислоҳӣ ва пешгирӣ бо наврасони душвортарбия.....	96
2.2. Хусусиятҳои педагогӣ - психологӣ истифодаи бозихҳои варзишии миллӣ дар раванди тарбияи ҷисмонии наврасони душвортарбия	107
Хулоса оид ба боби дуюм	117
Боби 3. Таҳлил ва баҳодиҳии сатҳи омодагии наврасони душвортарбия ба инкишофи ҷисмонӣ ва варзиш.....	119
3.1. Таҳқиқи омодагии наврасони душвортарбия ба инкишофи ҷисмонӣ дар асоси бозихҳои варзишӣ.....	119
3.2. Роҳҳои ташаккули ҳавасмандонагрии наврасони душвортарбия ба бозихҳои варзишии миллӣ бо воситаи машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ.....	160
Хулоса оид ба боби сеюм	168
Хулосаҳои умумӣ	169
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо	171
Рӯйхати адабиёти истифодашуда	173
Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия	186

НОМГЌИ ИХТИСОРА ВА АЛОМАТҲОИ ШАРТӢ

ДДОТ ба номи С.АйнӢ – Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин АйнӢ;

ДТҚТ ба номи С.Раҳимов – Донишқадаи тарбияи ҷисмонии Тоҷикистон ба номи Саидмумин Раҳимов;

ИДМ – Иттиҳоди давлатҳои мустақил;

КОА – Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон;

МТМ – Муассисаҳои таҳсилоти махсус;

МТМУ – Муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ;

ТУТ – Ташкилоти умумичаҳонии тандурустӣ;

ФР – Федератсияи Русия;

ҚТ – Ҷумҳурии Тоҷикистон.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Тағйироти ҷомеаи имрӯза дар баробари дигар зинаҳо, соҳаи маорифро низ фарогир буда, масъалаи афзоиши теъдоди кӯдакону наврасони душвортарбия, корҳои пешгирӣ ва ислоҳи шаклҳои гуногуни нуксонҳои рафтори ин гурӯҳ аз мадди назари ҳукумати кишвар низ безътибор намондааст.

Новобаста аз ин, бухрони иҷтимоӣю иқтисодии ҷомеаи муосир, ба муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, аз ҷумла муассисаҳои таҳсилоти махсус (мактаб-интернатҳо, хонаи кӯдакон ва ғайра) низ таъсири манфии худро расонида, тафовут байни табақаҳои ҷомеа, коҳиши тавачҷуҳи насли ҷавон (кӯдакон, наврасон ва ҷавонон) ба тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш боиси афзоиши тамоюлҳои манфӣ дар рафтори ин гурӯҳ гардидааст. Муносибати манфӣ ва бефарқ ба зиндагӣ дар бисёр хонандагон ҳисси бепарвоя, фишори психологӣ ва бетафовутӣ нисбат ба худ ва атрофиёро ба вучуд оварда, дар натиҷа сатҳи ҷинойткорӣ миёни хонандагони муассисаҳои таълимӣ, баҳусус дар синни наврасӣ меафзояд.

Вобаста ба ин, тавре маълум аст, яке аз марҳалаҳои муҳимми ташаккули шахсияти бачагон, давраи мактабӣ буда, маҳз дар ҳамин давра вақт асосҳои шахсият гузошта шуда, тамоми хислатҳои асосии рафтор ва муносибат ба ҷомеаву худ ташаккул меёбанд. Барои ҳалли ин вазифаҳо фанҳои таълимӣ, дар радифи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш низ нақшгузор бошанд ҳам, вале сарфи назар аз имконияти мавҷуда, раванди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш бештар ба азхудкунии маҳорат ва малақаҳои амалӣ нигаронида шуда, вазифаи тарбияи ахлоқӣ ва маънавӣ ба ҷои дуҷум гузошта мешавад. Ҳалли ин мушкилот имконпазир аст, яъне тавассути ҷалби наврасон ба фаъолиятҳои иҷтимоии муҳим, ки истифодаи мақсадноки воситаҳои усулҳои тарбияи ҷисмонӣ ва истифодаи корҳои ислоҳӣ имкон медиҳад, ҳолати ҷисмонӣ, ахлоқӣ ва психологӣ хонандагон бартараф гарданд.

Вобаста ба масъалаи таҳқиқшаванда, ҷойгоҳ ва саҳми Пешвои муаззами миллат, Президенти кишвар, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар пешрафту инкишофи низоми соҳаи маориф нисбати соҳаҳои дигар назаррас мебошад. Аз ҷумла, дар яке аз баромадхояшон махсус таъкид гардидааст, ки: “Мо бояд наврасону ҷавононро дар руҳияи эҳтиром ба муқаддасоти миллӣ, қонун, тартибот ва риояи ҳатмӣ тарбия намоем, бо талаботи қонун онҳоро аз таъсири харобиовари падидаҳои номатлуби ҷаҳони муосир, аз қабилӣ ифротгарӣ, нашъамандӣ, умуман, аз ҳама гуна ҷинойтҳо ҳифз намуда, то ҳадди имкон дар байни онҳо тарзи ҳаёти солимро тарғиб намоем” [110, с.36]. Мазмунӣ ин гуфтаҳо маънии муносири педагогиро дар самти тарбияи наврасон ва ҷавонон инъикос менамояд, ки асоси онро ташаккули низоми устувори арзишҳои маънавию шахрвандӣ ташкил медиҳад. Дар маркази ин раванд тарбияи эҳтиром ба муқаддасоти миллӣ, риояи қонун ва нигоҳдории тартиботи ҷамъиятӣ қарор дошта, онҳо ҳамчун унсурҳои муҳими худшиносии миллӣ ва шахрвандӣ баромад мекунанд.

Дар ин замина, аҳамияти махсус ба тарбияи пешгирикунанда дода мешавад, ки ба ҳифзи шахсият аз таъсири манфии равандҳои ҷаҳонишавӣ ва иҷтимоӣ равона гардидааст. Зикри чунин падидаҳо, ба мисли ифротгарӣ, нашъамандӣ ва ҷинойткорӣ, зарурати ташаккули устувори психологӣ, тафаккури интиқодӣ ва масъулияти иҷтимоии ҷавононро таъкид менамояд. Аз ин лиҳоз, тарбия на танҳо воситаи интиқоли меъёр ва арзишҳо, балки омили муҳими таъмини амнияти шахсӣ ва ҷамъиятӣ низ ба ҳисоб меравад.

Ҳамзамон, таъкид ба тарғиби тарзи ҳаёти солим аз хусусияти мукаммали раванди тарбия дарак медиҳад, ки он ҷанбаҳои ҷисмонӣ, ахлоқӣ ва психологӣ рушди шахсиятро дар бар мегирад. Ташаккули муносибати мусбат ба тарзи ҳаёти солим ҳамчун воситаи пешгирии душвортарбиягӣ ва таҳкими саломатии равонию ҷисмонии наврасон ва ҷавонон арзёбӣ мегардад.

Дар ин радиф, асосҳои меъёрӣ-ҳуқуқии мавзӯи таҳқиқот дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” [75], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» аз 20 июни 2024, №2049 [76], “Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” [69], Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак” [77], “Барномаи рушди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022-2026: замима ба қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2021, №568.” [18] ва ғайраҳо ба таври мушаххас дарҷ гардидаанд.

Робита ба ин, масъалаи вайроншавии ахлоқи наврасон яке аз нуқтаҳои ба шумор меравад, ки ҳамеша зери назорати омӯзгорон, ҳуқуқшиносон, сотсиологон, психологон, волидон ва дигарон қарор дорад. Одатан, наврас олами ҳиссиёти худро таҳлил ва ба рафтори худ баҳогузорӣ намуда, худашро ҳамеша бо калонсолон муқоиса мекунад. Бо мақсади ташаккул ва ислоҳи арзишҳои маънавии шахсият, ҷуброни норасоҳои тарбияи оилавӣ, инчунин баланд бардоштани сатҳи саломатии ҷисмонӣ ва психикии наврасони душвортарбия, муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва муассисаҳои таълимии махсус бо истифодаи роҳи усулҳои муосири тарбия фаъолияти худро ба роҳ мондаанд.

Ҳарчанд фаъолияти тарбияи ҷисмонӣ ва варзишӣ имконияти зиёдеро барои таъсир ба саломатии ҷисмониву психикии наврасон ва рафтори онҳо дар бар мегирад, вале тартиби муосири ташаккулёфтаи чунин фаъолият бо наврасон имкон намедихад, ки иқтисоди инсонгароии тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш самаранок истифода бурда шавад. Ин нуқта воқеаҳои тарбияро пешниҳод мекунад, ки онҳо самти равшан ифодаёфтаи инсонгароӣ дошта, барои ҳалли як қатор вазифаҳои педагогӣ-психологӣ оид ба тарбия, таҳсил ва ташкили фароғати наврасон пешбинӣ шудаанд. Барои ҳалли ин вазифаҳо қатори яклухти иқдомҳои педагогӣ-психологӣ истифода шуда, миёни онҳо бозҳои варзишии милли низ бетаъсир нестанд.

Ҳамин тавр, ихтилофҳо дар чараёни корҳои педагогӣ-психологӣ бо наврасони душвортарбия, татбиқи технологияҳои нави таълиму тарбия, аз ҷумла истифодаи бозихои варзишии миллӣ, ки таъсири инсонгарой ба шахсияти онҳоро пешбинӣ менамоянд ва таҳқиқи нокифояи назариявӣ ву методии асосҳои он, мушаххас набудани истифодаи бозихои варзишии миллӣ дар таълиму тарбия ва корҳои ислоҳӣ бо наврасони душвортарбия ошкор ва **мубрамияти** мавзӯи илмӣ муайян гардид.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯи илмӣ. Масъалаҳо оид ба кори тарбиявӣ бо наврасон, аз ҷумла душвортарбиягон, дар асарҳои олимону мутахаассисони ватанӣ ву хориҷӣ Лутфуллоев М. [84], Шарифзода Ф. [147], Каримова И. Х. [58], Қодиров Б. [57], Нуоров А. [101], Шарипов В. Д. [148], Мачидова Б. [86], Шукуров Т. [152], Зубайдов У. [51], Суяркулов Т. [134], Сафаров В. Д. [121], Файзализода Ҷ. [139], Намозов Т. [96], Алемаскин М. А. [4], Баженов В. Г. [14], Беличева С. А. [24], Вертсинская Н. Н. [32], Зотов Ю. И. [52], Кочетов А. И. [66], Макаренко А. С. [87], Мариенко И. С. [91], Натазон Э. Ш. [97], Невский И. А. [98], Петровский А. В. [106], Сухомлинский В. А. [133], Фелдштейн Д. И. [143] ва дигар муаллифон баррасӣ шудаанд. Ба тасдиқи онҳо, усули самараноктари бартараф кардани душвортарбиягии наврасон ва ҷалби онҳо ба фаъолияти таълиму тарбия ва ҳаёти ҷамъиятӣ, аз ҷумла тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш (дар мисоли бозихои варзишии миллӣ) бо тағйири минбаъдаи нишонаҳои мусбӣи хислат махсуб меёбад.

Омӯзиши сабабҳои пайдоиш ва ташаккули рафтори зиддиҷамъиятии кӯдакону наврасон ва ислоҳи он, аз ҷумла бо истифодаи воситаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш (дар мисоли бозихои варзишии миллӣ), мавзӯи таҳқиқоти психологӣ-педагогӣ буда, ҷунин таҳқиқотҳо дар чараёни машғулиятҳои варзишии гуногун (Асоев М. Х. [10], Намозов Т. [96], Саидова Ш. А. [118], Сафаров Ш. А. [120], Турсунов Н. Н. [137], Зотов Ю. И. [52], Кабачков В. А. [56], Синякин М. П. [124] ва диг.) гузаронда шудаанд. Машғул шудан ба машқҳои ҷисмониро воситаи

муҳимми инкишофи ахлоқӣ, ҷисмонӣ, психикӣ ва дигар ҷиҳатҳои инкишофи муносиби шахсият ҳисоб кардан мумкин аст (Сафаров Ш. А. [120], Намозов Т. [96], Давлятов Х. С. [40], Қурбонова Г. [71], Лубишев Л. И. [85], Лесгафт П. Ф. [81], Виленский М. Я. [33] ва диг.). Вазифаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш бевосита тавассути таъсир ба ҷаҳони маънавӣ ва ҳиссии шахсият, дар заминаи мусбати ҳоси онҳо зоҳир мешаванд (Гадоев М. [38], Фозилов С. [142], Кабачков В. А. [56], Лубишев Л. И. [85], Биховская И. М. [26], Столяров В. И. [129] ва диг.).

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ.

Рисолаи илмӣ мазкур дар доираи нақшаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва мудофияи гражданин ва педагогикаи умумидонишгоҳии ДДОТ ба номи С. Айни мавриди пажӯҳиш қарор гирифта, мазмун ва мундариҷаи он бо барномаҳои таълимии ихтисосҳои педагогӣ - психологӣ робитаи зич дорад. Мақсад ва вазифаҳои рисолаи мазкур дар самти татбиқи усулҳои муосири таълим ва тарбияи наврасони душвортарбия, ки иҷрои онҳо дар барномаҳои давлатӣ таъкид ёфтааст, мусоидат мекунад. Мазмун ва мундариҷаи рисола дар амалӣ намудани талаботи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” (2013), Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи масъулият барои таълим ва тарбияи кӯдак” (2024), Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш” (2012), Барномаи рушди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022–2026 (2021), “Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон” (2006), саҳм дорад.

Инчунин, вобаста ба мавзӯи таҳқиқот дар рисолаҳои Сангинов Б. К. [117], Шарипов В. Д. [149], Мачидзода У. Ҳ., [93], Қахрамонов Г. С. [74] ва дигарон андешаҳои ҷолиб баён шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Таҳқиқот ба масъалаи ташкилӣ-педагогии ташаккули майлу рағбати наврасони душвортарбия ба варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ дар асоси истифодаи бозихои варзишии миллӣ мавриди омӯзиш қарор гирифтааст.

Дар раванди таълиму тарбия наврасони душвортарбия тавассути ҷалб ба машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ва бозихои варзишии миллӣ бо фарҳанг, анъана ва арзишҳои таърихию миллӣ ошно гардида, муносибати масъулиятнокона ва эҳтиромонаро нисбат ба тандурустӣ, тарзи ҳаёти солим ва атрофиён меомӯзанд. Илова ба ин, истифодаи бозихои миллии варзишӣ дар муассисаҳои таълимӣ ба рушди ҷисмонӣ, беҳтар гардидани ҳолати равонӣ эҳсосӣ ва ислоҳи рафтори наврасон мусоидат мекунад. Хонандагон аз ин гуна машғулиятҳо лаззати маънавӣ бурда, эҳсосот ва сифатҳои иродавии худро ташаккул медиҳанд. Яъне, ҳангоми иштирок дар бозихои варзишии миллӣ наврасон бо ҳамсолон ҳамкорӣ карда, ҳисси масъулиятшиносӣ ва интизомро аз сар мегузаронанд, ки ин тартиб дар тарбияи маънавӣ-ахлоқӣ ва иҷтимоикунонии онҳо нақши муҳим мебозад.

Мақсади таҳқиқот - аз ҷиҳати назариявӣ ва амалӣ асоснок намудани самаранокии истифодаи бозихои варзишии миллӣ дар ҷараёни таълим ва тарбияи наврасони душвортарбия.

Вазифаҳои таҳқиқот:

1. Дар асоси омӯзиш ва таҳлили адабиёти илмӣ-методӣ муайян намудани дараҷаи таҳқиқи масъалаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиши наврасони душвортарбия.

2. Ошкор кардани сабаб ва омилҳои педагогӣ-психологӣ вобаста ба пайдоиши нуқсонҳо дар рафтори наврасони душвортарбия.

3. Муайян кардани хусусиятҳои ҳолат ва инкишофу омодагии ҷисмонӣ ва хусусиятҳои педагогӣ-психологии наврасони душвортарбия.

4. Маълумотноки ва фаълнокии наврасони душвортарбия дар масъалаҳои ҳифзи саломатӣ ва ҳавасу мароми онҳоро ба машқҳои ҷисмонӣ, дар мисоли бозиҳои варзишии миллии дақиқ намудан.

5. Омӯзиш ва санҷиши машғулиятҳои тарбияи ҷисмонии наврасони душвортарбия бо назардошти истифодаи бозиҳои варзишии миллии.

Объекти таҳқиқот - хонандагони синфҳои 5-8 (11-14-сола)-и муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ.

Предмети таҳқиқот - хусусиятҳои ташкилӣ ва педагогӣ-психологӣ ташаккули майлу рағбати наврасони душвортарбия ба варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ (дар мисоли бозиҳои варзишии миллии).

Фарзияи таҳқиқот: Самаранокии тарбияи ҷисмонӣ ва варзиши наврасони душвортарбия ҳангоми татбиқи маҷмӯи талаботҳои зерин таъмин мегардад:

1. Мундариҷа ва ташкили барномаҳои таълимии машғулиятҳои тарбияи ҷисмонии наврасон хусусиятҳои синнусолӣ, ҷисмонӣ, педагогӣ ва фардӣ-психологӣ наврасонро ба инобат гирад;

2. Шароитҳои педагогӣ-психологӣ таъминкунандаи ташаккули ҳавасмандгардонии устувори наврасон ба машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ татбиқ гардад;

3. Ба ҷараёни таълимии муассисаҳои таҳсилоти махсус (дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ) тадриҷан бозиҳои миллии варзишӣ бо назардошти синнусолӣ ворид карда шаванд;

4. Маҳсулнокии ворид намудани бозиҳои миллии варзишӣ ба ҷараёни таълими муассисаҳои таҳсилоти махсус аз рӯи нишондиҳандаҳои инкишофи ҷисмонӣ ва омодагӣ, ҳолати психоэмотсионалӣ ва ислоҳи рафтори наврасон баҳогузорӣ гардад.

Марҳала, макон ва давраи таҳқиқот. Таҳқиқот давра ба давра дар се марҳала гузаронида шудааст (солҳои 2021-2025).

Марҳалаи якум—ҷустуҷӯи-назариявӣ (солҳои 2021-2022). Ҷамъоварӣ ва омӯзиши адабиёти мавҷуда дар доираи мавзӯи таҳқиқот, ташҳис,

таҳлил ва баҳогузориҳои ҳолати мавҷудаи таҳқиқот ва ташкили давраи муқарраротиҳои озмоиш.

Марҳалаи дуюм–таҷрибавӣ-озмоишӣ (солҳои 2022-2023). Иҷрои давраи ташаккулдиҳандаи қисми озмоиш, ки дар ҷараёни он сифатнокии муносибатҳо, асос, шакл ва роҳи усулҳои муайян карда шуда, шароитҳои таъмини ташаккули майлу рағбати наврасони душвортарбия ба варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ, дар мисоли бозиҳои варзишии миллӣ муқаррар гардиданд.

Марҳалаи сеюм–ҷамъбасти (солҳои 2024-2025). Ҷамъбаст ва таҳлили натиҷаҳои кори таҳқиқоти назариявӣ ва амалӣ, таҳлилу баррасии натиҷаи кори озмоишӣ-таҳқиқотӣ, коркарди оморӣ ва таҳияи маводи диссертатсионӣ.

Асосҳои назариявӣ-методологии таҳқиқотро ташкил медиҳанд: муқаррарот дар бораи инкишоф ва ташаккули шахсият, (Каримова И. [58], Нуров А. [101], Раҳимзода Х. [111], Иматзода Л. [55], Котибова Ш. [65], Обидова М. [102], Дадобоева М. С.[45], Ананев Б. Г. [8], Афанасев В. П. [12], Бодалев А. А. [27], Леонтев А.В. [82] ва дигарон); муқаррарот дар бораи хусусиятҳои синнусолӣ ва инфиродии шахсият ва рафтори наврасон (Юнусова Н. [156], Мачидова Б. [86], Сафарова З. [122], Саидзода Б. [119], Котибова Ш. [64], Пиаже Ж. [104], Виготский Л. С. [37], Раттер М. [112] ва дигарон); муқаррарот дар бораи моҳият ва мазмуни ҷараёни корҳои ислоҳии наврасони душвортарбия (Латифзода С. [78], Зайтметов Ҳ. [49], Баротова Г. [19], Вайзман Н. И. [31], Алмазов Г. Н. [6], Обухова Е. А. [103] ва дигарон); муқаррарот дар бораи асосҳои назариявӣ-методиҳои истифодаи воситаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар инкишофи маънавӣ ва ҷисмонии шахсият (Сафаров Ш.А [120], Раҳимзода Х. [111], Гадоев М. [38], Намозов Т. [96], Қурбонова Г. [71], Матвеев Л. П. [92], Баландин Г. А. [15], Илйин Е. П. [54], Балсевич В. К. [16], Тихвинский С. Б. [135], Кабачков В. А. [56] ва дигарон).

Сарчашмаи маълумот. Ба сифати сарчашмаи асосии диссертатсия китобҳои дарсӣ, матни авторефератҳо ва диссертатсияҳо илмӣ муҳаққиқони хориҷӣ ва ватанӣ истифода шудаанд.

Заминаҳои эмпирикӣ: суҳбат, таҳлил ва ҷамъбасти адабиёти илмӣ-методӣ; таҳлили ҳуҷҷатҳои педагогӣ-психологӣ, тест; пурсиши анкетӣ; мушоҳида ва озмоиши педагогӣ; омили математикӣ.

Пойгоҳи таҳқиқотӣ: Дар таҳқиқот 200 нафар наврасони синни 11-14-солаи муассисаи таҳсилоти миёнаи умумии №10-и н. И. Сомони ш. Душанбе, муассисаҳои таҳсилоти махсус барои кӯдакони یتими шаҳри Душанбе ва мактаб-интернати ҷумҳуриявӣ барои наврасони душвортарбия дар ш. Душанбе иштирок карданд.

Навгонии илмӣ таҳқиқот:

1. Бори аввал низоми тарбияи ҷисмонии наврасони душвортарбияи синни 11-14-сола дар заминаи истифодаи бозихои миллии варзишӣ таҳия гардид;

2. Шароитҳои педагогии таъминкунондаи истифодаи самараноки бозихои миллии варзишӣ дар низоми тарбияи ҷисмонии наврасони душвортарбия муайян карда шуданд;

3. Меъёрҳо ва нишондиҳандаҳои баҳодиҳии самаранокии тарбияи ҷисмонии наврасони душвортарбия тавассути истифодаи бозихои миллии варзишӣ таҳия гардиданд;

4. Хусусиятҳои таъсири бозихои миллии варзишӣ ба рушди ҷисмонӣ, ҳолати равонию эмотсионалӣ ва ташаккули ангезаи иштироки фаъолонаи наврасони душвортарбия дар машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ошкор шуданд;

5. Дар натиҷаи таҳқиқоти таҷрибавӣ самаранокии низоми пешниҳодшудаи тарбияи ҷисмонӣ бо истифодаи бозихои миллии варзишӣ дар беҳтар намудани омодагии ҷисмонӣ ва ислоҳи рафтори наврасони душвортарбия ба таври таҷрибавӣ исбот карда шуд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Исбот карда шудааст, ки дар шароити тағйироти ҷомеаи муосир, мушкилоти афзоиши теъдоди наврасони душвортарбия, коҳиши таваҷҷуҳи онҳо ба тарбияи ҷисмонӣ ва афзудани тамоюлҳои манфӣ дар рафтори онҳо, таҳия ва татбиқи низоми тарбияи ҷисмонӣ дар заминаи истифодаи бозихои миллии варзишӣ барои ташаккули маркази ягонаи таъсири тарбиявӣ ва ислоҳи замина фароҳам меорад. Муқаррар карда шудааст, ки истифодаи ин гуна бозихо дар муассисаҳои таълимӣ ба пешгирии рафторҳои зиддиҷамъиятӣ, бартарафсозии нуқсонҳои рафтор ва барқарор намудани муҳити солими тарбиявӣ мусоидат мекунад. Аз ин рӯ, низоми тарбияи ҷисмонӣ дар асоси бозихои миллии дар марҳилаҳои гузариш ҳамчун механизми асосии ислоҳи рафтор, таъмини сулҳи психологӣ, таҳкими устувории шахсият ва беҳтарсозии саломатии наврасони душвортарбия ташаккул ёфт;

2. Муайян карда шудааст, ки тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ҳамчун воситаи таҳкими саломатии ҷисмонӣ, рушди қобилиятҳо ва мутобиқшавии иҷтимоӣ вазифаи муттаҳидсозии наврасон ва ҷамоаҳангсозии манфиатҳои онҳоро дар ҷараёни фаъолияти дастаҷамъона иҷро менамояд. Асоснок карда шудааст, ки суботи равонӣ ва рушди сифатҳои иродавии наврасони душвортарбия бо фаъолияти институтсионалӣ ва роҳбарии мақсадноки омӯзгорону мураббӣён робитаи мустақим дошта, таҳкими фаъолияти ҳаракатӣ ба пешгирияти аномия ва таъсири манфии муҳити кӯча мусоидат намуд. Воситаҳои тарбияи ҷисмонӣ дар баробари таъмини устувории рафторӣ, барои муаррифии шахсияти наврас ҳамчун субъекти мустақил ва фаъоли ҷомеа замина фароҳам оварданд;

3. Асоснок карда шудааст, ки амсилаи тарбияи ҷисмонӣ ва истифодаи бозихои миллии варзишӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон хусусиятҳои ҷомеа ва анъанаҳои давлатию миллиро дар худ таҷассум намуда, шакли хоси рушди ниҳодҳои тарбиявиро ба вуҷуд овардааст.

Исбот карда шудааст, ки раванди ислоҳи рафтори наврасон, ки самтҳои онро талаботи қонунгузорӣ ва барномаҳои давлатӣ муайян менамоянд, ба таҳкими фарҳанги саломатӣ ва амнияти психологӣ наврасон мусоидат мекунад. Дар шароити мушкилоти иҷтимоӣ, ташаккули низоми мутамаркази тарбиявӣ на танҳо ҳамчун ҳадафи педагогӣ, балки ҳамчун воситаи наҷоти наврасон аз қачрафторӣ, ҳифзи саломатии онҳо ва кафолати рушди минбаъдашон дар фазои иҷтимоӣ баромад намуд;

4. Ошкор карда шудааст, ки дар шароити таҳаввулоти ҷомеаҳо ниҳоди тарбияи ҷисмонӣ ва бозихои миллии варзишӣ метавонанд на танҳо унсури идоракунии таълимӣ, балки субъекти фаъоли ислоҳи рафтор, таҳкими суботи эмотсионалӣ ва таъмини рушди устувори шахсият бошанд. Муқаррар карда шудааст, ки така ба анъанаҳои миллий, ба назар гирифтани хусусиятҳои синнусолӣ ва равонии наврасон ва нақши роҳбарияти педагогӣ боиси ташаккули амсилаи хоси ислоҳи рафтор дар Тоҷикистон гардид. Дар ин раванд фаъолияти омӯзгорон ва мутахассисон дар таҳкими пояҳои тарбия, барқарорсозии сулҳи эҳсосӣ ва рушди рафтори мусбати наврасон аҳаммияти калидӣ касб намуд. Ҳамзамон, асоснок карда шудааст, ки истифодаи бозихои миллии варзишӣ дар сатҳҳои амалии муассисаҳои таълимӣ тавассути иштироки фаъолонаи наврасон дар мусобиқаҳо ва фаъолияти дастаҷамъона ба таъмини муҳити солими равонӣ ва пешгирии ҳуқуқвайронкуниҳо мусоидат менамояд.

Аҳаммияти назариявии таҳқиқот аз он иборат аст, ки назарияву методикаи варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ, донишҳои навро дар бораи таъмини мақсаднок, мазмуннок, ташкилӣ-методии тарбияи ҷисмонӣ ва варзиши наврасони душвортарбия такмил медиҳанд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқот асос меёбад ба татбиқи ин натиҷаҳо дар шароити муассисаҳои таълимӣ наврасони барои душвортарбиягирандагон самаранокии баланди ислоҳи психологӣ-педагогӣ душвортарбиягии наврасонро тавассути паст кардани сатҳи

шиддати психикӣ, баланд бардоштани худбаҳодихӣ, мустаҳкам кардани саломатии ҷисмонӣ ва психикӣ, баланд бардоштани сатҳи инкишоф ва омодагии ҷисмонӣ, ташаккули ҳавасҳои устувори шуғл ба машқҳои ҷисмонӣ, дар мисоли бозиҳои варзишии миллӣ таъмин мекунад.

Натиҷаҳои таҳқиқотро инчунин, дар фаъолияти амалии мураббӣёну омӯзгорон, омӯзгори тарбияи ҷисмонӣ, роҳбари синф, педагог-психолог ва маъмурияти муассисаи таълимӣ ҳангоми кор бо наврасони душвортарбия истифода бурдан мумкин аст.

Рисолаи илмӣ мазкурро дар чараёни ташкил ва гузарондани дарс, семинар, лексия, курсҳои махсус ва такмили ихтисоси кадрҳои омӯзгорӣ низ истифода бурдан мумкин аст.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои диссертатсия хулосаҳо ва муқаррароти асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда бо таъба муқаррароти асосии назарияи педагогӣ - психологияи инкишофу ташаккули шахсият, донишҳои психологияи синнусолӣ ва педагогӣ, асарҳои илмӣ оид ба масъалаҳои моҳият ва мазмуни кор бо наврасони душвортарбия, асосҳои назариявӣ-методии истифодаи воситаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, дар мисоли бозиҳои варзишии миллӣ дар инкишофи маънавӣ ва ҷисмонии шахсият таъмин карда шудаанд.

Мутобиқати диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мазмуни қори диссертатсионӣ ба мазмуни шиносномаи ихтисоси 5.3. - Педагогика (5.3.1.- Педагогикаи умумӣ, таърихи педагогика ва таҳсилот) мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доғталаби дарачаи илмӣ аз муайян кардани мақсад, вазифаҳо, объект, предмет, фарзия ва масъалаҳои таҳқиқот ва матраҳ сохтани масъалаҳои мубрами таҳқиқот, таҳлилу баррасии иттилооти бадастовардашуда иборат аст. Таҳлили назариявию методологӣ, таҳқиқи амалӣ ва санҷидани фарзияи гузошташуда, қоркарди пешниҳод ва хулосаҳо, ки муҳтавои диссертатсияро тартиб медиҳанд, маҳз натиҷаи таҳқиқоти мустақилона маҳсуб меёбанд.

Тасвиб ва амалисозӣ. Мазмун ва мухтавои диссертатсия дар конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ илмӣ-амалӣ, тренингҳо, мизҳои мудаввар ва семинарҳо оид ба масъалаҳои таҳқиқшаванда; дар гузориш ва муҳокимаҳои мунтазам дар ҷаласа ва семинарҳои илмӣ-методӣ; дар конференсияҳои илмӣ-амалии ҳайати профессорону омузгорони ДДОТ ба номи С. Айнӣ шунида ва мавриди баррасӣ ва муҳокимаи мутахассисон қарор дода шудааст.

Интишорот аз рӯйи мавзӯи диссертатсия. Муқаррароти асосӣ ва натиҷаҳои таҳқиқот зимни маърузаҳо дар конференсияҳои илмӣ амалӣ (солҳои 2019-2026), семинар ва мизҳои мудаввар муҳокима шуда, дар 13 мақолаи илмӣ ба таърифи инъикос ёфтаанд, ки аз он 4 адад дар нашрияҳои тавсиянамудаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон нашр шудааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 3 боб, 7 зербоб, хулосаву тавсия ва рӯйхати адабиёти истифодашуда иборат аст. Матни диссертатсия дар ҳаҷми 188 саҳифаи ҷопӣ, 20 ҷадвал ва 4 диаграмма инъикос ёфтааст. Рӯйхати адабиёти истифодашуда 156 номгӯӣ маводи назариявӣ методӣ ва дигар сарчашмаву маъхазҳоро фаро мегирад.

БОБИ 1. АСОСҲОИ НАЗАРИЯВИИ ОМЌЗИШИ ХУСУСИЯТҲОИ ИНКИШОФИ ПСИХИКӢ ВА ҶИСМОНИИ СИННИ НАВРАСӢ

1.1. Қонуниятҳои умумии инкишофи психикӣ ва ҷисмонии синни наврасӣ

Давраи наврасӣ яке аз марҳалаҳои ҳассос, мураккаб ва аз лиҳози педагогию психологӣ муҳимми рушди шахсият ба ҳисоб рафта, бо тағйироти босуръати ҷисмонӣ, равонӣ, маърифатӣ ва иҷтимоӣ тавсиф мегардад. Дар ин марҳала равандҳои ташаккули худшиносӣ, таҳкими муносибатҳои байнишахсӣ, муайян гардидани мавқеи иҷтимоӣ ва рушди сифатҳои иродавию ахлоқии шахсият хусусияти ғайрӣ пайдо мекунанд. Омӯзиш ва таҳқиқи омилҳое, ки ба инкишофи ҳамоҳанги наврасон, таҳкими солимии равонӣ ва ташаккули рафтори иҷтимоии онҳо таъсир мерасонанд, аҳамияти назариявӣ ва амалӣ дошта, дар низоми илмҳои педагогӣ - психологӣ мавқеи муҳимро ишғол менамояд.

Наврасӣ ҳамчун марҳалаи гузариш аз кӯдакӣ ба навҷавонӣ арзёбӣ гардида, одатан синни 11-16-соларо дар бар мегирад. Ин давра бо пайдоиши навгонҳои синнусолӣ, тағйирёбии мақоми иҷтимоии кӯдак, афзоиши талабот ба мустақилият ва густариши доираи муносибатҳои иҷтимоӣ алоқаманд мебошад. Давраи мазкур дар адабиёти илмӣ ҳамчун марҳалаи сензитивии рушд тавсиф мешавад, зеро дар ин айём барои ташаккул ва тақомули бисёр хусусиятҳои психикӣ, маърифатӣ, эҳсосӣ ва иҷтимоии шахсият шароити мусоид фароҳам меояд. Дар психологияи рушд мафҳуми «давраи сензитивӣ» ба марҳалае ишора мекунад, ки дар он таъсири таълим, тарбия ва муҳити иҷтимоӣ ба рушди функсияҳо ва сифатҳои муайяни психикӣ самаранокии бештар пайдо менамояд.

Мувофиқи тавсияҳои Ташкилоти умумичаҳонии тандурустӣ (ТУТ): «Ба гурӯҳи наврасон шахсони синни аз 10 то 19-сола мансуб дониста мешаванд, дар ҳоле, ки синни аз 15 то 24-сола ҳамчун давраи ҷавонӣ

муайян гардидааст. Ҳамзамон, мафҳуми «насли ҷавон» доираи васеътар дошта, ҳам наврасон ва ҳам ҷавонони синни аз 10 то 24-соларо дар бар мегирад. Дар ҳуччатҳои мазкур таъкид мегардад, ки наврасӣ яке аз муҳимтарин марҳалаҳои рушди инсон буда, бо тағйироти назарраси ҷисмонӣ, равонӣ, маърифатӣ ва иҷтимоӣ тавсиф мешавад. Маҳз дар давраи наврасӣ равандҳои босуръати афзоиш ва тақомули организм ба амал меоянд. Ин тағйирот на танҳо ба рушди ҷисмонӣ ва камолоти биологӣ, балки ба ташаккули ғайолияти мағзи сар, рушди равандҳои маърифатӣ, тарзи тафаккур, қобилияти қабули қарор, ташаккули худшиносӣ ва густариши муносибатҳои иҷтимоӣ низ таъсири амиқ мерасонанд» [136]. Яъне дар натиҷаи ин тағйирот наврас тадриҷан аз шаклҳои нисбатан соддаи ғайолияти маърифатӣ ва рафторӣ ба сатҳи мураккабтари тафаккур, худтанзимкунӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ мегузарад.

Тақомули ғайолияти маърифатӣ дар ин марҳала бо рушди тафаккури мантиқӣ, интиқодӣ ва назариявӣ алоқаманд мебошад. Наврас қобилияти таҳлил намудани ҳодисаҳо, муқоисаи далелҳо, баровардани ҳулосаҳо ва баҳодиҳии мустақилонаи воқеиятро тадриҷан аз худ мекунад. Ин тағйирот барои ташаккули ҷаҳонбинӣ, рушди мавқеи шаҳрвандӣ ва муайян гардидани самтҳои асосии худмуайянкунии шахсӣ аҳаммияти муҳим доранд. Дар ҳамин асос синни наврасӣ ҳамчун марҳалаи ташаккули ғайоли шахсият, густариши имкониятҳои маърифатӣ ва омодагӣ ба иштироки мустақилона дар ҳаёти ҷамъиятӣ арзёбӣ мегардад.

Раванди рушди наврасон одатан ба се марҳалаи асосӣ ҷудо карда мешавад: “Наврасии барвақт (11-13 ё 11-14-солагӣ), наврасии миёна (14-16 ё 14-17-солагӣ) ва наврасии дер (16-19-солагӣ). Ҳар яке аз ин марҳалаҳо бо хусусиятҳои хоси рушди ҷисмонӣ, маърифатӣ, эҳсосӣ ва иҷтимоӣ тавсиф мегардад. Дар марҳалаи аввал тағйироти биологӣ ва эҳсосӣ бештар зоҳир мешаванд; дар марҳалаи миёна масъалаҳои

худшиносӣ, худмуайянкунӣ ва муносибат бо ҳамсолон аҳамияти бештар касб мекунад; дар марҳалаи дер бошад, ташаккули ҷаҳонбинӣ, низоми арзишҳо, мавқеи шахрвандӣ ва омодагӣ ба ҷаҳолияти мустақилонаи иҷтимоӣ ва касбӣ нақши ҳалкунанда мебозанд” [118, с.48]. Мазмуни тағйиротҳои синни наврасӣ танҳо бо афзоиши ҷисмонӣ маҳдуд набуда, онҳо ҳамзамон рушди равандҳои маърифатӣ, ташаккули қобилияти тафаккури абстрактӣ, тақомули худидоракунӣ, масъулиятшиносӣ, худмуайянкунӣ ва камолоти иҷтимоиро дар бар мегиранд. Маҳз дар натиҷаи чунин тағйироти бисёрҷанба наврас тадриҷан ба шахсияти мустақил ва иҷтимоан ҷаҳол мубаддал гардида, барои иҷрои нақшҳои иҷтимоӣ ва касбии давраи калонсолӣ омодагӣ пайдо мекунад.

Дар синни наврасӣ тағйироти назарраси анатомию физиологӣ ба амал меоянд. Пеш аз ҳама, рушди системаи асаб ва таъриғу ҳаракатӣ, тағйирёбии ҷаҳолияти узвҳои дохилӣ ва инкишофи малақаҳои ҳаракатӣ мушоҳида мешавад.

Тавре З.И.Кон андеша дорад: «Синни наврасӣ бо рушди босуръати ҷисм, тағйиротҳои дар бадан ва ба анҷом расидани системаҳои асосии физиологӣ фарқ мекунад. Рушди босуръати ҷисмонӣ заминаҳои физиологии ҷаҳолияти психикиро мустаҳкам намуда, барои тақомули равандҳои маърифатӣ, устувории эҳсосӣ, ташаккули худшиносӣ ва густариши муносибатҳои иҷтимоии наврас аҳамияти муҳим дорад. Ин тағйирот ба инкишофи муоширати байнишахсӣ, мутобиқшавӣ ба муҳити иҷтимоӣ ва ташаккули муносибати нави наврас нисбат ба худ ва атрофиён мусоидат мекунад. Дар ин марҳала мушкilotи ҳоси рушд бештар ба номутавозунии ташаккули ҷанбаҳои гуногуни шахсият алоқаманд мебошанд. Рушди ҷисмонӣ, маърифатӣ, эҳсосӣ ва иҷтимоии наврас на ҳамеша бо суръат ва дараҷаи якхела сурат мегирад. Дар бисёр ҳолатҳо чунин номувофиқатӣ зери таъсири омилҳои муҳити иҷтимоии муосир ба вучуд меояд, ки дар он раванди камолоти иҷтимоӣ ва ташаккули масъулияти шахсӣ нисбат ба рушди биологӣ дертар амалӣ

мегардад. Дар натиҷа, наврас аз лиҳози ҷисмонӣ ба марҳалаи нави рушд ворид шуда бошад ҳам, аз ҷиҳати равонӣ ва иҷтимоӣ барои иҷрои нақшҳои калонсолон ханӯз омодагии комил пайдо намекунад» [63, с. 34].

Дар баъзе ҳолатҳо вазъияти дигар низ ба назар мерасад: «тағйироти иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии ҷомеа наврасро водор месозанд, ки пеш аз муҳлат ба низоми муносибатҳои калонсолон ворид гардида, масъулиятҳоеро ба зимма гирад, ки ба сатҳи воқеии рушди равонӣ ва иҷтимоии ӯ пурра мувофиқат намеkunанд. Дар чунин шароит байни имкониятҳои воқеии шахсият ва талаботи муҳити иҷтимоӣ ихтилоф пайдо шуда, эҳтимоли зуҳури ноустувории эҳсосӣ, муноқишаҳои дохилӣ, изтироб, пастшавии худбаҳодиҳӣ ва мушкilotи мутобиқшавии иҷтимоӣ меафзояд [63, с. 36].

Дар низоми таҳлили педагогӣ - психологӣ ин марҳала зарурати ташкили муҳити мусоиди таълимию тарбиявӣ, дастгирии равонӣ ва фароҳам овардани шароит барои рушди ҳамоҳангии тамоми ҷанбаҳои шахсияти наврасро ба миён мегузорад. Самаранокии раванди тарбия, таълим ва иҷтимоишавии наврасон ба дараҷаи ҳамоҳангии рушди ҷисмонӣ, равонӣ ва иҷтимоии онҳо вобастагии мустақим дорад.

Вобаста ба ин, Л.С. Виготский таъкид менамояд, ки: «Дар давраи наврасӣ ҳамоҳангии рушди се омили асосӣ аҳамияти калидӣ дорад: инкишофи ҷинсӣ, инкишофи умумии ҷисмонӣ ва инкишофи иҷтимоӣ бояд дар робитаи мутақобила ва мутобиқати байниҳамдигарӣ сурат гиранд» [37, с. 43]. Ин нуқтаи назар собит месозад, ки рушди муваффақонаи наврас танҳо дар сурати ҳамоҳангии ҷанбаҳои асосии ташаккули шахсият имконпазир мегардад. Ҳар гуна номутавозунӣ метавонад ба ҷараёни иҷтимоишавӣ, фаъолияти таълимӣ, ташаккули худшиносӣ ва муносибатҳои байнишахсии наврас таъсири манфӣ расонад.

Рушди номутавозуни ҷанбаҳои биологӣ, равонӣ ва иҷтимоии шахсият яке аз сарчашмаҳои асосии мушкilotи синни наврасӣ маҳсуб

меёбад. Барои дарки амиқи қонуниятҳои рушди шахсияти наврас омилҳои мазкур бояд дар ягонагӣ ва робитаи мутақобила таҳлил карда шаванд.

Ба ақидаи Д.А. Фарбер бошад: «Ҳамоҳангии рушди ҷисмонӣ, равонӣ ва иҷтимоӣ шартҳои муҳимми ташаккули муътадили шахсият, мутобиқшавии самараноки иҷтимоӣ ва камолоти ҳамаҷонибаи наврас ба шумор меравад» [140, с.23]. Ин ақида маънои онро дорад, ки нобаробарии суръати инкишофи ҷанбаҳои гуногуни шахсият яке аз хусусиятҳои хоси давраи наврасӣ мебошад. Дар сатҳи фардӣ ин раванд ба таври равшан зоҳир мегардад. Баъзе наврасон аз ҷиҳати физиологӣ нисбат ба ҳамсолони худ пешрафтатар буда метавонанд, дар ҳоле ки дигарон дар рушди қобилиятҳои маърифатӣ, сифатҳои иродавӣ ё камолоти иҷтимоӣ сатҳи баландтарро нишон медиҳанд. Ҳолатҳои низмушоҳида мешаванд, ки наврас аз ҷиҳати психологӣ ва иҷтимоӣ ҳамчун шахсияти нисбатан мустақил ташаккул ёфтааст, вале рушди ҷисмонии ӯ ҳанӯз ба ин сатҳ мувофиқат намекунад. Маҳз ҳамин гуногуншаклӣ, нобаробарӣ ва фарқияти фардӣ давраи наврасиро аз дигар марҳалаҳои синнусолӣ фарқ мекунад. Ин ҳолат зарурати татбиқи муносибати фардӣ ва тафриқавиро дар раванди таълиму тарбия тақозо менамояд.

Омӯзгорон, равоншиносон ва волидон бояд ба инобат гиранд, ки наврасон на танҳо аз рӯи синну сол, балки аз ҷиҳати сатҳи рушди маърифатӣ, эҳсосӣ, иҷтимоӣ ва иродавӣ низ аз якдигар фарқ мекунанд. Ба ҳисоб гирифтани чунин хусусиятҳо барои ташкили муҳити мусоиди таълимӣ, интихоби усулҳои мувофиқи таъсири педагогӣ ва таъмини рушди ҳамоҳангии шахсияти наврас аҳаммияти муҳим дорад.

Вобаста ба ин, тавре И.С. Кон таъкид менамояд: «Тағйироти асосии равонии давраи наврасӣ пеш аз ҳама ба раванди худшиносӣ ва кашфи олами ботинии шахсият алоқаманд буда, бо таҷрибаҳои эҳсосӣ, ҷустуҷӯи мавқеи иҷтимоӣ ва ташаккули низоми арзишҳои фардӣ робитаи зич доранд. Дар оғози давраи наврасӣ қисми зиёди наврасон бо ноустуворӣ

худбаҳодиҳӣ, муносибати интиқодӣ нисбат ба хусусиятҳои шахсии худ, ҳассосияти баланд ба баҳодиҳии атрофиён ва ноустувории эҳсосӣ тавсиф мешаванд. Дар бисёр мавридҳо онҳо ба намуди зоҳирӣ, қобилиятҳо, мақоми иҷтимоӣ ва муваффақиятҳои шахсии худ таваҷҷуҳи зиёд зоҳир намуда, худро бо ҳамсолон муқоиса мекунанд. Дар шуури наврас тасаввуроте низ шакл гирифта метавонад, ки гӯё атрофиён, аз ҷумла волидайн, омӯзгорон ва ҳамсолон, ӯро дуруст дарк намеkunанд ё нисбат ба ӯ муносибати одилона надоранд. Чунин эҳсосот дар ҳолатҳои муайян сабаби пайдоиши муноқишаҳои байнишахсӣ, қоҳиши эътимод ба калонсолон ва душвориҳои мутобиқшавии иҷтимоӣ мегардад» [63, с. 89].

Дастгирии педагогӣ, психологӣ, таҳкими худбаҳодиҳии мусбат, рушди малакаҳои худшиносӣ ва худидоракунӣ, инчунин ташкили муносибатҳои созанда байни наврас ва муҳити иҷтимоӣ аз вазифаҳои муҳимми фаъолияти таълимӣ-тарбиявӣ дар ин марҳалаи рушд ба ҳисоб мераванд. Муҳити таълимӣ бояд имконият диҳад, ки наврас худро ҳамчун субъекти фаъол, масъул ва қобили қабули муносибатҳои иҷтимоӣ эҳсос намояд.

Ноустувории худбаҳодиҳӣ, ҳассосияти баланди эҳсосӣ ва вобастагии зиёди наврасон аз арзёбиҳои атрофиён метавонанд боиси ташаккули дарки субъективии манфӣ нисбат ба муносибатҳои иҷтимоӣ гарданд. Дар чунин ҳолат наврас муносибати волидон, омӯзгорон ва ҳамсолонро на ҳамеша воқеъбинона қабул намуда, баъзан онро ҳамчун муносибати беадолатона ё маҳдудкунандаи истиқлолияти шахсӣ арзёбӣ мекунад. Ин вазъият ташкили муҳити мусоиди тарбиявӣ, муносибати дастгиркунанда ва истифодаи усулҳои самараноки муоширати педагогиро тақозо менамояд. Муносибати эҳтиромона, фаҳмондадиҳанда ва ҳамкорона аз ҷониби калонсолон ба устуворгардонии ҳолати равонӣ, баланд бардоштани эътимод ба худ ва ташаккули муносибатҳои солими иҷтимоии наврас мусоидат мекунад.

Давраи наврасӣ бо ташаккули фаъоли худшиносӣ, рушди рефлексия, шаклгирии низоми арзишҳо ва ҷаҳонбинии шахсӣ тавсиф мегардад. Дар ин марҳала наврас кӯшиш менамояд, ки ҷойгоҳ ва нақши худро дар ҷомеа муайян карда, тасаввуроти нисбатан устуворро дар бораи худ ташаккул диҳад. Ноустувории эҳсосӣ, зиддиятҳои дохилӣ ва сатҳи нокифояи худбаҳодиҳӣ метавонанд ба ташаккули муносибати манфӣ нисбат ба худ ва муҳити иҷтимоӣ таъсир расонанд. Дастгирии педагогӣ-психологӣ, ташаккули муҳити мусбати таълимӣ ва рушди малакаҳои худшиносӣ аз омилҳои муҳимми рушди ҷамаҷонибаи шахсияти наврас ба ҳисоб мераванд.

Чунончӣ, И. В. Дубровина қайд менамояд, ки: «Наврасон пайваста сайъ менамоянд, ки мустақилият ва баробарҳукукии худро дар муносибат бо калонсолон ба даст оранд, гарчанде ки барои татбиқи чунин талабот имкониятҳои воқеии физиологӣ, маърифатӣ ва иҷтимоӣ на ҳамеша муҳайё мебошанд. Танҳо дар доираи фаъолиятҳои иҷтимоии махсус ташкилшуда чунин шароит фароҳам меояд, ки наврас метавонад бо калонсолон ба муносибатҳои воқеан баробарҳукук ворид гардад. Хусусияти муҳими ин раванд дар он ифода меёбад, ки наврас тавассути иштирок дар низоми муносибатҳои иҷтимоӣ мавқеи шахсии худро муайян намуда, ҳамзамон талаботи худро нисбат ба мустақилият ва баробарҳукукӣ ибраз меорад» [47, с.23].

Яке аз зиддиятҳои меҳварии синни наврасӣ ихтилофи байни эҳтиёҷ ба мустақилият ва маҳдудияти имкониятҳои воқеии татбиқи он ба ҳисоб меравад. Маҳз ҳамин зиддият метавонад заминаи пайдоиши муноқишаҳо бо волидон ва омӯзгорон, норозигӣ аз мақоми иҷтимоӣ, эҳсоси нофаҳмидашавӣ ва танишҳои дохилии шахсият гардад. Бинобар ин, вазифаи муҳимми низоми таълим ва тарбия аз фароҳам овардани шароити педагогӣ иборат аст, ки дар он наврасон имкони иштироқи фаъол дар ҳаёти иҷтимоӣ, қабули қарорҳои мустақилона, ифодаи мавқеи шахсӣ ва эҳсоси масъулияти фардиро пайдо намоянд.

Чалби наврасон ба фаъолияти ҷамъиятӣ, корҳои эҷодӣ, машғулиятҳои варзишӣ, ташаббусҳои иҷтимоӣ ва дигар шаклҳои фаъолияти муштарак имконият медиҳад, ки онҳо таҷрибаи муносибатҳои баробархукукона, ҳамкорӣ, худташқилдиҳӣ ва масъулияти иҷтимоиро аз худ намоянд. Чунин шароит на танҳо ба қонеъ гардидани эҳтиёҷи наврасон ба мустақилият мусоидат мекунад, балки барои ташаккули худшиносӣ, рушди салоҳиятҳои иҷтимоӣ, таҳкими сифатҳои иродавӣ ва камолоти ҳамаҷонибаи шахсият низ аҳаммияти назаррас дорад.

Дар ин самт, В.Н.Кунитсина андеша дорад, ки: «Ноқомӣҳо ва нобаробарӣҳои такрорӣ дар ҳаёти наврас метавонанд ба ташаккули ҳисси нобоварӣ нисбат ба қобилиятҳои худ, инчунин эҳсоси бегонагӣ ва нодаркорӣ мусоидат намоянд. Бо мурури замон чунин таҷрибаҳои манфӣ метавонанд ба хусусиятҳои нисбатан устувори шахсият табдил ёбанд. Аз ин рӯ, барои наврас муҳим аст, ки ҳолатҳои манфӣ ва мушкилоти зиндагиро сари вақт паси сар намояд, зеро онҳо метавонанд на танҳо ба самаранокӣ фаъолияти ӯ таъсири манфӣ расонанд, балки дар сурати такроршавӣ ва давомнокии ҳамчун ҳислати устувори характер ташаккул ёбанд» [70, с. 63].

Таҷрибаҳои манфии такроршаванда дар синни наврасӣ метавонанд ба паст гардидани худбаҳодиҳӣ, коҳиши эътимод ба худ ва инкишофи хусусиятҳои номатлуби шахсият мусоидат намоянд. Дар ин марҳала наврасон нисбат ба арзёбиҳои муҳити иҷтимоӣ, бахусус муносибати волидон, омӯзгорон ва ҳамсолон, ҳассосияти баланд зоҳир мекунанд. Душворӣ дар таҳсил, муошират ё фаъолияти иҷтимоӣ дар ҳолатҳои муайян эҳсоси нотаъвоҷӣ, ноумедӣ, канорагирӣ ва бегонагии иҷтимоиро ба вуҷуд меорад. Дар чунин вазъ нақши муҳити солими иҷтимоӣ, дастгирии равонӣ ва муносибати ҳавасмандкунандаи калонсолон аҳаммияти махсус пайдо карда, барои ҳифзи солимии равонӣ ва рушди муътадили шахсият заминаи мусоид фароҳам меорад.

Дар бисёре аз наврасон дар ин давра тағйироти назаррас дар хусусиятҳои характер мушохида мегардад. Дар натиҷаи таъсири омилҳои биологӣ, иҷтимоӣ ва тарбиявӣ баъзе сифатҳои фардӣ шиддат ёфта, ҳассосият нисбат ба таъсирҳои манфии муҳит афзоиш меёбад. Ба гурӯҳи хавф, пеш аз ҳама, наврасоне дохил мешаванд, ки бо ҳаяҷоннокии баланд, ноустувории эҳсосӣ, тағйирёбии зуд-зуди ҳолати рӯхӣ, ташвишнокӣ, ҳассосияти аз ҳад зиёд, ҳасташавии барзиёд ва нобоварӣ ба худ тавсиф мегарданд. Дар сурати набудани дастгирии саривактии равонӣ ва педагогӣ чунин хусусиятҳо метавонанд ба мушкилоти мутобиқшавӣ ва шаклҳои гуногуни қаврабии рафторӣ замина гузоранд.

Ба ин андеша, А.Е.Личко таъкид намудааст, ки «Тағйирёбии характер ҳамчун шиддатёбии барзиёди баъзе хусусиятҳои фардии шахсият зоҳир гардида, метавонад бо пайдоиши ихтилофҳо ва номутаносибии рафтор ҳамроҳ бошад. Ин гуна ҳолатҳо бештар хусусияти муваққатӣ дошта, асосан дар давраи наврасӣ ва марҳалаҳои муайяни рушди кӯдак мушохида мегарданд. Дар шароити таъсири омилҳои психогенӣ, ки бо нуқтаҳои нисбатан осебпазири шахсият равона шудаанд, эҳтимоли вайроншавии муваққатии мутобиқшавӣ ва пайдоиши қаврабиҳои рафторӣ зиёд мешавад» [83, с.53]. Мавқеи зикршуда нишон медиҳад, ки тағйирёбии характер дар синни наврасӣ раванди мураккаб ва дар бисёр мавридҳо қонунии рушди шахсият буда, дар заминаи таъсири мутақобилаи омилҳои биологӣ, равонӣ ва иҷтимоӣ сурат мегирад. Хусусиятҳои алоҳидаи характер вобаста ба шароити зиндагӣ, муҳити оилавӣ, таъсири гурӯҳи ҳамсолон, хусусияти фаъолияти таълимӣ ва тарзи муносибати калонсолон метавонанд шиддат ё коҳиш ёбанд. Аз ҳамин ҷиҳат, омӯзиши саривактии хусусиятҳои инфиродии наврасон, муайян намудани омилҳои хавф ва татбиқи чораҳои пешгирикунанда яке аз вазифаҳои муҳимми фаъолияти педагогӣ - психологӣ маҳсуб меёбад.

Ташкили муҳити солими иҷтимоӣ-психологӣ, рушди малакаҳои худидоракунии, таҳкими устувории эҳсосӣ ва ташаккули муносибати мусбат нисбат ба худ дар ин марҳала аҳаммияти хоса пайдо мекунад. Маҳз чунин шароит метавонад аз ташаккули қавраҳои рафторӣ, мушкилоти мутобиқшавӣ ва рушди хусусиятҳои номатлуби шахсият пешгирӣ намуда, барои камолоти ҳамаҷониба ва иҷтимоишавии муваффақонаи наврас заминаи устувор фароҳам оварад.

Дар баъзе наврасон тағйирёбии хусусиятҳои характер ба сатҳи нокифояи рушди маърифатӣ, ва маҳдуд будани малакаҳои худидоракунии вобаста мегардад. Қонё нагардидани нӣёзҳои муҳимми синнусолӣ, маҳдудсозии мустақилият ва муносибат бо наврас ҳамчун кӯдаки хурдсол метавонад боиси пайдоиши якравӣ, ҳассосияти баланд, ноустувории эҳсосӣ, дағалӣ ва дигар шаклҳои аксуламалҳои манфии рафторӣ шавад. Дар ҳолатҳои мураккабтар чунин омилҳо ба тағйироти назаррас дар хусусиятҳои характер ва мушкилоти мутобиқшавии иҷтимоӣ оварда мерасонанд.

Вобаста ба ин, М.Лутфуллоев таъкид мекунад, ки: «Дар давраи наврасӣ ташаккули характер зери таъсири ғайолияти таълимӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ ва муҳити тарбиявӣ сурат гирифта, сифатҳои мустақилият, масъулиятшиносӣ ва худшиносӣ инкишоф меёбанд. Одатан, дар синни хурди наврасӣ қобилияти худназораткунии ва баҳодиҳии воқеъбинонаи рафтори шахсӣ ҳанӯз пурра ташаккул наёфтааст. Наврасон на ҳамеша метавонанд эҳсосот, рафтор ва муносибатҳои худро ба таври самаранок танзим намоянд. Бо гузариш ба марҳалаи калони наврасӣ рушди худшиносӣ, рефлексия ва тафаккури интиқодӣ тадриҷан имконият фароҳам меорад, ки онҳо рафтори худро бошуурона идора карда, амалҳои худро арзёбӣ ва танзим намоянд» [84, с.172-176].

Хусусияти дигари муҳимми синни наврасӣ кӯшиши пинҳон доштани таҷрибаҳои ботинӣ, эҳсосот, нуқтаи назар ва ҷаҳонбинии шахсӣ аз

калонсолон мебошад. Аксари наврасон талош мекунанд, ки мустақилияти фикрӣ ва эҳсосии худро нишон дода, аз даҳолати аз ҳад зиёди калонсолон канораҷӯӣ намоянд. Ин раванд яке аз зухуроти табиии ташаккули худшиносӣ, истиқлолияти шахсӣ ва мавқеи фардии наврас ба ҳисоб меравад.

Масалан, тибқи таҳқиқотҳои ба анҷомрасида: «Дар синфҳои 7-унсурҳои худтарбиякунӣ ва худтакмилдиҳӣ дар фаъолияти наврасон пайдо мешаванд. Бо вучуди ин, танҳо қисми муайяни онҳо фаъолияти худро мунтазам, мақсаднок ва мувофиқи нақшаи пешакӣ таҳияшуда ба роҳ мемонанд. Ин ҳолат собит месозад, ки қобилияти банақшагирӣ, худназораткунӣ, худтанзимкунӣ ва масъулияти шахсӣ дар ин синну сол ҳанӯз дар марҳалаи ташаккул қарор дорад. Яке аз хусусиятҳои муҳимтарини рушди шахсият дар давраи наврасӣ дар он ифода меёбад, ки ҳуди наврас тадричан ба объекти фаъолияти маърифатӣ, тарбиявӣ ва худтакмилдиҳии худ табдил меёбад. Ӯ фаъолияти шахсии худро танзим карда, мекӯшад хусусиятҳои фардӣ, тарзи рафтор, муносибат бо атрофиён ва ҷаҳонбинии худро тағйир диҳад. Ба ин маънӣ, наврас тадричан аз объекти таъсири тарбия ба субъекти фаъоли рушди худ, худшиносӣ ва худтарбиякунӣ мубаддал мегардад» [137, с.74]. Бо ин ақида ҳамоҳанг шуда, қайд кардан мумкин аст, ки дар ин марҳала равандҳои худтаъсиррасонӣ, худтарбиякунӣ ва пайравӣ ба намунаҳои иҷтимоӣ фаъол мегарданд. Наврас тавассути худтакмилдиҳӣ кӯшиш мекунад қобилиятҳо, истеъдодҳо ва имкониятҳои худро рушд дода, барои фаъолияти мустақилонаи минбаъда омодагӣ бинад ва мавқеи шахсии худро дар ҷомеа муайян намояд. Дар ҷараёни чунин рушди фаъол як қатор сифатҳои муҳими иродавӣ, аз ҷумла пуртоқатӣ, ташаббускорӣ, масъулиятшиносӣ, устуворӣ, далерӣ, матонат ва қавииродагӣ ташаккул ёфта, тадричан ба ҷузъи муҳими сохтори шахсият мубаддал мегарданд.

Дар навбати худ, Л.Ф. Обухова яке аз муҳаққиқони маъруфи рус, синни наврасиро ҳамчун марҳалаи муҳими ташаккули шахсият арзёбӣ

мекунад: «Муҳимтарин навоварии синни наврасӣ ташаккули ҳисси калонсолӣ мебошад. Наврас мекӯшад худро ҳамчун шахси мустақил дарк намояд, мавқеи худро дар ҷомеа муайян кунад ва муносибатҳои худро бо калонсолон ва ҳамсолон аз нав барқарор созад. Дар ин раванд худшиносӣ, худбаҳодиҳӣ ва худтакмилдиҳӣ ҳамчун механизмҳои асосии камолоти шахсият амал намуда, барои ташаккули шахсияти мустақил, ғайбӣ, ташаббускор ва масъулиятшинос заминаи мусоид фароҳам меоранд» [103, с.381].

Рафтор ва ғайбӣҳои наврасон дар ҷараёни иҷтимоишавӣ таҳти таъсири низоми талабот ва интизориҳои қарор мегиранд, ки аз ҷониби волидайн, омӯзгорон ва дигар намоёндагони муҳити иҷтимоӣ пешниҳод мешаванд. Бо вучуди ин, дар давраи наврасӣ таъсири гурӯҳи ҳамсолон ба таври назаррас афзоиш ёфта, бисёр меъёрҳо, арзишҳо ва шаклҳои рафтор маҳз дар доираи гурӯҳҳои референтӣ азхуд карда мешаванд. Дар натиҷаи чунин таъсиррасонӣ наврас тадриҷан меъёрҳои ахлоқӣ, принсипҳои рафтор, арзишҳои иҷтимоӣ ва эътиқодҳои шахсии худро ташаккул медиҳад.

Ин марҳалаи рушд ҳамзамон бо ташаккули арзишҳои ахлоқӣ низоми ҷаҳонбинӣ ва тасаввуроти шахс нисбат ба ҷомеа, воқеияти атроф ва мавқеи худ дар низоми муносибатҳои иҷтимоӣ низ рушд мекунад. Наврас кӯшиш менамояд ба саволҳои марбут ба маънои зиндагӣ, ҳадафи ғайбӣ, арзиши шахсият ва нақши худ дар ҷомеа ҷавоб пайдо намояд. Аз ин рӯ, ҷустуҷӯи маъно ва ҳадафи ҳаёт ҳамчун яке аз равандҳои марказии рушди шахсият дар давраи наврасӣ баромад намуда, барои ташаккули ҷаҳонбинӣ ва худмуайянкунии шахсӣ аҳамияти махсус касб мекунад.

Ба андешаи Ф. Шарифзода: «Дар синни наврасӣ ташаккули арзишҳои ахлоқӣ ва худшиносӣ яке аз вазифаҳои муҳимтарини тарбия ба шумор меравад. Маҳз дар ҳамин давра наврас меъёрҳои ахлоқии ҷомеаро дарк намуда, муносибати худро ба худ, ба дигарон ва ба ҷомеа

ташаккул медиҳад. Рушди худшиносӣ ба ташаккули масъулиятшиносӣ, эҳсоси шараф, вичдон ва мавқеи ғаъоли шаҳрвандии шахс мусоидат мекунад. Самаранокии ин равандҳо бештар аз муҳити иҷтимоӣ, хусусияти муносибатҳои байнишахсӣ, тарзи муносибати калонсолон ва имкониятҳои вобаста аст, ки барои худмуайянкунӣ ва худтакмилдиҳии наврас фароҳам оварда мешаванд» [147, с.59].

Яке аз омилҳои муҳими ғаъолгардонии худшиносӣ дар давраи наврасӣ кӯшиши соҳиб шудан ба мавқеи арзанда ва эътирофи иҷтимоӣ дар байни ҳамсолон мебошад. Зарурати қабул шудан дар гурӯҳи ҳамсолон, ба даст овардани эҳтиром ва барқарор намудани муносибатҳои дӯстона наврасро водор месозад, ки бештар дар бораи хусусиятҳои шахсии худ андеша намуда, рафтор, муносибат ва мавқеи иҷтимоии худро таҳлил намояд. Аз ин лиҳоз, гурӯҳи ҳамсолон ҳамчун яке аз институтҳои муҳими иҷтимоишавӣ ва рушди шахсият баромад мекунад.

М. Лутфуллоев чунин қайд менамояд: «Худшиносии наврас дар чараёни ғаъолияти таълимӣ ва тарбиявӣ ташаккул меёбад. Ба ин ақида, худшиносӣ ин қобилияти дарки «ман»-и шахс, арзёбии имкониятҳо ва муайян намудани мақсаду ормонҳои ҳаёгӣ буда, мавсуф нақши оила ва мактабро дар ташаккули худшиносӣ хеле муҳим арзёбӣ мекунад. Образҳои намунавӣ ва шахсиятҳои, ки наврас ба онҳо тақлид менамояд, бештар аз ҳисоби одамони воқеӣ — волидайн, омӯзгорон, дӯстони наздик, варзишгарон, шахсиятҳои маъруфи ҷамъиятӣ ва дигар афроди дорои нуфузи иҷтимоӣ интихоб мегарданд. Тавассути чунин намунаҳо наврас меёриҳои рафтор, арзишҳои иҷтимоӣ ва роҳҳои муваффақияти шахсиро азхуд намуда, онҳоро бо таҷрибаи инфиродии худ муқоиса мекунад» [84, с.63].

Муошират бо ҳамсолон ва дӯстони наздик барои рушди худшиносӣ аҳамияти махсус дорад. Тавре М. Солеҳзода ишора мекунад: «Дар чараёни чунин муошират наврас имконият пайдо мекунад, ки на танҳо

дигаронро омӯзад, балки дар бораи худ низ маълумоти бештар ба даст оварад. Ё хусусиятҳои шахсии худро бо атрофиён муқоиса намуда, афзалияту камбудихо ва имкониятҳои рушди худро дарк мекунад. Ин гуна муқоисаҳо ҳамчун яке аз механизмҳои муҳими ташаккули худшиносӣ ва худбаҳодиҳӣ хизмат намуда, ба рушди шуури шахсӣ ва муайян гардидани мавқеи иҷтимоии наврас мусоидат менамоянд. Дар ин раванд нақши арзёбҳои атрофиён хеле назаррас мебошад. Мулоҳизаҳо, баҳодиҳиҳо ва муносибати ҳамсолон, омӯзгорон ва волидайн ба наврас барои дарки воқеии қобилиятҳо, имкониятҳо ва маҳдудиятҳои шахсии худ мусоидат мекунанд. Хусусан муносибати объективӣ, дастгиркунанда ва ҳавасмандкунандаи калонсолон метавонад барои ташаккули худбаҳодиҳии мусбат, устувории эҳсосӣ ва эътимод ба қувваҳои шахсӣ заминаи мусоид фароҳам оварад. Баръакс, муносибати безътиноёна, беадолатона ё аз ҳад зиёд интиқодӣ метавонад сабаби коҳиши эътимод ба худ, пайдоиши ноамнии равонӣ ва ташаккули муносибати манфӣ нисбат ба шахсияти худ гардад» [125, с.48].

Таҳлили хусусиятҳои мазкур нишон медиҳад, ки давраи наврасӣ марҳалаи бисёрчанба ва меъёрҳои рушди шахсият буда, дар он тағйироти ҷисмонӣ, равонӣ ва иҷтимоӣ дар робитаи зич қарор доранд. Рушди ҳар як ҷанбаи шахсият ба дигар ҷанбаҳо таъсир расонида, дар маҷмӯъ самти ташаккули шахсияти наврасро муайян менамояд. Бинобар ин, фаҳмиши маҷмуии қонуниятҳои рушди наврасон барои ташкили муҳити мусоиди таълимӣ ва тарбиявӣ, интиҳоби технологияҳо ва усулҳои самараноки дастгирии педагогӣю психологӣ, инчунин мусоидат ба иҷтимоишавии муваффақонаи онҳо аҳамияти махсус дорад.

Инкишофи ҷисмонии наврасон пеш аз ҳама бо тағйироти биологӣ марҳалаи балоғати ҷинсӣ алоқаманд мебошад. Дар ин давра афзоиши босуръати қад ва вазн, тағйирёбии рушди узвҳои ҷинсӣ, тақомули сохтор ва вазифаҳои мағзи сар, инчунин баланд гардидани имкониятҳои вазифавии организм мушоҳида мешавад. Бо ворид шудан ба марҳалаи

миёнаи наврасӣ бисёр нишондиҳандаҳои ҷисмонӣ тадричан ба сатҳи шахси калонсол наздик мегарданд. Ин тағйирот на танҳо хусусияти биологӣ доранд, балки ба ҳолати равонӣ, худшиносӣ, худбаҳодиҳӣ ва муносибатҳои иҷтимоии наврас низ таъсири амиқ мерасонанд.

Яке аз самтҳои муҳимтарини рушди шахсият дар ин синну сол инкишофи маърифатӣ мебошад. Хусусияти асосии рушди маърифатии наврасон дар гузариши тадриҷӣ аз шаклҳои мушаххаси тафаккур ба шаклҳои мураккабтар ва абстрактии фаъолияти фикрӣ ифода меёбад. Дар марҳалаи аввали наврасӣ тафаккур бештар ба воқеиятҳои мушаххас таъя мекунад, аммо дар марҳалаҳои минбаъда наврасон қобилияти андешаронии мантиқӣ, таҳлили масъалаҳои назариявӣ, ҳулосабарорӣ ва истифодаи мафҳумҳои абстрактиро тадричан аз худ менамоянд.

Қобилияти банақшагирии ҳаёт, муайян намудани ҳадафҳои дурнамо ва дарки оқибатҳои қарорҳои қабулшуда маҳз дар ҳамин давра ташаккул меёбад. Бо вуҷуди ин, маҳдуд будани таҷрибаи ҳаётӣ ва тақомули нопурраи баъзе механизмҳои худтанзимкунӣ метавонад сабаб гардад, ки ҳатто малакаҳои нисбатан рушдёфтаи маърифатӣ на ҳамеша ба таври самаранок истифода шаванд. Дар натиҷа баъзан рафтори эҳсосотӣ, қарорҳои саросемавӣ ва амалҳои камандешона мушоҳида мегарданд.

Дар ҷанбаи психологию иҷтимоӣ наврасӣ бо дарки фаъоли тағйироти ҷисмонӣ ва ташаккули муносибати шахс нисбат ба намуди зоҳирии худ тавсиф мешавад.

Вобаста ба ин, М.Дадобоева андеша дорад, ки: «Дар давраи наврасӣ дарки тағйироти ҷисмонӣ ва муносибат ба намуди зоҳирӣ ба яке аз омилҳои муҳими ташаккули худшиносӣ ва рафтори иҷтимоии шахс табдил меёбад. Наврасон ба хусусиятҳои ҷисмонии худ таваҷҷуҳи зиёд зоҳир намуда, онҳоро бо меъёрҳо ва намунаҳои иҷтимоии мавҷуда муқоиса меkunанд, ки он метавонад ҳам ба ташаккули худбаҳодиҳии мусбат ва ҳам ба пайдоиши норозигӣ аз худ, ноамнии равонӣ ва ноустувории эҳсосӣ мусоидат намояд» [45, с.77].

Синнусоли наврасӣ инчунин бо афзоиши майл ба таҷрибаомӯзӣ, ҷустуҷӯи эҳсосоти нав ва санҷиши имкониятҳои шахсӣ тавсиф мегардад. Талош барои мустақилият, худтасдиқкунӣ ва соҳиб шудан ба таҷрибаи фардӣ наврасро ба шаклҳои гуногуни озмоиши иҷтимоӣ ҷалб мекунад. Дар бисёр ҳолатҳо чунин фаъолият хусусияти мусбат дошта, ба рушди мустақилият, ташаббускорӣ ва худмуайянкунӣ мусоидат менамояд. Вале дар шароити номусоиди иҷтимоӣ ё набудани назорат ва дастгирии зарурии педагогӣ эҳтимоли зуҳури шаклҳои гуногуни рафтори хавфнок меафзояд. Ба чунин шаклҳои рафторӣ вайрон намудани меъёрҳои иҷтимоӣ, рафтори зиддиинтизомӣ, майл ба ғурӯҳҳои ғайрирасмӣ, истеъмоли машрубот, истифодаи моддаҳои психоактивӣ ва дигар шаклҳои качрафторӣ дохил мешаванд. Пайдоиши чунин ҳолатҳо на танҳо бо хусусиятҳои синнусолӣ, балки бо таъсири омилҳои иҷтимоӣ, муҳити оилавӣ, муносибатҳои байнишахсӣ ва сатҳи самаранокии фаъолияти таълимию тарбиявӣ низ алоқаманд мебошад. Аз ин рӯ, ташкили муҳити солими тарбиявӣ, таҳкими ҳамкории оила ва муассисаи таълимӣ, рушди малакаҳои худидоракунӣ ва тарбияи масъулияти иҷтимоӣ ҳамчун шартҳои муҳими пешгирии рафтори хавфнок ва таъмини рушди ҳамаҷонибаи шахсияти наврас баромад менамоянд.

Бо дарназардошти хусусиятҳои зикршуда, яке аз вазифаҳои муҳимми педагогика ва психологияи рушд ташкили муҳити иҷтимоӣ-психологӣ бехатар, рушди малакаҳои худидоракунӣ, ташаккули фарҳанги солими ҳаётӣ ва пешгирии шаклҳои гуногуни рафтори хавфнок ба ҳисоб меравад. Танҳо дар шароити ҳамкории муассири оила, муассисаи таълимӣ ва ҷомеа имкони фароҳам овардани заминаи мусоид барои рушди ҳамаҷониба, иҷтимоишавии муваффақ ва ташаккули шахсияти солими наврас ба вуҷуд меояд.

Дар марҳалаи наврасӣ таваҷҷуҳи шахсият бештар ба муайян намудани дурнамои ҳаётӣ, интиҳоби самти фаъолияти минбаъда ва ташаккули ҳадафҳои дарозмуддат равона мегардад. Наврас тадричан

низомии арзишҳои ахлоқӣ, меъёрҳои иҷтимоӣ ва принципҳои маънавиро аз худ намуда, муносибати бошуурона нисбат ба худ, атрофиён ва ҷомеа ро ташаккул медиҳад. Дар ҳамин давра равандиҳои худмуайянкунии шахсӣ ва иҷтимоӣ ғайраро гардида, пояҳои ҷаҳонбинӣ, мавқеи шахрвандӣ ва масъулияти иҷтимоӣ ташаккул меёбанд. Яке аз ҷузъҳои муҳими рушди психологию иҷтимоии наврасон ташаккули малакаҳои ҳаётӣ мебошад, ки Е.И.Холостова мегӯяд: «Малакаҳои ҳаётӣ маҷмӯи қобилиятҳо, донишҳо ва салоҳиятҳо мебошанд, ки ба шахс имконият медиҳанд бо талабот ва мушкилоти ҳаёти ҳаррӯза самаранок муносибат намояд. Ба ин гурӯҳ пеш аз ҳама малакаҳои муоширати самаранок, ҳамкориҳои байнишахсӣ, қабули қарорҳои оқилона, ҳалли масъалаҳо, идоракунии ҳолатҳои низӣ, танзими эҳсосот, тафаккури интиқодӣ ва истифодаи роҳҳои самаранокӣ баргараф намудани мушкилот дохил мешаванд» [144, с.231]. Аз ин нукта бармеояд, ки ташаккули чунин малакаҳо барои мутобиқшавии иҷтимоӣ ва рушди ҳамаҷонибаи наврас аҳамияти калон дорад. Онҳо ба наврас имкон медиҳанд, ки муносибатҳои созида барқарор намояд, масъулияти шахсии худро дарк кунад, рафтори худро танзим намояд ва дар шароити тағйирёбандаи иҷтимоӣ қарорҳои дуруст қабул кунад.

Дар шароити муассисаҳои таълимӣ аҳамияти махсус ба рушди малакаҳои ҳаётӣ, ташкили муҳити мусоиди психологӣ, дастгирии иҷтимоӣ ва педагогӣ, инчунин ташаккули қобилиятҳои худидоракунӣ ва худтанзимкунӣ дода мешавад. Маҳз чунин муносибати маҷмӯи метавонад барои пешгирии рафторҳои хавфнок, таҳкими солимии равонӣ ва таъмини рушди муътадили шахсияти наврас шароити мусоид фароҳам оварад.

Дар муносибат бо волидон ва дигар шахсон низ ҳолатҳои баҳс, муҳолифат ва норозигӣ бештар ба назар мерасанд. Сабаби асосии чунин вазъият дар ихтилофи байни талаботи наврас ба мустақилият ва кӯшиши калонсолон барои нигоҳ доштани назорат ифода меёбад. Дар натиҷа

наврас ба қоидаҳо, меъёрҳо ва маҳдудиятҳои мавҷуда муносибати интиқодӣ нишон дода, барои ҳимояи мавқеи шахсии худ талош мекунад. Вале чунин зиддиятҳо набояд танҳо ҳамчун зухуроти манфии рафтор арзёбӣ шаванд. Дар психологияи рушд онҳо ҳамчун ҷузъи табиии раванди ташаккули шахсият ва гузариш аз муносибатҳои вобастаи кӯдакӣ ба муносибатҳои нисбатан мустақил ва баробарҳуқуқ баррасӣ мегарданд. Тавассути чунин таҷрибаҳо наврас малакаҳои худмуайянкунӣ, масъулиятшиносӣ, қабули қарор ва ҳимояи мавқеи шахсии худро аз худ мекунад.

Дар чунин шароит вазифаи асосии оила ва муассисаҳои таълимӣ аз фароҳам овардани имкониятҳо барои қонун намудани эҳтиёҷи наврас ба мустақилият ва худмуайянкунӣ иборат мебошад. Ҳамзамон, зарур аст, ки ӯ дар раванди қабули қарорҳои масъулона, иҷрои вазифаҳои иҷтимоӣ ва ташаккули рафтори мустақил дастгирӣ карда шавад. Танҳо дар шароити ҳамкориҳои созандаи оила, муассисаи таълимӣ ва муҳити иҷтимоӣ рушди муътадили шахсият ва гузариши бомуваффақият ба марҳалаи калонсолӣ таъмин мегардад.

Дар соҳаи муносибатҳои байнишахсӣ ва ҷинсӣ наврасон тадриҷан қобилияти дарк ва таҷрибаи эҳсосоти амиқи эмотсионалӣ, аз ҷумла муҳаббат, дилбастагӣ ва муносибатҳои ошиқонаро ба даст меоранд. Дар марҳалаҳои аввали наврасӣ таваҷҷуҳи асосӣ бештар ба масъалаҳои худшиносӣ, худбаҳодиҳӣ ва дарки хусусиятҳои шахсии худ равона мешавад. Бо гузаштан ба марҳалаи миёна ва дерини наврасӣ муносибатҳои байнишахсӣ хусусияти устувортар ва маънодортар пайдо намуда, эҳтиёҷ ба наздикии эмотсионалӣ, ҳамдигарфаҳмӣ ва дастгирии равонӣ бештар мегардад.

Дар ин давра интиҳоби шахсони барои муносибатҳои дӯстӣ ё эҳсосӣ муҳим бештар ба арзишҳо, шавқу рағбатҳо ва афзалиятҳои инфиродии наврас асос ёфта, тадриҷан аз таъсири мустақими гурӯҳи ҳамсолон мустақил мегардад. Чунин раванд аз ташаккули шахсияти мустақил,

рушди худшиносӣ ва мустаҳкам гардидани мавқеи инфиродии наврас шаҳодат медиҳад. Дар баъзе ҳолатҳо муносибатҳои байнишахсӣ метавонанд ба сатҳи баланди наздикии эмотсионалӣ расида, барои ҳар ду ҷониб манбаи дастгирӣ, ҳамдардӣ ва рушди шахсӣ гарданд.

Муносибатҳои байнишахсӣ дар давраи наврасӣ на танҳо воситаи қонеъ намудани эҳтиёҷоти эмотсионалӣ, балки омили муҳими иҷтимоишавӣ низ мебошанд. Тавассути чунин муносибатҳо наврасон малакаҳои муошират, ҳамдардӣ, эҳтиром ба ҳуқуқ ва эҳсосоти дигарон, масъулиятшиносӣ ва танзими муносибатҳои иҷтимоиро аз худ менамоянд. Аз ҳамин сабаб, ташаккули фарҳанги муносибатҳои солим, арзишҳои ахлоқӣ ва малакаҳои муоширати созанда дар ин марҳала аҳамияти махсус пайдо мекунад.

Дар баробари рушди муносибатҳои иҷтимоӣ, ҷанбаи маънавии ташаккули шахсият низ аҳамияти бештар касб менамояд, ки вобаста ба ин Г.П. Бочкарева чунин қайд менамояд: «Маънавиёт дар раванди рушди наврас на ҳамеша ҳамчун унсурӣ марказӣ баррасӣ мегардад, аммо аҳамияти он баҳснопазир аст. Он ҳамчун ҷузъи муҳими ташаккули шахсият баромад намуда, ба рушди худшиносӣ ва дарки мавқеи шахс дар муҳити иҷтимоӣ ва таърихӣ мусоидат мекунад. Бар ин асос, рушди маънавӣ яке аз омилҳои асосии камолоти шахсияти наврас мебошад. Маънавиёт ба ташаккули арзишҳо, эътиқодҳо, меъёрҳои ахлоқӣ ва муносибати бошууронаи шахс нисбат ба худ ва ҷомеа мусоидат менамояд. Дар ҳамин замина наврас тадриҷан ба масъалаҳои марбут ба мақсади зиндагӣ, масъулияти иҷтимоӣ, арзиши инсон, адолат, вичдон ва мавқеи худ дар ҷомеа таваҷҷуҳи бештар зоҳир мекунад» [29, с.45].

Тавассути рушди маънавӣ ва худшиносӣ наврас имконият пайдо мекунад, ки симои шахсии худро ташаккул диҳад, муносибати устуворро нисбат ба арзишҳои умумиинсонӣ инкишоф диҳад ва барои иштироки ғайбӣ дар ҳаёти иҷтимоӣ омода гардад. Аз ин рӯ, дар ғайбияти таълимӣ ва тарбиявӣ ба рушди маънавӣ, ташаккули арзишҳои ахлоқӣ,

эҳтиром ба инсон, масъулиятшиносӣ, худшиносӣ ва худмуайянкунӣ диққати махсус додан зарур мебошад. Чунин муносибат барои ташаккули шахсияти аз ҷиҳати маънавӣ ғанӣ, иҷтимоан ғаъол, шаҳрвандона масъул ва равонӣ устувор заминаи мусоид фароҳам меорад.

Дар маҷмӯъ, таҳлили қонуниятҳои умумии рушди психикӣ ва ҷисмонии синни наврасӣ нишон медиҳад, ки ин давра яке аз марҳалаҳои муҳимтарини ташаккули шахсият буда, бо тағйироти амиқи биологӣ, маърифатӣ, эҳсосӣ, иҷтимоӣ ва маънавӣ тавсиф мегардад. Самаранокии рушди наврас аз дараҷаи ҳамоҳангии таъсири омилҳои оилавӣ, таълимӣ ва иҷтимоӣ вобаста буда, фароҳам овардани муҳити мусоиди тарбиявӣ, дастгирии психологӣ ва татбиқи технологияҳои муносири педагогӣ ҳамаҷун шартҳои муҳими ташаккули шахсияти солим, ғаъол ва иҷтимоан мутобиқ баромад менамояд.

Давраи наврасӣ бо тағйироти амиқ ва фарогир дар соҳаи муносибатҳои иҷтимоӣ, оилавӣ ва шахсӣ тавсиф мегардад. Дар ин марҳала талош ба мустақилият, афзоиши нақши гурӯҳи ҳамсолон, ташаккули муносибатҳои байнишахсӣ ва рушди худшиносӣ ҳамаҷун равандҳои меҳварии камолоти шахсият баромад менамоянд.

Дар ин замина, С.Фозилов дуруст қайд мекунад: «Наврас тадриҷан аз мавқеи вобастаи кӯдакӣ ба мавқеи нисбатан мустақили иҷтимоӣ мегузарад ва мекӯшад ҷойгоҳу нақши худро дар низоми муносибатҳои ҷамъиятӣ муайян намояд. Дар чунин шароит нигоҳ доштани тавозун байни эҳтиёҷ ба истиқлолият ва зарурати дастгирии иҷтимоӣ яке аз шартҳои асосии рушди муътадили шахсият махсус меёбад» [142, с.88]. Бо така ба ин назар, қайд кардан зарур аст, ки марҳалаҳои рушди наврасӣ дар шахсони гуногун метавонанд бо суръат ва хусусиятҳои мухталиф зоҳир гарданд. Ин тафовутҳо ба таъсири маҷмӯи омилҳои биологӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва педагогӣ вобаста мебошанд. Аз ҷумла, анъанаҳои миллӣ, сатҳи фарҳанг ва маърифатнокии ҷомеа, хусусиятҳои тарбия дар

оила, нақшҳои гендерӣ, шароити иҷтимоию иқтисодӣ ва муҳити таълимӣ метавонанд ба самт, мазмун ва суръати рушди шахсияти наврас таъсири назаррас расонанд.

Рушди наврасон на ҳамеша хусусияти мутаносиб дорад, аксар вақт рушди ҷисмонӣ, маърифатӣ, эҳсосӣ ва иҷтимоӣ бо суръати гуногун сурат мегирад. Масалан, наврас метавонад аз ҷиҳати ҷисмонӣ ва зехнӣ нисбатан баркамол бошад, вале дар соҳаи танзими эҳсосот, муносибатҳои иҷтимоӣ ё худидоракунии ҳанӯз ба сатҳи зарурии рушд нарасида бошад. Баръакс, баъзе наврасон метавонанд сатҳи баланди камолоти иҷтимоӣ, мустақилият ва масъулиятшиносиро нишон диҳанд, аммо дар дигар ҷанбаҳои рушди шахсият ба дастгирии иловагӣ эҳтиёҷ дошта бошанд. Чунин номутавозунии рушд баъзан боиси зухури шаклҳои рафторе мегардад, ки ба марҳалаҳои қаблӣ инкишоф ҳос мебошанд. Ин ҳолат метавонад дар шакли ҳассосияти баланд, вобастагӣ ба калонсолон, ноустувории эҳсосӣ, душворӣ дар қабули қарорҳои мустақилона ё нокифоя будани малакаҳои худтанзимкунии ифода ёбад. Дар баъзе мавридҳо чунин зухурот боиси нигаронии ҳуди наврас ва аъзои оилаи ӯ гардида, ба сифати муносибатҳои оилавӣ ва иҷтимоӣ таъсири муайян мерасонанд. Аз ин рӯ, ба инобат гирифтани хусусиятҳои инфиродии рушди ҳар як наврас дар фаъолияти таълимӣ ва тарбиявӣ аҳамияти махсус дорад.

Мувофиқи тавсияҳои ТУТ: «Се зергурӯҳи асосии синнусолии давраи наврасӣ ба марҳалаҳои асосии рушди ҷисмонӣ, равонӣ ва иҷтимоии инсон дар чараёни гузариш аз кӯдакӣ ба давраи калонсолӣ мутобиқат мекунанд. Барои марҳалаи барвақти наврасӣ чудошавии тадриҷӣ аз вобастагии кӯдакӣ ва ҳамзамон таҳкими робита бо гурӯҳи ҳамсолон ҳос мебошад. Маҳз дар ҳамин марҳала заминаҳои худшиносӣ, худбаҳодиҳӣ, муносибатҳои иҷтимоӣ ва намунаҳои рафтори солим ташаккул меёбанд. Марҳалаҳои миёна ва дерини наврасӣ бо рушди минбаъдаи мустақилияти иҷтимоӣ, маърифатӣ ва иқтисодӣ тавсиф мешаванд. Дар ин

давра наврасон бештар ба масъалаҳои интихоби роҳи ҳаёт, худмуайянкунии касбӣ, рушди қобилиятҳои шахсӣ ва омодагӣ ба фаъолияти мустақилона тавачҷуҳ зоҳир менамоянд. Идомаи таҳсил, азхудкунии донишҳои нав, рушди салоҳиятҳои касбӣ ва ҷустуҷӯи имкониятҳои иштирок дар фаъолияти меҳнатӣ ҳамчун омилҳои муҳими ташаккули шахсияти баркамол баромад мекунанд» [136]. Чунин марҳалабандии рушди наврасон барои ташкили раванди таълиму тарбия аҳамияти муҳим дорад, зеро имконият медиҳад, ки хусусиятҳои синнусолӣ, эҳтиёҷот ва имкониятҳои ҳар як марҳалаи рушд ба таври илмӣ ба инобат гирифта шаванд. Илова бар ин, чунин гурӯҳбандӣ барои интихоби роҳҳо, усулҳо ва технологияҳои самараноки дастгирии психологӣ, тарбиявӣ ва иҷтимоӣ заминаи илмӣ фароҳам оварда, ба рушди ҳамаҷониба ва мутаносиби шахсияти наврас мусоидат менамояд (ҷадвали 1.1.1):

Ҳамин тавр, рушди наврасон раванди мураккаб, бисёрҷанба ва фардӣ буда, бо нобаробарии суръат ва хусусиятҳои ташаккули ҷанбаҳои ҷисмонӣ, маърифатӣ, эҳсосӣ ва иҷтимоии шахсият тавсиф мешавад. Ба ин раванд маҷмӯи омилҳои биологӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, иқтисодӣ ва педагогӣ таъсир расонида, самт ва хусусиятҳои рушди ҳар як наврасро муайян менамоянд. Дар натиҷа ҳар як наврас роҳи инфиродии рушди худро тай намуда, метавонад аз ҳамсолони худ аз рӯи сатҳи камолоти равонӣ, иҷтимоӣ ва маърифатӣ фарқ намояд.

Чадвали 1.1.1. Марҳалаҳои инкишофи наврас (ТУТ)

Инкишоф	БАРВАҚТӢ – 10-15-сола	МИЁНА – 14-17-сола	ДЕР - 16-19-сола
Инкишофи ҷисмонӣ	• нишонаҳои ҷинсии дувумдараҷа зоҳир мешаванд; • суръати қадкашӣ ба авҷи худ мерасад.	• нишонаҳои ҷинсии дувумдараҷа зоҳир мешаванд; • қадкашӣ нисбатан суст мешавад; • қадкашӣ тақрибан ба 95%-и инкишофи калонсол мерасад.	• балоғати ҷисмонӣ;
Инкишофи мағзи сар		• инкишофи мағз ба амал меояд; • инкишофи мағз ба малакаҳои муошират ва малакаҳои ҳалли масъалаҳо таъсир мерасонад.	
Маърифатпазирӣ (қобилияти ҳосил кардани дониш тавассути амалиёти фикрӣ)	• тафаккури мушаххасро истифода мебарад ("ҳоло ва дар ҳамин ҷо"); • дарк намекунад, ки амали ҳозира дар оянда оқибат дошта метавонад.	• тафаккур метавонад нисбатан абстрактӣ (назариявӣ) бошад, вале дар зери таъсири стресс метавонад ба тафаккури мушаххас баргардад; • натиҷаҳои амали худро беҳтар дарк мекунад; • ниҳоят худмеҳвар аст (ба фикрҳои худ фуру рафтааст).	• тафаккур асосан абстрактӣ аст; • нисбати оянда нақшаҳо мекашад; • дарк мекунад, ки читавр интиҳоб ва тасмимгириҳои ҳозира ба оянда таъсир расонида метавонанд.
Инкишофи психологӣ ва иҷтимоӣ	• вақти зиёди худро ба андешаҳо доир ба сабзиши босуръати ҷисмонӣ ва дар бораи он, ки бадани ӯ чӣ гуна ба назар мерасад (дигарон онро чигуна идрок мекунанд), сарф мекунад; • зуд - зуд тағйирёбии таъб ба назар мерасад.	• доир ба бадани худ тасаввурот шакл мегирад; • вақти зиёди худро барои орзуҳо доир ба ҷизҳои ғайриимкон ва ё амалинашаванда мебахшад; • худро ниҳоят пурқудрат ҳис мекунад; • бо амалиёти ҷинсӣ, моддаҳои нашъадор, муносибатҳои дӯстона ва дигар рафтори хатарзо озмоишҳо мегузаронад.	• дар назди худ ҳадафҳои дарозмуддат мегузорад ва кӯшиши ба онҳо расидан мекунад; • одатан аз он, ки бадани ӯ чӣ гуна менамояд, қаноатманд аст; • хубро аз бад фарқ карда метавонад (аз нигоҳи маънавӣ ва ахлоқӣ).

Давоми ҷадвали 1.1.1. Марҳалаҳои инкишофи наврас (ТУТ)

Оила	•бо қоидаҳои муайянкунандаи мустақилӣ/номустақилӣ мубориза мебарад; •ғӯш намекунад ва баҳс мекунад.	•бо шахсони соҳибҳукм баҳс мекунад.	•қўшиш менамояд, ки аз муносибатҳои байниҳамдигарии намуди кӯдак бо волидон/парастор ба намуди муносибатҳои байниҳамии байни калонсолони баробарҳуқуқ гузарад;
Гуруҳи ҳамсолон	•муносибат бо ҳамсолон дар инкишофи наврас аҳамияти муҳим иҷро мекунад; •бо ҳамсолони ҳамҷинс муносибатҳои кавии дӯстона ба вучуд меояд; •бо намояндагони ҷинси муқобил дар доираи гурӯҳ робитаҳо ба вучуд меоянд.	•бо ҳамсолон муносибатҳои кавии дӯстона меварзад; •гурӯҳи ҳамсолон аҳамияти муҳимтарин пайдо мекунад ва рафтори наврасро муайян менамояд.	• муносибатҳои дӯстонаи фардӣ дар тасмимгириҳо/мавқеъгириҳои арзишнок тадриҷан аз гуруҳи ҳамсолон дида, таъсири бузургтар касб мекунад; •интиҳоби шарикӣ робитаҳо дар асоси афзалиятгузориҳои фардӣ, бидуни баътиборгирии андешаи дигарон сурат мегирад.
Шаҳвоният	•худшиносӣ ва худбаҳодиҳӣ сурат мегирад.	•муносибатҳои устувор ба вучуд меоянд.	•муносибатҳои шаҳвонии қобили қабули тарафайн ва муназзам ба вучуд меоянд.

Ба инобат гирифтани хусусиятҳои фардӣ, шароити муҳити оилавӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоӣ барои дарки дурусти қонуниятҳои рушди наврас аҳамияти калон дорад. Самаранокии фаъолияти таълимӣ ва тарбиявӣ аз он вобаста мебошад, ки то чӣ андоза хусусиятҳои синнусолӣ, эҳтиёҷот, қобилиятҳо ва имкониятҳои инфиродии наврасон ба назар гирифта мешаванд. Дар ин замина муносибати фардӣ, ташкили муҳити мусоиди иҷтимоӣ психологӣ ва фароҳам овардани шароити рушди ҳамаҷонибаи шахсият ҳамчун принципҳои бунёдии фаъолияти педагогӣ баромад менамоянд.

Бо дарназардошти хусусиятҳои мазкур, дастгирии равонӣ ва педагогии наврасон бояд ба рушди худшиносӣ, таҳкими худбаҳодиҳии мусбат, ташаккули малакаҳои ҳаёӣ, баланд бардоштани устувории эмотсионалӣ ва мусоидат ба мутобиқшавии иҷтимоӣ равона карда шавад. Маҳз чунин муносибати маҷмуии педагогӣ психологӣ имкон медиҳад, ки шароити мусоид барои рушди муътадил, иҷтимоишавии муваффақ ва ташаккули шахсияти ҷаҳол, мустақил ва масъулиятшиноси наврас фароҳам оварда шавад.

1.2. Таснифоти педагогӣ- психологии мафҳуми душвортарбия ва аломатҳои зохиршавии он дар синни наврасӣ

Тавре дар қисматҳои болоӣ қайд намуда будем, мафҳуми «кӯдакони душвортарбия» тавассути як қатор нишонаҳои муайян тавсиф карда мешавад. Ба ақидаи муҳаққиқон, яке аз аломатҳои асосии чунин кӯдакон дуршавӣ аз меъёрҳои қабулшудаи рафтор ва зухури шаклҳои гуногуни қачрафторӣ мебошад. Қайд мегардад, ки: «Яке аз муҳимтарин нишонаҳои кӯдакони душвор дуршавӣ аз меъёрҳои қабулшудаи рафтор буда, дараҷа ва хусусияти чунин қачравӣҳо тавассути усулҳои гуногуни

ташхисӣ ва тадқиқотӣ муайян карда мешаванд» [89, с.93]. Яъне, чунин рафторҳо на танҳо таваҷҷуҳи омӯзгорон, волидон ва ҷомеаро ҷалб менамоянд, балки ҳамчун нишондиҳандаи мушкилоти муайяни рушди шахсият низ арзёбӣ мегарданд. Качрафторӣ метавонад ба муносибатҳои байнишахсӣ, раванди таълиму тарбия, сатҳи мутобикшавии иҷтимоӣ ва ташаккули шахсияти наврас таъсири манфӣ расонад.

Тавре маълум аст, душвортарбиягӣ бештар ҳамчун натиҷаи ҳалалдоршавии раванди иҷтимоишавӣ ва таъсири маҷмӯи омилҳои номусоиди муҳити иҷтимоӣ баромад менамояд. Дар чунин ҳолат наврас дар азхудкунии меъёрҳои ахлоқӣ, арзишҳои иҷтимоӣ ва талаботи муҳити ҷамъиятӣ ба мушкилот рӯ ба рӯ мегардад. Аз ин рӯ, мафҳуми «душвортарбия» бояд на танҳо ҳамчун хусусияти инфиродии шахсият, балки ҳамчун натиҷаи таъсири мутақобилаи омилҳои педагогӣ, психологӣ, оилавӣ ва иҷтимоӣ мавриди таҳлил қарор дода шавад.

Ба ақидаи И.С. Кон: «Душвортарбиягӣ ҳамчун маҷмӯи шаклҳои рафторе арзёбӣ мегардад, ки аз меъёрҳои умумии ҳуқуқӣ, ахлоқӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоии ҷомеа дур мешаванд. Мутобики назарияи рафтори мутобикшаванда, ҳар гуна шакли душвортарбиягӣ бо ҳалалдоршавии равандҳои мутобикшавӣ дар сатҳи шахсӣ, иҷтимоӣ-психологӣ ё муҳитӣ алоқаманд мебошад. Дар доираи ин концепсия шаклҳои асосии качрафторӣ ба се гурӯҳи нисбатан мустақил ҷудо карда мешаванд. Ба гурӯҳи аввал чунин шаклҳои рафтор дохил мешаванд, ки аз меъёрҳои тарзи ҳаёти солим дур гардида, аксаран бо аломатҳои ихтилолҳои равонӣ ё номувофиқатии психофизиологӣ ҳамроҳ мебошанд. Ин гурӯҳ пеш аз ҳама ба он ҳолатҳое дахл дорад, ки дар онҳо тағйироти рафторӣ бо мушкилоти муайяни рушди психикӣ ва ҳолати равонии шахсият алоқаманд мебошанд. Гурӯҳи дуюм рафторҳои зиддиҷамъиятиро фаро гирифта, бо вайрон намудани меъёрҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ, фарҳангӣ ва ҳуқуқӣ тавсиф мешавад. Дар чунин ҳолатҳо шахс аз талабот ва қоидаҳои аз ҷониби ҷомеа қабулшуда дур мешавад. Агар

чунин амалҳо дараҷаи пасти хатарнокӣ дошта бошанд, онҳо ҳамчун ҳуқуқвайронкунӣ арзёбӣ мегарданд. Дар сурати хусусияти устувор ва ҷамъиятан хавфнок гирифтани чунин рафтор, масъалаи ҷинояткорӣ ба миён меояд. Ба гурӯҳи сеюм он кӯдакон ва наврасоне мансуб дониста мешаванд, ки рафторашон ба таъсири муқаррарии тарбиявӣ ба осонӣ ислоҳ намегардад ва дар адабиёти педагогӣ психологӣ ҳамчун гурӯҳи «душвортарбия» тавсиф мешаванд. Дар ин замина фарқгузорӣ миёни мафҳумҳои «кӯдакони душвортарбия» ва «кӯдакони аз ҷиҳати педагогӣ қафомонда» аҳамияти муҳими назариявӣ ва амалӣ дорад. Кӯдакони душвортарбия одатан ба таваҷҷуҳи фардӣ, дастгирии мунтазами педагогӣ ва фароҳам овардани шароити махсуси тарбиявӣ ниёз доранд. Онҳо ҳатман дорои сифатҳои устувори манфии шахсият нестанд, аммо дар сурати сари вақт қонеъ нагардидани эҳтиёҷоти иҷтимоӣ ва равонии онҳо эҳтимоли пайдоиши мушкилоти ҷиддии рафторӣ зиёд мегардад» [63, с. 47].

Таҳлили назариявии равандҳои душвортарбиягӣ нишон медиҳад, ки қарафторӣ дар наврасӣ падидаи яхела набуда, вобаста ба дараҷа ва моҳияти таъсири он ба ҷомеа ба гурӯҳҳои муайян тақсим мешавад (Қадвали 1.2.1).

Қадвали 1.2.1. Гурӯҳбандии шаклҳои асосии қарафторӣ
(мувофиқи И.С. Кон)

№	Гурӯҳи қарафторӣ	Тавсиф ва хусусиятҳо	Оқибатҳо барои шахсият
1.	Гурӯҳи якум	Дуршавӣ аз тарзи ҳаёти солим, ихтилолҳои раванӣ ва психофизиологӣ	Мушкилот дар рушди психикӣ ва ҳолати равонии шахсият.
2.	Гурӯҳи дуюм	Рафторҳои зиддиҷамъиятӣ (вайронкунии меъёрҳои ахлоқӣ ва ҳуқуқӣ)	Ҳуқуқвайронкунӣ ё дар ҳолати устувор – ҷинояткорӣ.
3.	Гурӯҳи сеюм	Рафторҳои ба таъсири педагогӣ тобовар («душвортарбия»)	Эҳтиёҷ ба дастгирии фардӣ педагогӣ ва шароити махсус.

Чадвали 1.2.1. нишон медиҳад, ки мушкилоти рафторӣ аз ихтилолҳои саломатии равонӣ то ҳолатҳои иҷтимоии хавфнок фарқ меkunанд. Аҳамияти ин тасниф дар он аст, ки омӯзгорон бояд барои ҳар як гурӯҳ усули хоси тарбиявиро интихоб намоянд.

Таҳлили мазкур нишон медиҳад, ки дар чараёни ташаккули шахсият ҳар як кӯдак метавонад дар марҳалаҳои муайяни рушд бо мушкилоти муваққатии равонӣ, эҳсосӣ ва коммуникативӣ рӯ ба рӯ гардад. Дар чунин ҳолатҳо эҳсосоти манфӣ, ноустувории эмотсионалӣ, мушкилоти муносибат бо атрофиён ва баъзе душвории рафторӣ метавонанд ба мушоҳида расанд. Бо вучуди ин, чунин зухурот дар аксари ҳолатҳо хусусияти гузаранда дошта, дар натиҷаи рушди табиӣ шахсият тадриҷан бартараф мегарданд.

Аз ин рӯ, истифодаи мафҳуми «душвортарбия» танҳо дар ҳолатҳое аз ҷиҳати илмӣ асоснок мебошад, ки агар дар рафтор, муносибат ва хусусиятҳои шахсии кӯдак ё наврас нишонаҳои устувор, такроршаванда ва нисбатан пайдори дуршавӣ аз меъёрҳои иҷтимоӣ ба мушоҳида расанд. Таҷрибаи педагогӣ нишон медиҳад, ки ҳатто омӯзгорони соҳибтаҷриба ҳангоми кор бо чунин хонандагон ба мушкилоти муайян рӯ ба рӯ мешаванд, зеро онҳо муносибати фардӣ, сабри педагогӣ, малакаҳои баланди коммуникативӣ ва истифодаи технологияҳои махсуси тарбиявиро талаб менамоянд.

Мафҳуми кӯдакони аз ҷиҳати педагогӣ қафомонда ва душвортарбия пеш аз ҳама ба он гурӯҳи наврасоне дахл дорад, ки рафторашон аз меъёрҳои пазируфташудаи иҷтимоӣ дур шуда, нисбат ба таъсири тарбиявии омӯзгорон ва волидон ҳассосияти паст зоҳир менамоянд ё ҳатто ба онҳо муқовимати ғайриинсонӣ нишон медиҳанд. Чунин хонандагон аз нуқтаи назари эҳтимоли пайдоиши қарафторӣ ва ҳукуқвайронкунӣ ба гурӯҳи хавфи иҷтимоӣ дохил мешаванд. Дар амалияи муассисаҳои таълимӣ оид ба чунин наврасон маълумоти махсус ҷамъоварӣ гардида, омӯзиши хусусиятҳои шахсӣ, шароити оилавӣ ва сатҳи мутобиқшавии

иҷтимоии онҳо ба роҳ монда мешавад. Аз ҳамин сабаб, яке аз вазифаҳои муҳими хизмати психологӣ дар муассисаҳои таълимӣ муайян намудани сабабҳои мушкилоти рафторӣ ва таҳияи роҳҳои муассири ислоҳ ва пешгирии онҳо ба ҳисоб меравад.

Дар шароити муосири рушди ҷомеа дар муҳити кӯдакон ва наврасон як қатор тамоюлҳои иҷтимоӣ ва психологӣ мушоҳида мегарданд, ки боиси нигаронии ҷиддии муҳаққиқон, омӯзгорон, равоншиносон ва сохторҳои масъули давлатӣ шудаанд. Ин тамоюлҳо пеш аз ҳама дар афзоиши ҳолатҳои қачрафторӣ, душвортарбиягӣ, ҳукуқвайронкунӣ, майл ба рафторҳои хавфнок, инчунин паҳншавии одатҳои номатлуб, аз ҷумла истеъмоли машрубот ва воситаҳои нашъадор ифода меёбанд. Чунин зухурот на танҳо ба рушди шахсияти наврас таъсири манфӣ мерасонанд, балки барои суботи иҷтимоӣ, амнияти ҷамъиятӣ ва самаранокии низоми тарбияву таълим низ хатари ҷиддӣ ба вучуд меоранд.

Яке аз масъалаҳои мубрами иҷтимоӣ, педагогӣ ва психологие, ки имрӯз дар бисёр кишварҳои ҷаҳон аҳамияти махсус касб намудааст, падидаи беназоратӣ ва оворагардии кӯдакон ва наврасон мебошад, ки Н.А. Строгова вобаста ба ин дуруст қайд мекунад: «Ин масъала бо маҷмӯи омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, оилавӣ ва тарбиявӣ алоқаманд буда, дар бисёр ҳолатҳо ба маҳдуд гардидани имкониятҳои иҷтимоишавӣ, коста шудани робитаҳои оилавӣ ва коҳиш ёфтани таъсири тарбиявии муҳити иҷтимоӣ вобастагӣ дорад. Кӯдакон ва наврасони беназорат бештар ба таъсири манфии муҳити атроф дучор гардида, эҳтимоли ҷалб шудани онҳо ба гурӯҳҳои ғайрирасмӣ, рафторҳои зиддиҷамъиятӣ ва дигар шаклҳои қачрафторӣ зиёд мегардад. Барои дарки амиқи моҳият ва хусусиятҳои ин падида омӯзиши шахсияти кӯдакон ва наврасони беназорат аҳамияти махсуси илмӣ ва амалӣ дорад. Ин гуруҳи наврасон аксаран бо мушкилоти мутобиқшавии иҷтимоӣ, паст будани худбаҳодиҳӣ, ноустувории эҳсосӣ, сатҳи баланди изтироб, душвориҳои коммуникативӣ ва норасоии муайян дар ташаккули

арзишҳои ахлоқӣ рӯ ба рӯ мегарданд. Дар ҳамин асос муайян намудани хусусиятҳои психологию иҷтимоии онҳо имконият медиҳад, ки роҳу усулҳои муассири пешгирӣ, ислоҳ ва дастгирии иҷтимоию педагогӣ таҳия ва татбиқ карда шаванд» [132, с.98].

Дар баробари ин, омӯзиши сабаб ва омилҳои ба вучуд омадани беназоратӣ ва оворагардӣ низ аҳамияти калидӣ дорад. Ба ҷумлаи чунин омилҳо метавон норасоии назорати оилавӣ, низоъҳои дохилиоилавӣ, сатҳи пасти фарҳанги педагогии волидон, мушкилоти иҷтимоию иқтисодӣ, таъсири манфии муҳити ҳамсолон, инчунин камбудии муайяни ғайрироҷияти муассисаҳои таълимӣ ва иҷтимоиро дохил намуд. Маҳз таъсири мутақобилаи ин омилҳо метавонад барои пайдоиш ва рушди шаклҳои гуногуни қачрафторӣ ва рафтори зиддиҷамъиятӣ замина фароҳам оварад.

Давраи наврасӣ ҳамчун марҳалаи гузариш аз кӯдакӣ ба ҳаёти калонсолӣ ва ҳамзамон ҳамчун давраи ташаккули асосҳои устувори шахсият арзёбӣ мегардад. Дар ҳамин марҳала пояҳои ҷаҳонбинӣ, худшиносӣ, низоми арзишҳо, муносибатҳои иҷтимоӣ ва самтгирии ҳаётии инсон ташаккул меёбанд. Гарчанде аз ҷиҳати зоҳирӣ наврасон тадриҷан ба калонсолон монанд мешаванд, онҳо аз рӯи сатҳи камолоти равонӣ, иҷтимоӣ, маърифатӣ ва таҷрибаи зиндагӣ ҳанӯз аз шахсони калонсол фарқияти назаррас доранд.

Тибқи ақидаи Д.А.Фарбер: «Маҳз дар давраи наврасӣ тағйироти амиқи анатомию физиологӣ, психологӣ ва иҷтимоӣ ба амал меоянд. Афзоиши босуръати ҷисмонӣ, тақомули ғайрироҷияти системаи асаб, ташаккули худшиносӣ, рушди қобилиятҳои маърифатӣ ва дигаргуншавии низоми муносибатҳои иҷтимоӣ ба раванди камолоти шахсият таъсири ҳалкунанда мерасонанд. Дар натиҷаи чунин тағйирот наврас ба сатҳи нави рушди психологӣ ворид гардида, барои иҷрои нақшҳои иҷтимоии калонсолон тадриҷан омодагӣ пайдо мекунад. Хусусияти муҳими давраи наврасӣ дар он ифода меёбад, ки дар ин

марҳала равандҳои ташаккули шахсият, иҷтимоишавӣ ва худмуайянкунӣ бо суръати баланд ҷараён мегиранд. Наврас на танҳо дониш, таҷриба ва арзишҳои иҷтимоиро аз худ менамояд, балки кӯшиш мекунад мавқеи шахсии худро нисбат ба падидаҳои иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва фарҳангӣ муайян созад. Маҳз дар ҳамин давра талабот ба мустақилият, худтасдиқкунӣ ва эътирофи иҷтимоӣ афзоиш ёфта, заминаҳои ташаккули шахсияти мустақил ва масъулиятшинос фароҳам меоянд» [141, с.113].

Бо вуҷуди ин, нопуррагии таҷрибаи ҳаётӣ, ноустувории эҳсосӣ ва таъсирпазирии баланд нисбат ба омилҳои муҳити иҷтимоӣ метавонанд наврасро нисбат ба таъсироти манфии муҳит осебпазир гардонанд. Дар чунин шароит эҳтимоли пайдоиши мушкилоти мутобиқшавӣ, қавравӣҳои рафторӣ ва шаклҳои гуногуни душвортарбиягӣ зиёд мегардад. Аз ҳамин сабаб, таъмини ҳамкории самараноки оила, муассисаи таълимӣ ва дигар институтҳои иҷтимоӣ ҳамчун омилҳои муҳими пешгирии беназоратӣ ва рушди муътадили шахсияти наврас аҳамияти махсус дорад.

Пешгирии беназоратӣ ва оворагардии наврасон бояд дар асоси муносибати маҷмуии педагогӣ, психологӣ ва иҷтимоӣ амалӣ карда шавад. Самаранокии чунин фаъолият аз он вобаста мебошад, ки то чӣ андоза омилҳои ҳавф сари вақт муайян гардида, шароити мусоид барои рушди худшиносӣ, ташаккули арзишҳои ахлоқӣ, рушди малақаҳои ҳаётӣ ва иҷтимоишавии муваффақонаи наврасон фароҳам оварда мешаванд. Дар ҳамин замина фаъолияти мақсадноки тарбиявӣ ва пешгирикунанда метавонад ҳамчун воситаи муассири таъмини рушди ҳамаҷониба ва ташаккули шахсияти иҷтимоан фаъол ва масъулиятшинос хизмат намояд.

Давраи наврасӣ на танҳо имкониятҳои нави рушдро фароҳам меорад, балки бо як қатор хатарҳо ва мушкилоти иҷтимоӣ низ алоқаманд мебошад: «Ҳассосияти баланди эҳсосӣ, ноустувории худбаҳодиҳӣ, таъсирпазирии зиёд аз муҳити ҳамсолон ва нокифоя будани таҷрибаи

хаёти метавонанд наврасро ба рафторҳои хавфнок ва мушкилоти мутобиқшавии иҷтимоӣ дучор намоянд. Ин ҳолат нисбат ба гурӯҳҳои осебпазир, аз ҷумла наврасони беназорат, душвортарбия ва дорои мушкилоти иҷтимоӣ, аҳамияти махсус пайдо мекунад. Дар ҳамин замина, омӯзиши ҳамаҷонибаи омилҳои иҷтимоӣ, психологӣ ва педагогӣ, ки ба рушди шахсияти наврас таъсир мерасонанд, аҳамияти махсуси илмӣ ва амалӣ касб менамояд. Муайян намудани сабабҳои пайдоиши мушкилоти иҷтимоӣ ва рафторӣ, инчунин таҳияи механизмҳои муассири пешгирӣ, ислоҳ ва дастгирии онҳо метавонад барои таъмини рушди солим ва иҷтимоишавии муваффақонаи наврасон мусоидат намояд» [134, с.38].

Муҳаққиқони тоҷик Т. Мустафоқулов ва М. Нарзуллоева таъкид менамоянд, ки: «Мушкилоти ҳоси давраи наврасӣ пеш аз ҳама дар тағйирёбии имкониятҳои маънавӣ ва иҷтимоии шахсият, инчунин дар ташаккули шаклҳои нави муошират ва ҳамкорӣ бо ҳамсолон ва муҳити иҷтимоӣ зоҳир мегарданд. Илова бар ин, дар ин марҳалаи синнусолӣ шароити зиндагӣ ва фаъолияти таълимӣ ба таври назаррас тағйир ёфта, ин дигаргуниҳо ба фаъолияти системаи асаб, равандҳои психикӣ, муносибатҳои байнишахсӣ ва хусусиятҳои ҳамкориҳои наврас бо омӯзгорон таъсири ҷиддӣ мерасонанд» [94, с.154]. Таҳлили ин нуқтаи назар бар он аст, ки муҳити таълимӣ ва иҷтимоӣ дар ташаккули шахсияти наврас нақши муайянкунанда дорад. Тағйироти синнусолӣ наврасро водор месозанд, ки шаклҳои нави муошират, муносибат ва ҳамкориро аз худ намояд. Дар чунин шароит муносибати омӯзгорон, волидон ва гурӯҳи ҳамсолон ба яке аз омилҳои асосии рушди равонӣ ва иҷтимоии ӯ табдил меёбад. Аз ин рӯ, фароҳам овардани муҳити мусоиди педагогӣ, дастгирии равонӣ, рушди малакаҳои муоширати созанда ва ташаккули муносибатҳои солими байнишахсӣ ҳамчун шартҳои муҳими рушди ҳамаҷонибаи шахсияти наврас баррасӣ карда мешаванд. Маҳз дар ҳамин марҳала асосҳои камолоти шахсӣ, худмуайянкунӣ ва

мутобиқшавии иҷтимоии инсон ташаккул ёфта, самтҳои минбаъдаи рушди ӯро муайян менамоянд.

Дар давраи наврасӣ ташаккули ҳисси «калонсолӣ» бояд ҳамзамон бо рушди худшиносӣ, масъулиятшиносӣ ва дарки воқеии имкониятҳои шахсӣ сурат гирад. Наврас на танҳо кӯшиш менамояд худро ҳамчун шахси мустақил эҳсос кунад, балки тадричан арзишҳо, меъёрҳо ва талаботи иҷтимоии мутобиқ ба синну соли худро аз худ менамояд. Дар ҳамин асос дарки дурусти қобилиятҳо, имкониятҳо ва маҳдудиятҳои шахсӣ барои ташаккули худбаҳодиҳии воқеӣ ва рушди мутавозини шахсият аҳамияти махсус дорад.

Аз ин рӯ, дар фаъолияти таълимӣ ва тарбиявӣ ба назар гирифтани хусусиятҳои психологӣ давраи наврасӣ яке аз шартҳои муҳими самаранокии таъсири педагогӣ ба ҳисоб меравад. Омӯзгорон, волидайн ва дигар шахсони калонсол бояд хусусиятҳои биологӣ, физиологӣ ва психологию иҷтимоии рушди наврасонро ба назар гирифта, нисбат ба онҳо муносибати фаҳмишнок, эҳтиромона ва дастгиркунанда зоҳир намоянд.

Дар ҳамин замина, М.Гадоев чунин андеша дорад: «Вазифаи муҳими фаъолияти педагогӣ аз он иборат аст, ки наврасон бо хусусият ва қонуниятҳои рушди синнусолии худ шинос карда шаванд. Фаҳмонидани моҳияти тағйироти ҷисмонӣ ва равонӣ ба онҳо имкон медиҳад, ки ҳолатҳои эҳсосӣ ва рафторӣ худро дуруст дарк намуда, нисбат ба онҳо муносибати воқеӣ, бошуурона ва масъулона ташаккул диҳанд. Ҳамчунин, рушди малақаҳои худидоракунӣ, худтанзимкунӣ, муоширати созанда, қабули қарорҳои оқилона ва ҳалли мусбати мушкилот барои мутобиқшавии иҷтимоӣ ва рушди солими шахсият аҳамияти махсус дорад» [38, с.88]. Аз ин андеша бармеояд, ки самаранокии дастгирии педагогию психологӣ наврасон пеш аз ҳама аз хусусияти ҳамкориҳои оила, муассисаи таълимӣ ва муҳити иҷтимоӣ вобаста мебошад. Танҳо дар сурати муттаҳид гардидани кӯшишҳои ҳамаи субъектҳои тарбия

имкони фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди ҳамаҷониба, ҳифзи солимии равонӣ, ташаккули худшиносии мусбат ва иҷтимоишавии муваффақонаи наврасон ба вучуд меояд. Дар чунин шароит наврас метавонад имкониятҳои шахсии худро пурра амалӣ намуда, ҳамчун шахсияти мустақил, масъулиятшинос ва иҷтимоан фаъол ташаккул ёбад.

Набояд фаромӯш кард, ки дар заминаи дигаргунсозии амики биологие, ки дар организми наврасон ба амал меоянд, як қатор хусусиятҳои нави равонӣ ва иҷтимоӣ ташаккул меёбанд. Рушди босуръати ҷисмонӣ, тағйироти гормоналӣ ва тақомули фаъолияти системаи асаб боиси тағйир ёфтани эҳтиёҷот, манфиатҳо, ҷаҳонбинӣ ва муносибати наврас ба худ ва муҳити атроф мегарданд. Дар баъзе ҳолатҳо чунин дигаргуниҳо метавонанд ба мураккабшавии рафтор, баланд гардидани ҳассосият, зуҳури шаклҳои гуногуни муқовимат нисбат ба таъсири калонсолон ва баъзан ба падидаҳои душвортарбиягӣ мусоидат намоянд.

Ин нуқтаи назарро К. Левин низ ҷонибдорӣ менамояд: «Дар наврасон талабот ба иштирок дар фаъолияти калонсолон ташаккул меёбад. Аммо маҳдудиятҳои иҷтимоие, ки аз ҷониби калонсолон муқаррар карда мешаванд, аксаран ба татбиқи ин талабот монеъ мегарданд ва боиси пайдоиши ихтилофҳо миёни наврасон ва калонсолон мешаванд. Дар доираи назарияи майдони психологӣ наврас ҳамчун шахсе тавсиф мешавад, ки дар мавқеи гузаришӣ қарор дошта, миёни ду муҳити иҷтимоӣ — кӯдакӣ ва калонсолӣ — ҷойгир аст, вале ҳанӯз ба ҳеҷ яке аз онҳо пурра тааллуқ надорад» [79, с.223]. Андешаҳои мазкур дар идроки моҳияти бухрони наврасӣ аҳамияти назариявӣ ва амалии муҳим доранд. Дар воқеъ, наврас дигар худро кӯдак эҳсос намекунад, вале ҳамзамон ҳанӯз имкониятҳо, ҳуқуқҳо ва масъулияти пурраи шахси калонсолро соҳиб нест. Маҳз ҳамин мавқеи гузаришӣ ба пайдоиши зиддиятҳои дохилӣ, ноустувории эҳсосӣ ва душвориҳои муайяни мутобиқшавии иҷтимоӣ мусоидат менамояд. Дар чунин шароит наврас

метавонад нисбат ба арзёбиҳои атрофиён ҳассосияти баланд зоҳир намуда, ба маҳдудиятҳо ва назорати аз ҳад зиёди калонсолон аксуламали манфӣ нишон диҳад. Баъзан ин ҳолат дар шакли якравӣ, эътироз, рафтори муҳолифона ё аксуламалҳои эҳсосии шадид зухур мекунад, вале чунин зухуротро набояд танҳо ҳамчун мушкилоти рафторӣ арзёбӣ намуд. Онҳо бештар натиҷаи табиӣи ҷустуҷӯи мавқеи иҷтимоӣ, ташаккули худшиносӣ ва рушди шахсияти мустақил ба ҳисоб мераванд.

Аз ин рӯ, вазифаи муҳимми оила ва муассисаҳои таълимӣ аз фароҳам овардани шароити мусоид барои иштироки фаъоли наврасон дар ҳаёти иҷтимоӣ, рушди ташаббускорӣ, қабули қарорҳои мустақилона ва ташаккули ҳисси масъулияти шахсӣ иборат мебошад. Тавассути ҳамкории созандаи омӯзгорон, волидайн ва наврасон имконпазир аст, ки зиддиятҳои синнусолӣ коҳиш ёфта, раванди ташаккули шахсияти мустақил, фаъол ва иҷтимоан мутобиқшуда самаранок амалӣ гардад.

Яке аз мафҳумҳои калидӣ дар таҳлили рушди шахсияти наврас назарияи “майдони ҳаётӣ”-и К. Левин мебошад. Мувофиқи ин назария: «Рафтори инсон ҳамчун натиҷаи ҳамкории мутақобилаи хусусиятҳои шахсӣ ва муҳити иҷтимоии ӯ арзёбӣ мегардад. Ба ибораи дигар, рафтори шахс на танҳо аз омилҳои дохилӣ, балки аз имкониятҳо, маҳдудиятҳо ва таъсири муҳити иҷтимоие вобаста мебошад, ки дар он зиндагӣ ва фаъолият мекунад. Дар давраи наврасӣ «майдони ҳаётӣ» ба таври назаррас густариш меёбад. Агар дар давраи кӯдакӣ доираи таҷрибаи иҷтимоӣ асосан бо оила, мактаб ва муҳити маҳдуди муошират маҳдуд бошад, пас дар марҳалаи наврасӣ соҳаҳои нави фаъолияти иҷтимоӣ ва таҷрибаи шахсӣ пайдо мешаванд. Ба чунин соҳаҳо муносибатҳои дӯстона ва эҳсосӣ, интиҳоби касб, ташаккули ҷаҳонбинӣ, муайян намудани мақсадҳои ҳаётӣ ва ҷустуҷӯи мавқеи шахсӣ дар ҷомеа дохил мешаванд. Маҳз ҳамин густариши фазои иҷтимоӣ ба рушди худшиносӣ, худмуайянкунӣ ва мустақилияти шахсият мусоидат намуда, ҳамзамон

дар назди наврас вазифаҳо ва мушкилоти нави рушдро ба миён меорад» [79, с.334].

Дар чунин шароит муваффақияти рушди шахсияти наврас бештар аз хусусияти таъсири муҳити иҷтимоӣ вобаста мебошад. Агар муҳити оилавӣ ва таълимӣ барои қонъ намудани эҳтиёҷоти рушди шахсӣ, иҷтимоӣ ва маънавии наврас имкониятҳои заруриро фароҳам оварад, раванди иҷтимоишавӣ ва ташаккули шахсият нисбатан муътадил ҷараён мегирад. Дар ҳолати мавҷуд будани маҳдудиятҳои аз ҳад зиёд, муносибатҳои низоънок ё норасоии дастгирии иҷтимоӣ эҳтимоли пайдоиши мушкилоти мутобиқшавӣ ва шаклҳои гуногуни қатрафторӣ зиёд мегардад.

Аз ин рӯ, дар фаъолияти педагогию психологӣ ба фароҳам овардани муҳити мусоиди иҷтимоӣ, рушди малакаҳои худидоракунӣ, ташаккули худшиносии мусбат ва дастгирии раванди худмуайянкунии шахсият диққати махсус додан зарур аст. Чунин муносибат имкон медиҳад, ки имкониятҳои рушди наврасон ба таври пурра амалӣ гардида, заминаҳои ташаккули шахсияти фаъол, масъулиятшинос ва иҷтимоан мутобиқшуда муҳайё карда шаванд.

Бисёре аз ин соҳаҳои нави фаъолият ва муносибатҳои иҷтимоӣ барои наврас ханӯз ношинос ва номуайян мебошанд. Дар натиҷа, хангоми рӯ ба рӯ шудан бо талабот ва интизориҳои нави иҷтимоӣ ӯ метавонад мушкилоти муайяни мутобиқшавӣ, ноустувории эҳсосӣ ва номуайянии рафториро таҷриба намояд. Дар чунин шароит аҳамияти дастгирии педагогӣ, психологӣ ва иҷтимоӣ афзоиш меёбад, зеро маҳз тавассути он наврас имконият пайдо мекунад, ки мавқеи худро дар муҳити нави иҷтимоӣ муайян намуда, таҷрибаи мусбати ҳамкориҳои иҷтимоиро аз худ намояд. Ин масъала махсусан нисбат ба наврасони душвортарбия ва тарбиятгирандагони муассисаҳои типи интернат аҳамияти бештар касб менамояд. Барои чунин наврасон «майдони ҳаётӣ» аксаран бо маҳдудиятҳои иҷтимоӣ, мушкилоти мутобиқшавӣ ва

норасоии таҷрибаи муносибатҳои мусбати байнишахсӣ тавсиф мегардад. Дар чунин шароит фаъолияти варзишӣ, аз ҷумла иштирок дар бозихои варзишии миллӣ ва дигар шаклҳои фаъолияти иҷтимоӣ, метавонад ҳамчун воситаи муассири рушди шахсият хизмат намояд. Муваффақият дар фаъолияти варзишӣ эҳсоси қобилиятмандӣ, эътимод ба худ, арзишмандии шахсӣ ва амнияти равониро таҳким баҳшида, барои иҷтимоишавии муваффақонаи наврас заминаи мусоид фароҳам меорад.

Ҷанбаи муҳими дигари рушди шахсият дар давраи наврасӣ таъсири тағйироти босуръати ҷисмонӣ ба худдарккунӣ ва худбаҳодиҳии шахс мебошад. Дар ин марҳала рушди босуръати организм, тағйирёбии таносуби бадан ва пайдоиши хусусиятҳои нави ҷисмонӣ метавонанд ба дарки наврас нисбат ба симои ҷисмонии худ таъсири амиқ расонанд. Аксар вақт наврас эҳсос менамояд, ки ҷисми ӯ нисбат ба тасаввуроти қаблаш тағйир ёфтааст ва мутобиқшавӣ ба ин дигаргунӣҳо вақт ва таҷрибаи муайяно талаб мекунад.

Дар натиҷаи чунин дигаргунсозӣҳо ҳолатҳои норозигӣ аз намуди зоҳирӣ, эҳсоси шармгинӣ, ноустувории худбаҳодиҳӣ, ҳассосияти зиёд нисбат ба арзёбиҳои атрофиён ва баъзан ноҳамоҳангии ҳаракатҳо мушоҳида мегарданд.

Дар ин доира, К.П.Дорожнова махсус таъкид мекунад, ки: «Дар синни наврасӣ тағйироти ҷисмонӣ на танҳо хусусияти биологӣ доранд, балки ҳамчун омили муҳими рушди худшиносӣ амал мекунанд. Наврас ба намуди зоҳирии худ таваҷҷуҳи зиёд зоҳир намуда, муносибати атрофиёно нисбат ба симои ҷисмонии худ хеле ҳассос қабул мекунад. Дар натиҷа эҳсоси норозигӣ аз намуди зоҳирӣ, шармгинӣ ва ноустувории худбаҳодиҳӣ метавонанд ҳамчун падидаҳои ҳосил ин марҳалаи рушд зуҳур намоянд» [46, с.63]. Ҳамзамон, муносибати наврас ба тағйироти ҷисмонӣ метавонад дар ду самти гуногун инкишоф ёбад. Дар баъзе ҳолатҳо душвориҳои мутобиқшавӣ ба намуди нави ҷисмонӣ боиси пайдоиши ҳисси худкамбинӣ, ноустувории эҳсосӣ ва коҳиши

эътимод ба худ мегарданд. Дар ҳолатҳои дигар наврас метавонад нисбат ба хусусиятҳои ҷисмонии худ муносибати аз ҳад зиёд мусбат ташаккул дода, ба худситоӣ ва арзёбии ғайривоқеии имкониятҳои шахсӣ майл намояд. Аз ин рӯ, ташаккули худбаҳодиҳии воқеӣ ва муносибати солим нисбат ба симои ҷисмонӣ яке аз вазифаҳои муҳимми фаъолияти педагогӣ ва психологӣ дар давраи наврасӣ ба ҳисоб меравад.

Нақши муҳити тарбиявӣ ва таълимӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад. Муносибати эҳтиромона ва дастгиркунанда аз ҷониби омӯзгорон, волидайн ва дигар калонсолон метавонад ба ташаккули худбаҳодиҳии мусбат ва устувории эҳсосии наврас мусоидат намояд. Баръакс, танқидҳои доимӣ, муқоисаҳои номатлуб ва муносибати беэътиноӣна метавонанд ба рушди номутавозуни худшиносӣ ва пайдоиши мушкилоти психологӣ замина гузоранд. Васеъшавии «майдони ҳаётӣ» ва ҳам тағйироти босуръати ҷисмонӣ ба раванди ташаккули худшиносӣ, худбаҳодиҳӣ ва мавқеи иҷтимоии наврас таъсири амиқ мерасонанд. Аз ин рӯ, фароҳам овардани муҳити мусоиди иҷтимоӣ, дастгирии психологӣ ва ҷалби наврасон ба фаъолиятҳои иҷтимоӣ, фарҳангӣ ва варзишӣ барои рушди мутавозин ва ташаккули шахсияти солим аҳамияти калидӣ дорад.

Дар низоми муносири таълиму тарбия масъалаи дастгирии рушди шахсияти наврас бояд ҳамчун яке аз самтҳои афзалиятноки фаъолияти педагогӣ баррасӣ гардад. Танҳо дар сурати ба назар гирифтани хусусиятҳои синнусолӣ, эҳтиёҷоти фардӣ ва қонуниятҳои рушди психологию иҷтимоӣ метавон барои ташаккули шахсияти фаъол, масъулиятшинос, мутобиқшуда ва аз ҷиҳати маънавию равонӣ устувор заминаи бозэтимод фароҳам овард.

Назарияи гузариш аз кӯдакӣ ба марҳалаи калонсолӣ нишон медиҳад, ки раванди рушди наврасон ба маҷмӯи омилҳои биологӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ вобастагии мустақим дорад. Хусусиятҳои инкишофи ҷисмонӣ, шароити муҳити иҷтимоӣ, муносибатҳои оилавӣ, таъсири муассисаҳои

таълимӣ ва мавқеи иҷтимоии шахс дар ҷомеа ба хусусиятҳои ташаккули шахсият таъсири назаррас мерасонанд. Рафтор ва муносибати наврасонро танҳо дар асоси зухуроти зоҳирии онҳо арзёбӣ намудан аз ҷиҳати илмӣ асоснок ба ҳисоб намеравад.

Дар амалияи педагогӣ ва тарбиявӣ ҳолатҳои мушоҳида мешаванд, ки нисбат ба баъзе наврасон мафҳуми «душвортарбия» аз ҷониби омӯзгорон ё волидайн истифода мегардад. Вале чунин баҳогузорӣ на ҳамеша сабабҳои воқеии мушкилотро инъикос менамояд. Дар бисёр мавридҳо рафтори ба истилоҳ «мушкил» натиҷаи таъсири омилҳои иҷтимоӣ, психологӣ, оилавӣ ва тарбиявӣ буда, бештар ҳамчун нишондиҳандаи зоҳирии мушкилоти амиқтари рушди шахсият баромад мекунад. Аз ин рӯ, омӯзиши сабабҳои аслий ва шароити ба вучуд омадани чунин рафтор нисбат ба баҳодиҳии сатҳӣ аҳамияти бештар дорад.

Вобаста ба ин, А.Нуров мегуяд, ки: «Рафтори душвори наврас дар бисёр мавридҳо натиҷаи таъсири муҳити носолими оидавӣ, камбудии тарбия ва мушкилоти мутобиқшавии иҷтимоӣ мебошад» [101, с.112-114]. Андешаи мазкур бар ин маъно аст, ки душвортарбиягиро на ҳамчун хусусияти модарзодии шахсият, балки ҳамчун натиҷаи таъсири маҷъӯи омилҳои иҷтимоӣ-педагогӣ ва психологӣ арзёбӣ кардан мумкин аст.

Мушкилоти иқтисодӣ, тағйироти босуръати фарҳангӣ, равандҳои ҷаҳонишавӣ, коста гардидани баъзе арзишҳои анъанавии тарбиявӣ ва дигар дигаргунсозии иҷтимоӣ метавонанд ба ташаккули шахсияти наврас таъсири ҷиддӣ расонанд: «Муноқишаҳои дохилиоилавӣ, норасоии муоширати созанда байни волидон ва фарзандон, камбудии назорат ва дастгирии равонӣ метавонанд ба пайдоиши эҳсоси танҳой, ноамнӣ ва бегонагӣ дар наврас мусоидат намоянд. Дар натиҷа, баъзе наврасон барои қонеъ намудани эҳтиёҷоти иҷтимоӣ ва эмотсионалиҳои худ ба муҳитҳои ғайрирасмӣ ва гурӯҳҳои дорои таъсири манфӣ рӯ меоранд. Дар чунин шароит эҳтимоли пайдоиши мушкилоти рафторӣ, пастшавии назорати оилавӣ, коҳиши таъсири тарбиявии муҳити иҷтимоӣ ва зухури

шаклҳои гуногуни кучрафторӣ афзоиш меёбад. Ин равандҳо на танҳо ба ҳуди наврасон, балки ба муҳити оилавии онҳо низ таъсири назаррас мерасонанд» [98, с.109].

Дар ҳамин замина, беназоратӣ ва оворагардии наврасон ҳамчун яке аз масъалаҳои ҷиддии иҷтимоӣ ва педагогӣ психологӣ баромад менамояд. Наврасони беназорат бештар ба таъсири манфии муҳити атроф дучор гардида, эҳтимоли ҷалб гардидани онҳо ба шаклҳои гуногуни кучрафторӣ, ҳукуквайронкунӣ ва дигар зухуроти зиддиҷамъиятӣ зиёд мегардад.

Маҳз бо ҳамин сабаб масъалаи беназоратӣ ва оворагардии наврасон солҳои зиёд дар маркази таваҷҷуҳи олимони соҳаҳои педагогика, психология, сотсиология ва ҳуқуқ қарор дорад. Натиҷаҳои таҳқиқотҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки омӯзиши ҳамаҷонибаи омилҳои ба вучудорандаи ин падида ва таҳияи механизмҳои муассири пешгирӣ ва ислоҳи он барои таъмини рушди солими шахсият, баланд бардоштани самаранокии корҳои тарбиявӣ ва ҳифзи амнияти иҷтимоии ҷомеа аҳамияти назариявӣ ва амалии муҳим дорад.

Падидаи беназоратӣ ва оворагардӣ маҳсули таъсири мутақобилаи як қатор омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва оилавӣ мебошад, ки раванди иҷтимоишавии наврасро ҳалалдор месозанд (Ҷадвали 1.2.2).

**Ҷадвали 1.2.2. Омилҳои асосии пайдоиши беназоратӣ
ва оворагардии наврасон**

№	Самти омилҳо	Омилҳои мушаххас	Таъсир ба наврас
4.	Оилавӣ	Низоъҳо, камбудии назорат, паст будани фарҳанги педагогии волидон.	Эҳсоси танҳой, бегонагӣ ва пастшавии худбаҳодиҳӣ.
5.	Иҷтимоӣ иқтисодӣ	Мушкилоти моддӣ, костаҳои арзишҳо, ҷаҳонишавӣ.	Ҷалб шудан ба гурӯҳҳои ғайрирасмӣ манфӣ.
6.	Таълимӣ	Камбудии дар фаъолияти муассисаҳои таълимӣ.	Паст шудани ангеаи таҳсил ва дарсгирӣ.

Аз чадвали 1.2.2. маълум мегардад, ки оворагардӣ фақат натиҷаи хоҳиши худӣ наврас нест, балки заминаи мустаҳками иҷтимоӣ ва оилавӣ дорад. Барои пешгирӣ, бояд ин омилҳо дар маҷмӯъ таҳлил ва бартараф карда шаванд.

Омӯзиши ҷанбаҳои психологӣ ва иҷтимоии оворагардии наврасон, махсусан дар шароити Ҷумҳурии Тоҷикистон, аҳамияти муҳими иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва ахлоқӣ дорад. Ин падида бештар дар ҳолатҳои мушоҳида мегардад, ки: «Наврас аз муҳити мусоиди тарбиявӣ маҳрум гардида, сатҳи назорати оилавӣ ва иҷтимоӣ коҳиш меёбад. Дар чунин шароит раванди иҷтимоишавии шахсият ҳалалдор шуда, наврас бо мушкилоти мутобиқшавии иҷтимоӣ ва ташаккули муносибатҳои созида рӯ ба рӯ мегардад. Беназоратӣ ва оворагардиро танҳо ҳамчун мушкилоти иҷтимоӣ арзёбӣ намудан нокифоя мебошад. Аз ҳамин сабаб, ҳангоми таҳлили чунин ҳолатҳо зарур аст, ки на танҳо рафтори зоҳирии наврас, балки шароити зиндагӣ, муҳити иҷтимоӣ, муносибатҳои оилавӣ, хусусиятҳои рушди психологӣ ва омилҳои таъсиррасони муҳити тарбиявӣ низ ба таври маҷмӯӣ мавриди омӯзиш қарор дода шаванд» [122, с.169].

Дар шароити муосир масъалаи пешгирии беназоратӣ ва оворагардии наврасон бояд ҳамчун самти муҳими фаъолияти педагогӣ ва иҷтимоӣ баррасӣ гардад. Татбиқи барномаҳои мақсадноки тарбиявӣ, рушди муҳити мусоиди иҷтимоӣ, таҳкими ҳамкориҳои оила ва муассисаи таълимӣ, инчунин истифодаи воситаҳои муассири иҷтимоишавӣ метавонанд барои ташаккули шахсияти иҷтимоан фаъол, масъулиятшинос ва мутобиқшудаи наврасон мусоидат намоянд. Беназоратӣ ва оворагардӣ ҳамчун хусусияти муайяни иҷтимоии ноболиғоне баррасӣ мегарданд, ки дар шароити номусоиди зиндагӣ қарор дошта, рафтор ва хусусиятҳои шахсии онҳо зерӣ таъсири ҳамин шароит ташаккул меёбанд. Чунин наврасон аксаран аз дастгирии кофӣи иҷтимоӣ, педагогӣ ва равонӣ маҳрум буда, эҳтимоли бештар доранд, ки

ба таъсири гурӯҳҳои ғайрирасмӣ ва шаклҳои гуногуни рафтори зиддичамбиятӣ чалб гарданд.

Масъалаи мазкурро омукта, А. Адлер кайд менамояд, ки: «Оворагардии наврасон ҳамчун падидаи иҷтимоию психологӣ бо дуршавии кӯдакон аз муҳити оилавӣ ва аз даст додани робитаи устувор бо макони доимии зиндагӣ алоқаманд мебошад. Дар чунин ҳолат наврас тадричан аз низоми муносибатҳои анъанавии оилавӣ ҷудо гардида, тарзи зиндагиро интихоб мекунад, ки берун аз доираи меъёрҳои пазируфташудаи иҷтимоӣ қарор дорад. Дар натиҷа, ӯ маҷбур мешавад ба муҳитҳое мутобиқ гардад, ки барои рушди муқаррарии шахсият мусоид нестанд ва меъёрҳои рафтории гурӯҳҳои ғайрирасмиро ҳамчун воситаи мутобиқшавӣ қабул намояд» [3, с. 135]. Аз ин нуқтаи назар, оворагардиро танҳо ҳамчун тағйири ҷойи зист ё набудани назорати оилавӣ арзёбӣ намудан нокифоя мебошад. Пеш аз ҳама, ин раванд бо вайроншавии робитаҳои иҷтимоӣ, заиф гардидани муносибатҳои эмотсионалӣ бо оила ва маҳдуд шудани имкониятҳои рушди мусбати шахсият алоқаманд аст. Дар чунин шароит наврас эҳсоси бехатарӣ, дастгирӣ ва мансубияти иҷтимоиро дар муҳити анъанавии худ аз даст дода, кӯшиш менамояд ин эҳтиёҷҳоро дар доираи гурӯҳҳои ғайрирасмӣ ва муҳитҳои алтернативӣ қонеъ созад.

Оворагардӣ ҳамчун яке аз шаклҳои зуҳури номуваффақии иҷтимоишавӣ баррасӣ мегардад. Моҳияти ин падида дар он ифода меёбад, ки шахсият дар раванди азхуд намудани арзишҳо, меъёрҳо ва талаботи ҷомеа бо мушкилот рӯ ба рӯ гардида, қобилияти мутобиқшавии иҷтимоии ӯ коҳиш меёбад. Дар натиҷа рафтор ва муносибатҳои иҷтимоии наврас метавонанд аз меъёрҳои қабулшудаи ҷомеа дур шаванд: «Оворагардӣ яке аз шаклҳои қачрафторӣ маҳсуб ёфта, ҳамчун натиҷаи ҳалалдор гардидани раванди мутобиқшавии иҷтимоӣ ва психологӣи шахсият баррасӣ мешавад. Дар чунин ҳолат наврас дар азхудкунии меъёрҳои иҷтимоӣ, арзишҳои фарҳангӣ, қоидаҳои рафтор ва

мутобиқшавӣ ба талаботи ҷомеа бо мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ мегардад» [45, с. 72].

Мушкилоти мазкур бештар дар ҳолатҳое ба вучуд меояд, ки байни талаботи муҳити иҷтимоӣ ва имкониятҳои воқеии шахсият ихтилоф ба вучуд меояд. Дар чунин шароит наврас метавонад эҳсоси бегонагӣ, ноамнӣ, норозигӣ аз мавқеи иҷтимоии худ ва безътимодӣ нисбат ба муҳити атрофро таҷриба намояд. Давомнокии чунин ҳолатҳо эҳтимоли ташаккули муносибатҳои манфӣ нисбат ба ҷомеа ва меъёрҳои иҷтимоиро зиёд мегардонад. Аз ин рӯ, фаъолияти пешгирикунанда бояд на танҳо ба бартараф намудани зухуроти зоҳирии қачрафторӣ, балки ба муайян ва ислоҳ намудани сабабҳои аслии он равона карда шавад. Таҳкими робитаҳои оилавӣ, рушди малакаҳои иҷтимоӣ, баланд бардоштани сатҳи худшиносӣ, ташаккули арзишҳои ахлоқӣ ва фароҳам овардани муҳити мусоиди иҷтимоию педагогӣ метавонанд ҳамчун омилҳои муҳими пешгирии беназоратӣ ва оворагардии наврасон хизмат намоянд.

Дар наврасони беназорат ва оворагард раванди иҷтимоишавӣ аксаран бо нуқсонҳо ва таҳрифҳои муайян ҷараён гирифта, ба ташаккули номукаммали баъзе ҷанбаҳои шахсият оварда мерасонад, вобаста ба ин, Ш. Котибова чунин нуқтаи назар дорад: «Дар натиҷа, инкишофи хусусиятҳои фардӣ ва рафтории онҳо метавонад аз меъёрҳои маъмулии синнусолӣ дур шавад. Норасоии таҷрибаи мусбати иҷтимоӣ, маҳдуд будани назорати тарбиявӣ ва таъсири муҳити номусоид боиси он мегардад, ки наврас дар азхуд намудани арзишҳои ахлоқӣ, ташаккули муносибатҳои созандаи байнишахсӣ ва рушди малакаҳои худидоракунии бо мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ гардад. Пайдоиш ва густариши ин падида ба маҷмӯи омилҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ вобастагии зич дорад. Вазъи душвори иҷтимоӣ, коҳиш ёфтани сатҳи зиндагӣ, афзоиши ҷинояткорӣ, паҳншавии майзадагӣ, нашъамандӣ ва дигар мушкилоти иҷтимоӣ метавонанд барои ташаккули муҳити номусоид дар рушди наврасон замина фароҳам оваранд. Дар чунин шароит эҳтимоли дуршавии наврас

аз муҳити мусбати иҷтимоӣ ва ҷалб гардидани ӯ ба гурӯҳҳои ғайрирасмӣ, инчунин шаклҳои гуногуни рафтори қачравона ва зиддиҷамъиятӣ афзоиш меёбад» [64, с.67].

Муассисаи таълимӣ низ ҳамчун муҳити муҳими иҷтимоӣ ва тарбиявӣ дар пешгирии беназоратӣ ва оворагардии наврасон нақши калидӣ мебозад ва В.Д. Сафаров таъкид менамояд, ки: «Муносибати инсондӯстона ва дастгиркунандаи омӯзгорон, муҳити мусоиди равонӣ педагогии мактаб, иштироқи фаъолони наврасон дар фаъолияти таълимӣ, тарбиявӣ, фарҳангӣ ва варзишӣ метавонанд ба рушди ҳамаҷонибаи шахсият таъсири мусбат расонанд. Баръакс, беъятиноӣ ба хусусиятҳои фардӣ ва синнусолии наврасон, маҳдуд будани имкониятҳои худмуайянкунӣ ва худтасдиқкунӣ, инчунин набудани шароити мусоид барои татбиқи иқтисоди шахсӣ метавонанд хавфи пайдоиши мушкилоти иҷтимоӣ ва рафториро зиёд намоянд» [121, с.201].

Аз ин рӯ, масъалаи пешгирии беназоратӣ ва оворагардии наврасон бояд дар асоси муносибати маҷмуии педагогӣ, психологӣ ва иҷтимоӣ баррасӣ карда шавад. Ин муносибат ҳамгироии тадбирҳои иҷтимоӣ, педагогӣ, психологӣ ва ҳукуқиро тақозо намуда, ба таҳкими муҳити солими оилавӣ, баланд бардоштани самаранокии қорҳои тарбиявӣ дар муассисаҳои таълимӣ, рушди низомӣ дастгирии психологӣ ва фароҳам овардани шароити мусоид барои иҷтимоишавии наврасон равона карда мешавад. Танҳо дар чунин шароит метавон рушди муътадили шахсият, пешгирии қачрафторӣ ва мутубиқшавии бомуваффақияти наврасонро ба ҳаёти ҷамъиятӣ таъмин намуд. Мутахассисон бар ин ақидаанд, ки: «Чунин қӯдакон одатан дар муҳити солими оилавӣ ба воя нарасида, аз дастгирии зарурии иҷтимоӣ ва тарбиявӣ маҳрум мебошанд» [37, с.87]. Бар ин ақида, ташаккули шахсияти онҳо бештар дар шароити қӯча ва муҳити ғайрирасмӣ иҷтимоӣ сурат гирифта, самтгирии рафторашон тадриҷан ба фаъолиятҳо ва муносибатҳои равона мегардад, ки бо меъёрҳои пазируфташудаи ҷомеа мувофиқат намеkunанд. Чунин вазъият

ба рушди маърифатӣ, равонӣ, иҷтимоӣ ва ҳатто ҷисмонии наврасон таъсири манфӣ расонида, раванди иҷтимоишавии онҳоро мураккаб мегардонад.

Тибқи натиҷаҳои таҳқиқотҳои иҷтимоӣ-педагогии солҳои охир: «Дар шароити муосири Ҷумҳурии Тоҷикистон тамоюли афзоиши ҳуқуқвайронкунӣ ва шаклҳои гуногуни қачрафторӣ дар байни наврасон мушоҳида мегардад. Ин падида танҳо ҳамчун натиҷаи рафтори инфиродии наврасон арзёбӣ шуда наметавонад, зеро он дар заминаи таъсири мутақобилаи омилҳои иҷтимоӣ, педагогӣ, психологӣ ва оилавӣ ташаккул меёбад. Дар раванди пайдоиш ва рушди рафтори зидди-иҷтимоӣ одатан як қатор марҳалаҳои гузаришӣ ба мушоҳида мерасанд, ки тадричан ба вайроншавии раванди иҷтимоишавӣ ва дуршавии шахс аз низоми меъёрҳои иҷтимоӣ оварда мерасонанд. Яке аз омилҳои муҳими чунин раванд заиф гардидани робитаҳои иҷтимоии наврас бо оила, муассисаи таълимӣ ва дигар институтҳои иҷтимоишавӣ ба ҳисоб меравад. Муҳити иҷтимоӣ барои наврас манбаи асосии азхудкунии меъёрҳо, арзишҳо ва намунаҳои рафтор мебошад. Бо вучуди ин, дар баъзе ҳолатҳо муҳити атроф аз ҷониби наврас ҳамчун низоми ноодилона, маҳдудкунанда ё муҳолифи манфиатҳои шахсӣ дарк карда мешавад. Дар натиҷа миёни талаботи ҷомеа ва интизориҳои инфиродии наврас ихтилоф ба вучуд омада, эҳтимоли ташаккули муносибати манфӣ нисбат ба меъёрҳои иҷтимоӣ афзоиш меёбад. Маҳз чунин зиддиятҳо метавонанд ба пайдоиши шаклҳои гуногуни қачрафторӣ замина фароҳам оваранд» [122, с.59].

Аз ин рӯ, дар психология ва педагогикаи муосир: «Рафтори тамоюлдошта на танҳо ҳамчун зухуроти манфӣ, балки ҳамчун нишондиҳандаи вазъи воқеии рушди шахсият низ баррасӣ мегардад. Таҳлили илмӣ чунин рафтор имконият медиҳад, ки сабабҳо, шароитҳо ва омилҳои ба вучудорандаи он муайян карда шуда, роҳҳои муассири ислоҳ ва пешгирии мушкилоти минбаъда таҳия гарданд. Дар ин раванд

аҳамияти махсус ба омӯзиши муҳити иҷтимоӣ, муносибатҳои оилавӣ, хусусиятҳои инфиродии шахсият ва сатҳи мутобиқшавии иҷтимоии наврас дода мешавад. Душвортарбиягӣ дар давраи наврасӣ бештар дар заминаи таъсири омилҳои гуногуни дохилӣ ва берунӣ ташаккул меёбад. Ба омилҳои дохилӣ хусусиятҳои инфиродии шахсият, ноустувории эҳсосӣ, сатҳи пасти худидоракунии, мушкилоти худбаҳодиҳӣ ва баъзе хусусиятҳои равонӣ дохил мешаванд. Ба омилҳои берунӣ бошад, таъсири муҳити оилавӣ, гурӯҳи ҳамсолон, шароити иҷтимоӣ-иқтисодӣ, фаъолияти муассисаҳои таълимӣ ва таъсири воситаҳои ахбори омма мансуб мебошанд» [67, с.112]. Маълум мегардад, ки дар байни наврасони душвортарбия бештар чунин хусусиятҳо мушоҳида мегарданд: ноустувории эҳсосӣ, майл ба низоъ, сатҳи пасти масъулиятшиносӣ, муносибати манфӣ нисбат ба талаботи калонсолон, паст будани ангеаи таълимӣ, душвориҳо дар мутобиқшавии иҷтимоӣ ва майл ба таъсири гурӯҳҳои ғайрирасмӣ. Бо вучуди ин, чунин хусусиятҳо наметавонанд ҳамчун аломатҳои тағйирнопазири шахсият арзёбӣ шаванд, зеро онҳо дар бисёр ҳолатҳо натиҷаи таъсири шароити номусоиди тарбия ва муҳити иҷтимоӣ мебошанд.

Вобаста ба ин, педагоги тоҷик М.Лутфуллоев дуруст қайд мекунад: «Тарбияи дурусти фарзанд танҳо дар натиҷаи ҳамкориҳои мунтазами оила ва муассисаи таълимӣ таъмин гардида метавонад. Дар шароити рушди минбаъдаи беназоратии педагогӣ муносибати наврас ба фаъолияти таълимӣ ва тарбиявӣ тадричан манфӣ гардида, сатҳи ангеаи маърифатӣ коҳиш меёбад. Дар чунин ҳолат омӯзиш барои ӯ аҳамияти шахсӣ ва иҷтимоии худро гум намуда, иҷрои талаботи таълимӣ бештар ҳамчун маҷбурият дарк карда мешавад. Ин раванд метавонад боиси афзоиши дарсгурезӣ, паст шудани муваффақияти таълимӣ ва дуршавии наврас аз муҳити мусбати мактабӣ гардад» [84, с.214].

Беназоратии педагогӣ аксаран марҳалаи ибтидоии ташаккули душвортарбиягӣ ба ҳисоб меравад. Агар дар ин марҳала чораҳои

саривактии ислоҳӣ андешида нашаванд, тадричан дар сохтори шахсият тағйироти устувори манфӣ ба вучуд омада, онҳо метавонанд ба шаклҳои гуногуни качрафторӣ ва деликвентӣ мубаддал гарданд. Аз ин рӯ, муайян намудани нишонаҳои аввалини беназоратии педагогӣ барои фаъолияти пешгирикунанда аҳамияти махсус дорад.

Муҳаққиқи шинохтаи дигари ватанӣ, Ф. Шарифзода ишора бар он мекунад, ки: «Ислоҳи рафтори хонандагони душвортарбия бе иштироки фаъолони оила самарнок буда наметавонад» [147, с.44]. Дар чунин ҳолат наврас метавонад меъёрҳои пазируфташудаи иҷтимоиро рад намуда, арзишҳои гурӯҳҳои ғайрирасмиро ҳамчун меъёри асосии рафтор қабул намояд. Дар натиҷа муносибати ӯ нисбат ба таҳсил, меҳнат, оила ва дигар институтҳои иҷтимоӣ тағйир ёфта, эҳтимоли пайдоиши рафтори зиддиҷамъиятӣ меафзояд.

Ҳамзамон, барои наврасони душвортарбия ноустувории эҳсосӣ, хассосияти баланд ба баҳодиҳии атрофиён, сатҳи пасти худназораткунӣ ва мушкилоти худтанзимкунӣ хос мебошад. Дар бисёр ҳолатҳо онҳо эҳсосоти худро ба таври созанда ифода карда наметавонанд ва ҳангоми рӯ ба рӯ шудан бо мушкилот ба шаклҳои ғайрисамараноки рафтор муроҷиат менамоянд. Аз ин рӯ, рушди малакаҳои худидоракунӣ, муоширати самаранок ва ҳалли мусбати ихтилофҳо ҳамчун яке аз самтҳои муҳими кори ислоҳию тарбиявӣ баромад мекунад.

Дар адабиёти илмӣ таснифоти гуногуни наврасони душвортарбия пешниҳод гардидааст, ки ҳар яке ба ҷанбаҳои муайяни рушди шахсият ва рафтори онҳо таъяс менамояд. Аксари муҳаққиқон ҳангоми гурӯҳбандии чунин наврасон сатҳи мутобиқшавии иҷтимоӣ, хусусиятҳои муносибат бо муҳити атроф, дараҷаи устувории качрафторӣ ва хусусиятҳои рушди ахлоқию иродавиرو ҳамчун меъёрҳои асосӣ истифода мебаранд.

Масалан, ба ақидаи С.А. Беличева: «Ҳангоми таснифоти наврасони душвортарбия сатҳи мутобиқшавии иҷтимоӣ, хусусиятҳои муносибат бо муҳити атроф ва дараҷаи устувории качрафторӣ ҳамчун меъёрҳои асосӣ

ба назар гирифта мешаванд» [24, с.48-56]. Дар чунин ҳолатҳо рафтори номатлуб бештар ҳамчун аксуламал ба мушкилоти оилавӣ, низоъҳои мактабӣ, нофаҳмиҳо бо ҳамсолон ё дигар вазъиятҳои стрессовар зоҳир мегардад. Одатан, чунин наврасон дар шароити дастгирии саривақтии педагогӣ - психологӣ нисбатан зуд ба меъёрҳои иҷтимоӣ мутобиқ мешаванд.

Гурӯҳи дигарро наврасоне ташкил медиҳанд, ки дар онҳо шаклҳои устувортари душвортарбиягӣ мушоҳида мегардад. Барои ин гурӯҳ муносибати манфӣ ба талаботи омӯзгорон ва волидон, паст будани ангезаи таълимӣ, мушкилоти худназораткунӣ ва майл ба рафтори мухолифона хос мебошад. Дар чунин ҳолатҳо фаъолияти ислоҳӣ бояд хусусияти мунтазам ва дарозмуддат дошта бошад.

Ба гурӯҳи хавфноктарин наврасоне дохил мешаванд, ки рафтори онҳо аллакай хусусияти зиддичамбиягӣ гирифтааст. Барои онҳо иштирок дар гурӯҳҳои ғайрирасмӣ, ҳукуквайронкунӣ, майл ба истеъмоли машрубот, моддаҳои психоактивӣ ва дигар шаклҳои қачрафторӣ хос мебошад. Чунин наврасон ба низоми мукаммали кӯмаки педагогӣ, психологӣ ва иҷтимоӣ ниёз доранд, зеро мушкилоти онҳо танҳо бо чораҳои анъанавии тарбиявӣ ҳал карда намешавад.

Дар ин замина, Д.И. Фелдштейн таъкид медорад, ки: «Ба инобат гирифтани хусусиятҳои рушди ахлоқии иродавии шахсият муҳим ва зарур аст» [143, с.31-41]. Бешубҳа, ба ин ақида яке аз хусусиятҳои муҳими наврасонии душвортарбия, номутавозунии рушди ҷанбаҳои гуногуни шахсият мебошад. Дар бисёр ҳолатҳо рушди ҷисмонӣ нисбат ба камолоти иҷтимоӣ ва ахлоқӣ пеш меравад. Дар натиҷа наврас худро ҳамчун шахси мустақил эҳсос мекунад, аммо ҳанӯз малакаҳои кофӣи худидоракунӣ, масъулиятшиносӣ ва қабули қарорҳои оқилонаро соҳиб намегардад. Ин зиддият метавонад боиси пайдоиши муноқишаҳо ва мушкилоти рафторӣ гардад.

Мафхуми душвортарбиягӣ нишон медиҳад, ки он падидаи мураккаб ва бисёрчанба буда, на танҳо хусусиятҳои инфиродии шахсият, балки таъсири муҳити иҷтимоӣ ва тарбиявиро низ инъикос менамояд. Аломатҳои асосии зоҳиршавии он дар синни наврасӣ дар шакли вайроншавии мутобикшавии иҷтимоӣ, коҳиши таъсирпазирӣ нисбат ба тадбирҳои тарбиявӣ, пастшавии ангезаи таълимӣ, мушкилоти муошират ва шаклҳои гуногуни қарафторӣ ифода меёбанд. Аз ин рӯ, муносибати маҷмӯӣ ва ҳамоҳангии фаъолияти оила, мактаб ва ҷомеа шартҳои асосии пешгирӣ ва ислоҳи самараноки душвортарбиягӣ ба ҳисоб меравад. Таъсироти иҷтимоӣ-психологӣ наврасони душвортарбия бошад, имкон медиҳад, ки на танҳо хусусиятҳои қарафтории онҳо муайян карда шаванд, балки сабабҳо ва механизмҳои иҷтимоии ташаккули чунин қарафтор низ ошкор гарданд. Аҳамияти амалии чунин гурӯҳбандӣ дар он ифода меёбад, ки барои ҳар як гурӯҳи наврасон усулҳо ва шаклҳои махсуси таъсиррасонии педагогӣ, психологӣ ва иҷтимоӣ интихоб карда мешаванд.

Душвортарбиягӣ пеш аз ҳама ҳамчун натиҷаи вайроншавии раванди тарбия ва иҷтимоишавии шахсият баррасӣ мегардад. Дар ин ҳолат диққати асосӣ на ба нуқсонҳои эҳтимолии физиологӣ ё биологӣ, балки ба хусусиятҳои ташаккули ҷаҳонбинӣ, низомии арзишҳо, ангезаҳои қарафтор ва муносибати шахс нисбат ба худ ва ҷомеа равона карда мешавад. Маҳз ҳамин ҷанбаҳо самти умумии рушди шахсиятро муайян намуда, ба ташаккули қарафтори иҷтимоӣ таъсири бевосита мерасонанд. Қисми муайяни наврасони душвортарбия бо нигоҳ доштани имкониятҳои баланди зеҳнӣ ва қобилиятҳои маърифатӣ низ метавонанд дар раванди иҷтимоишавӣ ба мушкилот рӯ ба рӯ гарданд. Сабаби асосии чунин ҳолат аксаран дар номувофиқии байни талаботи муҳити иҷтимоӣ ва низомии арзишҳои шахсӣ, камбудии тарбияи оилавӣ, маҳдуд будани таҷрибаи мусбати иҷтимоӣ ва таъсири муҳити номусоид ифода меёбад.

Вобаста ба ин, мутахассисону олимони соҳави ақида доранд, ки: «Дар ташаккули душвортарбиягӣ нақши муносибатҳои байнишахсӣ муҳим буда, муносибатҳои муноқишавӣ дар оила, набудани эҳтироми мутақобила миёни волидон ва фарзандон, истифодаи усулҳои саҳтгиронаи тарбия, безътиной ба эҳтиёҷоти эмотсионалии кӯдак ва инчунин набудани дастгирии равоӣ метавонанд барои пайдоиши шаклҳои гуногуни қарафторӣ замина гузоранд» [53, с.156]. Дар доираи ин равиши ахлоқӣ-ҳуқуқӣ диққати асосӣ ба муносибати наврас нисбат ба меъёрҳои ҳуқуқӣ, арзишҳои ахлоқӣ ва қоидаҳои қарафтори ҷамъиятӣ равона карда мешавад. Аз ин нуқтаи назар наврасони душвортарбия вобаста ба дараҷаи азхудкунии меъёрҳои иҷтимоӣ ва муносибати онҳо ба талаботи ҷомеа ба гурӯҳҳои гуногун ҷудо карда мешаванд. Қисме аз онҳо танҳо баъзе талаботҳои интизомиро вайрон мекунанд, дар ҳоле ки гурӯҳи дигар метавонад ба шаклҳои устувори ҳуқуқвайронкунӣ ва қарафтори зиддиҷамъиятӣ майл дошта бошад.

Масалан, таснифоти пешниҳоднамудаи М. А. Алемаскин аҳамияти муҳими амалии педагогӣ дорад, зеро он имкон медиҳад, ки дараҷаи ташаккули қарафторӣ ва сатҳи душвортарбиягии наврасон муайян карда шуда, барои ҳар як гурӯҳ ҷораҳои мувофиқи пешгирикунанда ва ислоҳӣ интихоб гарданд. Чунин гурӯҳбандӣ нишон медиҳад, ки: «Қарафтори зиддиҷамъиятӣ ногаҳон ба вучуд намеояд, балки ҳамчун раванди пайдарпай ташаккул ёфта, аз шаклҳои нисбатан сабуки дуршавӣ аз меъёрҳои иҷтимоӣ то ҳуқуқвайронкунӣ ва ҷинояткорӣ рушд меёбад» [4, с.44]. Маълум аст, ки яке аз масъалаҳои муҳим муайян намудани аломатҳои зоҳиршавии душвортарбиягӣ дар синни наврасӣ буда, чунин аломатҳо метавонанд дар соҳаҳои гуногуни фаъолияти шахсият — маърифатӣ, эҳсосӣ, иродавӣ ва иҷтимоӣ — инъикос ёбанд.

Дар соҳаи таълимӣ душвортарбиягӣ бештар дар шакли пастшавии шавқу рағбат ба таҳсил, иҷро накардани вазифаҳои таълимӣ, дарсгурезӣ, муносибати бепарвоёна нисбат ба талаботи омӯзгорон ва коҳиш ёфтани

сатҳи муваффақият зоҳир мегардад. Чунин наврасон аксар вақт фаъолияти таълимиро ҳамчун арзиши муҳим қабул намеkunанд ва дар муносибат бо мактаб мушкилоти муайян доранд.

Ҳамзамон, бояд таъкид намуд, ки на ҳар як зухуроти алоҳидаи интизомшиканӣ ё рафтори ғайриоддӣ нишонаи душвортарбиягӣ мебошад. Дар давраи наврасӣ бисёр шаклҳои рафтор метавонанд хусусияти муваққатӣ дошта, бо бухрони синнусолӣ, ҷустуҷӯи мавқеи иҷтимоӣ ва ташаккули худшиносӣ алоқаманд бошанд. Аз ин рӯ, хангоми арзёбии рафтори наврас зарур аст, ки хусусиятҳои фардӣ, шароити зиндагӣ, муҳити оилавӣ ва омилҳои иҷтимоӣ ба назар гирифта шаванд.

Дар навбати худ, тибқи ақидаи О.И. Юрченко: «Падидаи душвортарбиягӣ наметавонад танҳо ҳамчун мушкилоти рафторӣ арзёбӣ гардад. Маҳз ҳамин хусусият зарурати ҳамкориҳои омӯзгорон, равоншиносон, кормандони иҷтимоӣ ва дигар мутахассисонро дар раванди пешгирӣ ва ислоҳи рафтори қавравона муайян месозад. Душвортарбиягӣ бештар дар синни наврасӣ зухур менамояд, зеро маҳз дар ҳамин давра дигаргунсозии амиқи биологӣ, психологӣ ва иҷтимоӣ ба амал меоянд. Наврас дар ҳолати гузариш аз кӯдакӣ ба ҳаёти калонсолӣ қарор дошта, бо зарурати муайян намудани мавқеи иҷтимоии худ, ташаккули худшиносӣ ва худмуайянкунӣ рӯ ба рӯ мегардад. Дар чунин шароит ҳар гуна норасоии дастгирии оилавӣ, педагогӣ ва иҷтимоӣ метавонад ба пайдоиши мушкилоти рафторӣ мусоидат намояд» [154, с.38].

Давраи наврасӣ марҳалаи гузариш буда, тағйироти амиқи биологӣ, психологӣ ва иҷтимоиро дар бар мегирад. Ин тағйиротҳо, агар дуруст идора нашаванд, метавонанд ба душвортарбиягӣ оварда расонанд (Қадвали 1.2.3).

Қадвали 1.2.3. шарҳ медиҳад, ки чаро муносибат ба наврасон аксаран «душвор» менамояд. Аксари ин ҳолатҳо натиҷаи табиӣ ҷустуҷӯи мавқеи иҷтимоӣ мебошанд. Агар калонсолон ин тағйиротҳоро

дарк кунанд ва дастгирӣ намоянд, мушкилоти рафторӣ ба осонӣ ислохшавандаанд.

Чадвали 1.2.3. Тағйиротҳои давраи наврасӣ ва таъсири онҳо ба рафтор

№	Самти тағйирот	Намуди тағйирот	Зухуроти рафторӣ
1.	Биологӣ	Рушди босуръати ҷисмонӣ ва гормоналӣ	Норозигӣ аз намуди зоҳирӣ, шармгинӣ, ноустуворӣ
2.	Психологӣ	Ташаккули худшиносӣ ва «ҳисси калонсолӣ»	Якравӣ, эътироз, муқовимат ба назорати калонсолон
3.	Иҷтимоӣ	Густариши «майдони ҳаёти» ва муошират	Ҷустуҷӯи мавқеъ, мушкилоти мутобиқшавӣ дар муҳит

Аломатҳои зоҳиршавии душвортарбиягӣ дар синни наврасӣ метавонанд дар якҷанд самти асосӣ мушоҳида шаванд. Пеш аз ҳама, ин аломатҳо дар муносибати наврас ба таҳсил ва фаъолияти ҷамъиятӣ зоҳир мегарданд. Бепарвой нисбат ба таълим, саркашӣ аз иҷрои талаботи омӯзгорон, мунтазам вайрон намудани интизом, дарсгурезӣ ва паст гардидани муваффақияти таълимӣ аз ҷумлаи нишонаҳои маъмултарини душвортарбиягӣ ба ҳисоб мераванд. Самти дигари зухури душвортарбиягӣ бо муносибатҳои байнишахсӣ алоқаманд мебошад. Чунин наврасон аксаран дар муошират бо ҳамсолон ва калонсолон ба мушкилот рӯ ба рӯ мешаванд. Ба онҳо низоъҷӯӣ, беэҳтиромӣ нисбат ба талаботи калонсолон, рад намудани меъёрҳои коллектив ва майл ба таъсири гурӯҳҳои ғайрирасмӣ хос мебошад. Дар баъзе ҳолатҳо онҳо кӯшиш менамоянд тавассути рафтори эътирозӣ ё намоишкорона диққати атрофиёро ба худ ҷалб намоянд.

Наврасоне, ки дар муҳити номусоиди оилавӣ ва иҷтимоӣ ба воя мерасанд, аксаран эҳсоси ноамнӣ, нигаронӣ ва нобовариёро таҷриба мекунанд. Ин ҳолат метавонад ба паст гардидани эътимод ба худ, маҳдуд шудани фаъолиятҳои иҷтимоӣ ва пайдоиши мушкилот дар муносибатҳои

байнишахсӣ оварда расонад. Барои қисми муайяни наврасони душвортарбия ҳолати қарахтӣ эҳсосӣ низ ҳосебошад: «Наврас нисбат ба арзишҳои ахлоқӣ, эҳсосоти дигарон ва талаботи иҷтимоӣ бетафовутӣ нишон дода, қобилияти ҳамдардӣ ва ҳамфикриро қисман аз даст медиҳад. Ин хусусият метавонад дар натиҷаи таҷрибаи тӯлоии мушкилоти иҷтимоӣ ва эмотсионалӣ ташаккул ёбад» [153, с.421]. Чунин ҳолатҳо ба рушди сифатҳои муҳими шахсият, аз ҷумла масъулиятшиносӣ, мустақилият, худидоракунии ва худтанзимкунии таъсири манфӣ мерасонанд. Дар натиҷа, наврас дар қабули қарорҳои бошуурона, банақшагирии фаъолияти худ ва арзёбии оқибатҳои рафтораш бо мушкилот рӯ ба рӯ мегардад. Ҳамчунин, яке аз хусусиятҳои муҳими наврасони аз ҷиҳати педагогӣ беназоратшуда мавҷудияти ихтилоф байни эҳтиёҷот ва имкониятҳои воқеии қонеъ намудани онҳо мебошад. Аз як тараф, онҳо хоҳиши мустақилият, худтасдиқкунии ва эътирофи иҷтимоиро доранд, аммо аз тарафи дигар, набудани таҷрибаи қофӣ ва сатҳи пасти ташаккули малакаҳои иҷтимоӣ ба татбиқи ин эҳтиёҷот монеъ мегардад. Дар натиҷа, эҳтимоли пайдоиши норозигӣ, асабоният ва шаклҳои гуногуни рафтори эътирозӣ меафзояд.

Дар чунин шароит фаъолияти мақсадноки педагогӣ - психологӣ аҳамияти махсус касб намуда, пеш аз ҳама, қор бо чунин наврасон бояд ба таҳкими худбаҳодиҳии мусбат, рушди малакаҳои худназораткунии, ташаккули сифатҳои иродавӣ ва баланд бардоштани сатҳи мутобиқшавии иҷтимоӣ равона қарда шавад. Ҳамзамон, фароҳам овардани муҳити мусоиди равонӣ, таъмини дастгирии эмотсионалӣ ва рушди муносибатҳои созандаи байнихамдигарӣ метавонанд ба қоҳиш ёфтани зухуроти манфии рафторӣ мусоидат намоянд. Душвортарбиягӣ натиҷаи таъсири як омил ё як сабаби алоҳида набуда, маҳсули таъсири мутақобилаи маҷмӯи омилҳои иҷтимоӣ, педагогӣ, психологӣ ва биологӣ мебошад. Дар ин раванд муҳити оилавӣ, фаъолияти муассисаҳои

таълимӣ, хусусиятҳои инфиродии шахсият ва шароити иҷтимоии рушди наврас нақши ҳалкунанда мебозанд.

Ҳамин тариқ, наврасони душвортарбия гурӯҳи махсуси педагогӣ-психологӣ ва иҷтимоиро ташкил медиҳанд, ки бо хусусиятҳои муайяни рафторӣ, эҳсосӣ ва иҷтимоӣ фарқ мекунанд. Онҳо на чазо, балки муносибати инсондӯстона, дастгирии педагогӣ психологӣ ва фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди шахсиятро талаб менамоянд. Самаранокии корҳои пешгирикунанда ва ислоҳӣ аз он вобаста аст, ки то чӣ андоза сабабҳои аслии душвортарбиягӣ муайян гардида, дар асоси муносибати фардӣ ва маҷмӯӣ бартараф карда мешаванд.

Дар маҷмӯъ, таснифоти педагогӣ психологӣ мафҳуми душвортарбиягӣ ва таҳлили аломатҳои зоҳиршавии он дар синни наврасӣ нишон медиҳанд, ки ин падида дорои хусусияти бисёрсатҳа ва бисёромила мебошад. Омӯзиши ҳамаҷонибаи он барои таҳияи низоми муассири пешгирӣ, таҳхис ва ислоҳи рафтори қавравона аҳамияти назариявӣ ва амалии муҳим дошта, метавонад ба рушди солими шахсият ва иҷтимоишавии муваффақонаи наврасон мусоидат намояд.

1.3. Омил ва сабабҳои пайдоиши душвортарбиягӣ дар наврасон

Омилҳои муҳими ташаккули шаклҳои рафтори муносибатҳои носолим дар муҳити оилавӣ ва таълимӣ мебошанд. Муносибати нодурусти волидайн ва омӯзгорон, безътиноӣ ба эҳтиёҷоти равонӣ ва иҷтимоии кӯдак, набудани дастгирии эмотсионалӣ, истифодаи усулҳои номуносиби тарбия ва мавҷудияти фазаи низоънок метавонанд ба ташаккули эҳсоси нобоварӣ, бегонагӣ, танҳой ва норозигӣ дар наврас мусоидат намоянд. Дар чунин шароит наврас тадриҷан робитаи эмотсионалӣ ва иҷтимоии худро бо муҳити мусбати тарбиявӣ аз даст дода, барои қонеъ намудани эҳтиёҷоти равонӣ ва иҷтимоии худ ба

гурӯҳҳои ғайрирасмӣ рӯ меорад. Маҳз ҳамин гурӯҳҳо баъзан вазифаи манбаи дастгирӣ, ғимоят ва эътирофи иҷтимоиро иҷро намуда, ба ташаккули арзишҳо ва самтгирии рафтории наврас таъсири назаррас мерасонанд. Дар натиҷа, ҳавфи рушди қарафторӣ, ҳуқуқвайронкунӣ ва дигар шаклҳои номатлуби рафтор афзоиш меёбад.

Бо дарназардошти хусусиятҳои мазкур, масъалаи омӯзиши ҳамаҷонибаи омилҳои ба вучудоварандаи беназоратӣ ва оворагардии наврасон аҳамияти махсуси илмӣ ва амалӣ дорад. Муайян намудани сабабҳо, шароит ва механизмҳои ташаккули чунин падидаҳо имкон медиҳад, ки роҳҳо ва технологияҳои самаранокӣ педагогӣю психологӣю пешгирӣ, ислоҳ ва дастгирии иҷтимоӣ таҳия ва татбиқ карда шаванд. Маҳз чунин муносибати илмӣ метавонад барои рушди солими шахсият, таҳкими раванди иҷтимоишавӣ ва коҳиш додани зухуроти манфии иҷтимоӣ дар муҳити наврасон заминаи мусоид фароҳам оварад.

Дар баробари омилҳои оилавӣ ва тарбиявӣ, омилҳои иҷтимоӣю иқтисодӣ низ дар пайдоиш ва густариши падидаи беназоратӣ ва оворагардии наврасон нақши назаррас доранд. Камбизоатӣ, бекорӣ, паст будани сатҳи зиндагӣ, муноқишаҳои доимии дохилиоилавӣ, ҷудошавии волидон, зӯроварӣ дар муҳити оилавӣ, инчунин таъсири муҳити иҷтимоӣю носолим метавонанд барои ташаккули мушкилоти рафторӣ ва дуршавии наврас аз муҳити муқаррарии иҷтимоӣ замина фароҳам оваранд. Дар чунин шароит эҳтимоли пайдоиши эҳсоси ноамнӣ, танҳой, норозигӣ аз зиндагӣ ва бегонагии иҷтимоӣ зиёд гардида, наврас метавонад барои қонеъ намудани эҳтиёҷоти равонӣ ва иҷтимоӣ худ роҳҳои номатлубро интихоб намояд.

Сабабҳои фирор аз хона ва оворагардии наврасон гуногун буда, хусусияти иҷтимоӣ, психологӣ ва педагогӣ доранд. Ба ақидаи З.Сафарова: “Ба гурӯҳи омилҳои асосии чунин рафтор ҳолатҳои зерин мансуб доништа мешаванд: фирор ҳамчун шакли эътироз нисбат ба мушкилоти таълимӣ, ноқомӣ дар таҳсил ва муносибатҳои носолим бо

волидайн ё омӯзгорон; таъсири гурӯҳи ҳамсолон ва тақлид ба рафтору амалҳои аъзои гурӯҳҳои ғайрирасмӣ; тарс аз чазо, маҳкумкунӣ ё муносибати аз ҳад саҳтгиронаи калонсолон; кӯшиши қонё намудани эҳтиёҷоти эмотсионалӣ, иҷтимоӣ ва равонии қонёнашуда; муносибати дағалона, бераҳмона ва зӯроварона дар муҳити оилавӣ; истифодаи усулҳои маҷбуркунӣ, таҳдид ва фишор дар раванди тарбия; инчунин набудани эҳсоси амният, муҳаббат ва дастгирии равонӣ аз ҷониби шахсони наздик” [122, с.17]. Омилҳои зикршуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки оворагардӣ ва беназоратии наврасон танҳо натиҷаи интиҳоби инфиродии онҳо нест, балки бештар маҳсули таъсири маҷмӯи омилҳои иҷтимоӣ, оилавӣ, психологӣ ва тарбиявӣ мебошад. Аз ин рӯ, пешгирии чунин падида бояд ба таҳкими муҳити солими оилавӣ, тақмили фарҳанги тарбияи волидон, бештар намудани муносибатҳои омӯзгорону хонандагон, рушди низоми дастгирии психологӣ ва фароҳам овардани шароити мусоид барои рушди ҳамаҷонибаи шахсияти наврас равона карда шавад.

Ғайр аз омилҳои иҷтимоӣ ва иқтисодӣ, омилҳои педагогӣ психологӣ низ дар пайдоиш ва рушди падидаи беназоратӣ ва оворагардии наврасон нақши муҳим доранд. Ба чунин омилҳо бухронҳои оилавӣ, афзоиши сатҳи талоқ, аз даст додани яке аз волидон, бадшавии фазаи психологӣ дар оила, инчунин шаклҳои гуногуни зӯроварӣ, аз ҷумла зӯроварии ҷисмонӣ, равонӣ ва ҷинсӣ дохил мешаванд. Таҷрибаи чунин ҳолатҳо метавонад ба ҳолати эмотсионалӣ ва рушди шахсияти наврас таъсири манфӣ расонида, эҳсоси ноамнӣ, танҳой, нобоварӣ ва бегонагии иҷтимоиро тақвият бахшад.

Дар шароити муосир, масъалаи кӯдакон ва наврасони бепарастор, беназорат ва оворагард бо афзоиши зухуроти қачрафторӣ ва ҷинояткорӣ дар байни ноболиғон робитаи мустақим дорад. Вобаста ба ин, М.Солехзода таъкид мекунад, ки: “Вайроншавии низоми анъанавии тарбия, заиф гардидани арзишҳои маънавию ахлоқӣ, коҳиш ёфтани

нақши тарбиявии оила ва таъсири манфии баъзе омилҳои муҳити иҷтимоӣ метавонанд ба ҳалалдор гардидани раванди иҷтимоишавии наврасон мусоидат намоянд. Дар чунин вазъият наврасон бештар ба таъсири муҳитҳои ғайрирасмӣ ва гурӯҳҳои дорои самтгирии зиддиҷамъиятӣ дучор мегарданд” [125, с.50]. Бешубҳа, яке аз вазифаҳои муҳими ҷомеа, оила ва муассисаҳои таълимӣ муайян намудани омилҳои номутобикшавии иҷтимоии кӯдакон ва наврасон, инчунин ташкили низоми самараноки дастгирии иҷтимоӣ, педагогӣ - психологӣ мебошад. Маҳз ошкор намудани барвақтии омилҳои хавфзо ва расонидани кӯмаки саривақтӣ метавонад аз ташаккули шаклҳои гуногуни качрафторӣ, беназоратӣ ва оворагардӣ пешгирӣ намояд.

Айни замон, мавҷудияти омилҳои мазкур ҳатман ба оворагардӣ ё качрафторӣ оварда намерасонад, вале онҳо метавонанд эҳтимолияти пайдоиши чунин мушкилотро ба таври назаррас зиёд намоянд, сатҳи баланди стресс, норасоии дастгирии эмотсионалӣ, мушкилоти равонӣ, таҷрибаи зӯрварӣ ва набудани эҳсоси амният метавонанд наврасро ба ҷустуҷӯи роҳҳои алтернативии қонеъ намудани эҳтиёҷоти шахсӣ водор созанд, ки дар баъзе ҳолатҳо дар шакли фирор аз хона ва интиҳоби тарзи ҳаёти оворагардона зоҳир мегардад.

Оворагардӣ ва беназоратии наврасон натиҷаи таъсири мураккаб ва ҳамгироии омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, оилавӣ ва психологӣ мебошад. Аз ин рӯ, пешгирии чунин падида муносибати маҷмӯӣ ва байнисоҳавиро тақозо менамояд, ки дар доираи он ҳамзамон тақмили шароити иҷтимоӣ, таҳкими муҳити солими оилавӣ, баланд бардоштани самаранокии фаъолияти тарбиявии муассисаҳои таълимӣ ва расонидани дастгирии касбии психологӣ амалӣ карда мешавад. Танҳо дар сурати ҳамохангии фаъолияти оила, мактаб, ҷомеа ва сохторҳои иҷтимоӣ метавон барои рушди солим, иҷтимоишавии муваффақ ва пешгирии качрафтории наврасон заминаи мусоид фароҳам овард.

Қисми назарраси кӯдакон ва наврасони оворагард дар шароити номусоиди иҷтимоию иқтисодӣ ба воя мерасанд. Аксари онҳо аз ҷониби оила ҳамагӣ мебошанд, ки бо мушкилоти иқтисодӣ, сатҳи пасти зиндагӣ, бекорӣ ва маҳдудияти имкониятҳои иҷтимоӣ рӯ ба рӯ мебошанд. Дар баробари ин, муносибатҳои носолими дохилиоилавӣ, набудани муҳаббат ва дастгирии эмотсионалӣ, муоширати дағалона ва муносибати беэтиноӣ волидон метавонанд ба ташаккули эҳсоси ноамнӣ ва бегонагӣ дар наврас мусоидат намоянд.

Дар чунин шароит баъзе кӯдакон ва наврасон фирор аз муҳити оилавино ҳамаҷун воситаи раҳӣ аз мушкилоти мавҷуда қабул менамоянд. Вале чунин интиҳоб, ҳама қоида, мушкилоти онҳоро ҳама накарда, баръақс ҳамафӣ дӯҳор шудан ба таъсири муҳитҳои криминогенӣ, гурӯҳҳои ғайрирасмӣ ва шаклҳои гуногуни қарфториро зиёд мегардонад. Дар натиҷа, раванди иҷтимоишавӣ ва рушди муътадили шахсият бо мушкилоти қиддӣ рӯ ба рӯ шуда, имкониятҳои мутобиқшавии иҷтимоӣ ва ҳудатбиқсозии минбаъдаи наврас маҳдуд мегарданд.

Аз ин рӯ, таҳкими иқтидори тарбиявии оила, баланд бардоштани фарҳақи педагогии волидон, таҳкили муҳити мусоиди иҷтимоию педагогӣ ва рушди низоми дастгирии психологӣ ҳамаҷун самтҳои афзалиятноки пешгирии беназоратӣ ва оворагардии наврасон баромад менамоянд. Таҳбиқи ҳорабиниҳои мақсаднок дар ин самт метавонад барои ҳифзи солимии равонӣ, рушди ҳамаҷонибаи шахсият ва иҷтимоишавии бомуваффақияти наврасон мусоидати назаррас намоад.

Яке аз омилҳои муҳими дигаре, ки метавонад ба афзоиши шумораи кӯдакон ва наврасони оворагард мусоидат намоад, ноустувории иҷтимоӣ ва сиёсии ҳома мебошад: “Муноқишаҳои иҷтимоӣ, муҳочирати иҷборӣ, ҳойивазкунии аҳоли ва дигар равандҳои бӯҳронӣ метавонанд ба вайроншавии муҳити муқаррарии зиндагӣ ва тарбияи кӯдакон оварда расонанд. Дар чунин шароит онҳо аз шабақаҳои дастгирии иҷтимоӣ,

муҳити устувори оилавӣ ва имкониятҳои муқаррарии рушди шахсӣ маҳрум гардида, ба гурӯҳи осебпазири аҳолии таъдир меёбанд” [124, с.44].

Дар баробари омилҳои оилавӣ ва иҷтимоӣ, нақши муҳити таълимӣ низ дар пешгирӣ ё ташаккули рафтори оворагардона аҳамияти калон дорад. Мактаб ҳамчун яке аз институтҳои асосии иҷтимоишавии шахсият вазифадор аст, ки барои рушди ҳамаҷонибаи наврасон шароити мусоид фароҳам оварад. Аммо дар ҳолатҳои, ки фаъолияти таълимию тарбиявӣ ба таври кофӣ ташкил карда нашудааст, имкониятҳои иштироқи хонандагон дар ҷорабиниҳои фарҳангӣ, варзишӣ ва ҷамъиятӣ маҳдуд мебошанд ё ҳамкориҳои муассири байни мактаб ва оила вуҷуд надорад, эҳтимоли дуршавии наврасон аз муҳити солими иҷтимоӣ афзоиш меёбад. Норасоии фаъолияти тарбиявии беруназсинфӣ, суст будани фаъолияти ташкилотҳои ҷамъиятии мактабӣ, маҳдудияти имкониятҳои фароғатии созанда ва сатҳи пасти ҷалби хонандагон ба намудҳои гуногуни фаъолияти иҷтимоӣ метавонанд боиси он гарданд, ки қисми муайяни наврасон аз доираи назорат ва дастгирии педагогӣ берун монанд. Дар чунин шароит онҳо бештар ба таъсири муҳити ғайрирасмӣ ва гурӯҳҳои ҳамсолони дорои самтгирии манфии рафторӣ дучор мегарданд. Муҳити таълимӣ яке аз омилҳои муҳимми ташаккули шахсияти наврас ба ҳисоб меравад. Муносибати омӯзгорон, фазои психологию педагогии муассисаи таълимӣ, имкониятҳои худмуайянкунӣ ва худтатбиқкунӣ, инчунин иштироқи фаъолоне дар ҳаёти мактабӣ метавонанд ҳамчун омилҳои муҳофизатӣ баромад намуда, ҳавфи оворагардӣ ва шаклҳои гуногуни қачрафториро коҳиш диҳанд. Аз ин рӯ, баланд бардоштани самаранокии корҳои тарбиявӣ дар муассисаҳои таълимӣ, таҳкими ҳамкориҳои оила ва мактаб, инчунин фароҳам овардани муҳити мусоиди иҷтимоию психологӣ аз ҷумлаи самтҳои афзалиятноки пешгирии беназоратӣ ва оворагардии наврасон ба ҳисоб мераванд.

Мактаб ҳамчун яке аз институтҳои асосии иҷтимоишавии шахсият дар ташаккули рафтор, ҷаҳонбинӣ ва низоми арзишҳои кӯдак нақши

калидӣ мебозад. Муҳити таълимӣ, хусусияти муносибатҳои байни омӯзгорону хонандагон, меъёрҳо ва қоидаҳои дохилии муассисаи таълимӣ, инчунин сатҳи ташкили фаъолияти таълимию тарбиявӣ метавонанд ба рушди шахсият таъсири мусбат ё манфӣ расонанд. Бинобар ин, фароҳам овардани муҳити мусоиди педагогӣ, таъмини сифати баланди таълим ва риояи принципҳои инсондӯстӣ, ҳамкорӣ ва эҳтироми мутақобила яке аз шартҳои муҳими рушди ҳамаҷонибаи хонандагон маҳсуб меёбад.

Дар шароити муосир муассисаҳои таълимӣ на танҳо вазифаи интиқоли дониш, балки вазифаи муҳими тарбиявӣ, иҷтимоӣ ва рушди шахсиятро низ иҷро менамоянд, ки вобаста ба ин Ш.А.Саидова чунин андеша дорад: “Самаранокии фаъолияти мактаб аз он вобаста аст, ки то чӣ андоза шароити мусоид барои рушди қобилиятҳо, ташаккули салоҳиятҳои иҷтимоӣ, худмуайянкунӣ ва худтатбиқсозии хонандагон фароҳам оварда мешавад. Ҳангоми мавҷуд будани муҳити солими психологию педагогӣ наврас эҳсоси амният, дастгирӣ ва мансубияти иҷтимоиро таҷриба намуда, имконият пайдо мекунад, ки қобилиятҳо ва имкониятҳои шахсии худро самаранок татбиқ намояд” [118, с.32]. Дар акси ҳол, беэътиноӣ ба эҳтиёҷоти равонӣ ва иҷтимоии хонандагон, муносибати расмӣ ба масъалаҳои тарбия, набудани фазои эътимод ва ҳамкорӣ метавонанд ба коҳиш ёфтани ҳавасмандии таълимӣ, суст гардидани робитаи хонанда бо муассисаи таълимӣ ва афзоиши эҳтимоли мушкилоти мутақобилшавӣ оварда расонанд. Маҳз дар чунин шароит баъзе наврасон метавонанд тадриҷан аз низоми таъсироти мусбати педагогӣ дур гардида, ба муҳитҳои рӯ оваранд, ки рушди минбаъдаи шахсияти онҳоро дар самти номатлуб тағйир медиҳанд.

Аз ин рӯ, яке аз самтҳои муҳими фаъолияти педагогӣ дар шароити муосир ташкили муҳити таълимӣ мебошад, ки дар он эҳтиёҷоти шахсӣ, иҷтимоӣ ва маърифатии наврасон ба назар гирифта шуда, барои рушди фаъолиятнокӣ, ташаббускорӣ, масъулиятшиносӣ ва худмуайянкунии

онҳо шароити зарурӣ фароҳам оварда шавад. Татбиқи чунин равиш имкон медиҳад, ки муассисаи таълимӣ на танҳо ҳамчун маркази таълим, балки ҳамчун муҳити муассири иҷтимоишавӣ ва пешгирии қарафторӣ фаъолият намояд.

Таҳлили омилҳои ба вучудоварандаи оворагардӣ ва беназоратии наврасон нишон медиҳад, ки ин падидаҳо натиҷаи таъсири маҷмӯи омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, оилавӣ, психологӣ ва педагогӣ мебошанд. Дар ин низом муҳити таълимӣ ҳамчун яке аз омилҳои муҳими муҳофизатӣ баромад намуда, метавонад тавассути ташкили фаъолияти мақсадноки таълимию тарбиявӣ, рушди ҳамкориҳои муассир бо оила ва фароҳам овардани муҳити мусоиди иҷтимоию психологӣ ба пешгирии оворагардӣ, беназоратӣ ва дигар шаклҳои қарафтории наврасон мусоидат намояд.

Дар баробари ин, рушди низоми дастгирии иҷтимоӣ ва психологӣ оилаҳо низ аҳамияти муҳим дорад. Таҷрибаи таҳқиқотӣ нишон медиҳад, ки дар бисёр ҳолатҳо мушкилоти қарафтории наврасон на танҳо натиҷаи хусусиятҳои инфиродии онҳо, балки инъикоси мушкилоти амиқтари оилавӣ ва иҷтимоӣ мебошанд. Аз ин рӯ, расонидани кӯмаки машваратӣ, психологӣ ва иҷтимоӣ ба оилаҳои гурӯҳи хавф метавонад ҳамчун яке аз механизмҳои муассири пешгирии беназоратӣ ва оворагардии кӯдакон хизмат намояд.

Боиси қайд аст, ки дар шароити муосир нақши хадамоти иҷтимоӣ, марказҳои дастгирии равонӣ, муассисаҳои ҳифзи ҳуқуқи кӯдак ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ дар пешгирии оворагардӣ рӯз ба рӯз меафзояд. Ҳамоҳангии фаъолияти чунин сохторҳо бо муассисаҳои таълимӣ ва оилаҳо имконият медиҳад, ки ҳолатҳои хавфзо барвақт ошкор гардида, чораҳои пешгирикунанда сари вақт татбиқ карда шаванд. Маҳз ҳамкориҳои байнисоҳавӣ метавонад самаранокии корҳои иҷтимоӣ ва тарбиявиро таъмин намояд, фаъолияти пешгирикунанда бояд пеш аз ҳама ба рушди муҳити мусоиди иҷтимоӣ, таҳкими арзишҳои оилавӣ,

ташаккули малакаҳои ҳаёти ва баланд бардоштани сатҳи мутобиқшавии иҷтимоии наврасон равона карда шавад. Дар ин самт ҷалби кӯдакон ва наврасон ба намудҳои гуногуни фаъолияти таълимӣ, фарҳангӣ, эҷодӣ, варзишӣ ва ҷамъиятӣ аҳамияти махсус дорад. Иштирок дар чунин фаъолиятҳо ба онҳо имконият медиҳад, ки қобилиятҳои худро ошкор намуда, таҷрибаи мусбати иҷтимоӣ ба даст оранд ва эҳтиёҷоти худро ба муошират, худтасдиқкунӣ ва худмуайянкунӣ бо роҳҳои иҷтимоан мақбул қонеъ намоянд.

Пешгирӣ ва бартарафсозии оворагардии наврасон муносибати мукаммали педагогӣ, психологӣ ва иҷтимоиро талаб намуда, ба таҳкими муҳити солими оилавӣ, тақмили фаъолияти тарбиявии муассисаҳои таълимӣ, рушди низоми дастгирии иҷтимоӣ ва иштироқи фаъоли ҷомеа дар ҳалли масъалаҳои вобаста ба ҳифзи кӯдак асос меёбад. Танҳо дар чунин шароит метавон барои рушди ҳамаҷонибаи шахсият, мутобиқшавии иҷтимоӣ ва ташаккули наврасони аз ҷиҳати иҷтимоӣ фаъолу масъулиятшинос заминаи мусоид фароҳам овард. Омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, иҷтимоӣ-психологӣ ва ғардӣ дар пайдоиш ва рушди падидаи оворагардӣ дар робитаи мутақобилаи зич қарор дошта, таъсири якдигарро тақвият медиҳанд. Аз ин рӯ, масъалаи бепарасторӣ ва оворагардии кӯдаконро танҳо аз мавқеи як соҳаи илмӣ шарҳ додан имконнопазир мебошад. Ин падида ҳамчун масъалаи бисёрсатҳа ва бисёромила баромад намуда, таҳлили маҷмӯӣ ва муносибати байнисоҳавиро тақозо мекунад. Чунин равиш имкон медиҳад, ки на танҳо масъалаҳои ҳифзи ҳуқуқи кӯдакон, балки ҷанбаҳои барқарорсозии иҷтимоӣ, дастгирии психологӣ, офиятбахшӣ ва мутобиқсозии минбаъдаи онҳо ба ҳаёти ҷомеа низ ба таври фарогир мавриди баррасӣ қарор гиранд.

Оворагардии кӯдакон ва наврасон метавонад барои ҷомеа паёмадҳои ҷиддии иҷтимоӣ ба вуҷуд оварда, пеш аз ҳама, ин падида бо дигар шаклҳои қачрафторӣ, аз ҷумла майзадагӣ, нашъамандӣ,

хукуквайронкуни ва чинойткорӣ робитаи зич дорад. Дар ин замина, олими ҷавон С.Латифзода таъкид менамояд, ки: “Дар шароити маҳдуд гардидани назорати иҷтимоӣ ва тарбиявӣ эҳтимоли ҷалб гардидани наврасон ба муҳитҳои дорои самтгирии зиддиҷамъиятӣ меафзояд ва раванди иҷтимоишавии онҳо бо мушкилоти ҷиддӣ рӯ ба рӯ мегардад. Илова бар ин, чунин гурӯҳҳои осебпазир метавонанд ба густариши мушкилоти дигари иҷтимоӣ ва тиббӣ низ мусоидат намоянд” [78, с.69]. Ташкили низоми мукаммали кӯмаки иҷтимоӣ, психологӣ, педагогӣ ва тиббӣ барои кӯдакон ва наврасони беназорат аҳамияти махсус пайдо мекунад. Мазмуни чунин кӯмак бояд на танҳо ба рафъи оқибатҳои манфии оворагардӣ равона гардад, балки пеш аз ҳама ба пешгирии омилҳои хавфзо, барқарорсозии муносибатҳои иҷтимоӣ ва рушди имкониятҳои мутобиқшавии шахсият мусоидат намояд.

Муҳаққиқи рус Д.И.Фелдштейн бошад, чунин ибрази назар намудааст: “Сабабҳои асосии хукуквайронкунии наврасон, махсусан онҳое, ки дар муассисаҳои махсуси тарбиявӣ қарор доранд, бештар ба камбудии тарбияи оилавӣ ва мактабӣ вобаста мебошанд” [143, с. 31]. Таҳлили ин андеша нишон медиҳад, ки қачрафторӣ ва хукуквайронкунии наврасон дар бисёр мавридҳо натиҷаи нокифоя будани таъсири тарбиявии институтҳои асосии иҷтимоишавӣ — оила ва муассисаи таълимӣ мебошанд. Дар сурати таъмин нагардидани муносибатҳои созанда, назорати педагогии самаранок ва дастгирии эмотсионалӣ эҳтимоли пайдоиши мушкилоти рафторӣ ва иҷтимоӣ афзоиш меёбад. Аз ин рӯ, пешгирии барвақтии чунин ҳолатҳо бояд аз таҳкими муҳити тарбиявии оила ва тақмили фаъолияти иҷтимоӣ-педагогии муассисаҳои таълимӣ оғоз гардад.

Муҳити оилавӣ яке аз муҳимтарин омилҳои ташаккули шахсияти кӯдак ва наврас ба ҳисоб меравад. Маҳз дар доираи муносибатҳои оилавӣ кӯдак аввалин таҷрибаи иҷтимоии худро ба даст оварда, меъёрҳои ахлоқӣ, арзишҳои иҷтимоӣ ва намунаҳои асосии рафторро аз

худ менамояд. Аз ин рӯ, ҳар гуна нуксон дар низоми муносибатҳои оилавӣ метавонад ба рушди равонӣ ва иҷтимоии кӯдак таъсири манфӣ расонад.

Тибқи таҳлилҳои К.С.Лебедеванская: “Дар оилаҳои низоангез аксаран фазаи доимии муноқиша, нофаҳмӣ ва таниш ҳукмфармо мебошад. Дар чунин шароит кӯдак шохиди баҳсу муноқишаҳои пайвастаи волидон гардида, тадричан шаклҳои таҷовузкорона ё муҳофизатии рафторро аз худ мекунад. Ин ҳолат метавонад ба ташаккули изтиробнокӣ, ноустувории эҳсосӣ, пастшавии эҳсоси амният ва пайдоиши мушкилоти мутобиқшавии иҷтимоӣ оварда расонад” [80, с.53]. Оилаҳои зиддиятнокӣ бо он фарқ мекунанд, ки дар онҳо меъёрҳои ахлоқӣ ва арзишҳои иҷтимоӣ ба таври кофӣ риоя намегарданд. Дар чунин муҳит кӯдак намунаҳои манфии рафтор, аз ҷумла майзадагӣ, дағалона муносибат кардан ба дигарон, беэҳтиромӣ нисбат ба қонун ва меъёрҳои ҷамъиятиро мушоҳида намуда, онҳоро ҳамчун шакли муқаррарии зиндагӣ қабул мекунад. Дар натиҷа, эҳтимоли ташаккули качрафторӣ ва душвортарбиягӣ ба таври назаррас зиёд мегардад.

Оилаҳои аз назари педагогӣ номукамал бо паст будани сатҳи фарҳанги тарбиявӣ, набудани донишҳои педагогии волидон ва истифодаи усулҳои нодурусти тарбия тавсиф мешаванд. Дар чунин ҳолатҳо волидон наметавонанд эҳтиёҷоти синнусолӣ ва психологию иҷтимоии фарзандро дуруст дарк намуда, барои рушди ҷамъонибаи ӯ шароити мусоид фароҳам оваранд. Баъзан бепарвоя, аз ҳад зиёд саҳтгирӣ ё баръакс назорати аз ҳад зиёд ба пайдоиши мушкилоти рафторӣ мусоидат менамояд.

Илова бар ин, яке аз сабабҳои муҳими пайдоиши душвортарбиягӣ вайроншавии муносибатҳои эмотсионалӣ байни кӯдак ва волидон мебошад. Норасоии муҳаббат, ғамхорӣ ва дастгирии равонӣ боиси он мегардад, ки кӯдак эҳсоси танҳояӣ, бегонагӣ ва ноамниро таҷриба намояд. Дар чунин шароит ӯ метавонад барои қонеъ намудани эҳтиёҷоти

эмотсионалии худ ба муҳити ғайрирасмӣ ва гурӯҳҳои ҳамсолон рӯ оварад, ки на ҳамеша таъсири мусбат доранд. Дар баробари оила, муассисаи таълимӣ низ дар ташаккули рафтор ва шахсияти наврас нақши муҳим мебозад. Мактаб на танҳо вазифаи таълимӣ, балки вазифаи тарбиявӣ ва иҷтимоиро низ иҷро мекунад. Муносибати омӯзгорон, фазои равонӣ-педагогии муассиса, имкониятҳои иштироки хонандагон дар ҳаёти ҷамъиятӣ ва сатҳи ҳамкориҳои мактаб бо оила метавонанд ба рушди шахсияти наврас таъсири мусбат ё манфӣ расонанд.

Ҳамзамон, яке аз омилҳои хавфзо дар муҳити таълимӣ муносибати беэътиноёна ё ноодилонаи баъзе омӯзгорон нисбат ба хонандагон мебошад. Дар ҳолате ки наврас мунтазам ба танқид, таҳқир ё муқоисаи манфӣ дучор мегардад, эҳтимоли пайдоиши муносибати манфӣ нисбат ба мактаб ва фаъолияти таълимӣ зиёд мешавад. Дар натиҷа, шавқу ҳавас ба омӯзиш коҳиш ёфта, наврас тадриҷан аз муҳити таълимӣ дур мегардад.

Омили муҳими дигар таъсири гурӯҳи ҳамсолон мебошад. Дар давраи наврасӣ нақши гурӯҳи ҳамсолон ба таври назаррас меафзояд. Наврас кӯшиш менамояд, ки мақом ва мавқеи худро дар байни ҳамсолон муайян намуда, эҳсоси мансубият ба гурӯҳро ба даст орад. Агар чунин гурӯҳ дорои арзишҳо ва меъёрҳои мусбат бошад, он ба рушди иҷтимоии шахсият мусоидат мекунад. Аммо дар ҳолате, ки гурӯҳ хусусияти зиддиҷамъиятӣ дорад, наврас метавонад ба азхудкунии шаклҳои гуногуни қачрафторӣ майл намояд.

Омилҳои фардӣ низ дар пайдоиши душвортарбиягӣ нақши муҳим доранд. Ба чунин омилҳо сатҳи пасти худназораткунӣ, ноустувории эҳсосӣ, изтиробнокӣ, паст будани худбаҳодиҳӣ, мушкилоти мутобиқшавии иҷтимоӣ ва хусусиятҳои муайяни характер дохил мешаванд. Гарчанде ки ин омилҳо худ ба худ сабаби бевоситаи қачрафторӣ нестанд, аммо дар якҷоягӣ бо таъсири муҳити номусоид метавонанд ба ташаккули мушкилоти рафторӣ мусоидат намоянд.

Дар шароити муосир омилҳои иҷтимоӣ-иқтисодӣ низ аҳамияти махсус пайдо кардаанд. Камбизоатӣ, бекорӣ, муҳочирати меҳнатӣ, пастшавии сатҳи зиндагӣ ва маҳдуд гардидани имкониятҳои иҷтимоӣ метавонанд ба фаъолияти тарбиявии оила таъсири манфӣ расонанд. Дар натиҷа, назорати волидайн нисбат ба фарзандон суст гардида, эҳтимоли пайдоиши мушкилоти иҷтимоӣ ва рафторӣ меафзояд.

Душвортарбиягӣ дар наврасон натиҷаи таъсири маҷмӯии омилҳои оилавӣ, мактабӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва психологӣ мебошад. Ягон омили алоҳида наметавонад сабаби ягонаи пайдоиши ин падида гардад. Маҳз ҳамкориҳои мутақобилаи омилҳои мазкур ба ташаккули шароите мусоидат менамояд, ки дар он рафтори наврас метавонад аз меъёрҳои иҷтимоӣ ва ахлоқии қабулшуда дур шавад.

Аз ин рӯ, пешгирии душвортарбиягӣ бояд дар асоси муносибати маҷмӯӣ амалӣ гардида, ҳамзамон таҳкими муҳити солими оилавӣ, баланд бардоштани самаранокии фаъолияти тарбиявии муассисаҳои таълимӣ, рушди дастгирии психологӣ ва ҷалби фаъоли наврасон ба фаъолияти ҷамъиятӣ, фарҳангӣ ва варзиширо дар бар гирад. Танҳо дар чунин шароит метавон барои рушди солими шахсият, иҷтимоишавии муваффақ ва пешгирии қачрафтории наврасон заминаи мусоид фароҳам овард.

Муҳити иҷтимоӣ дар ташаккули шахсияти наврас нақши на камтар аз муҳити оилавӣ дорад. Дар шароити муосир доираи таъсиррасонии муҳити иҷтимоӣ ба таври назаррас васеъ гардида, наврас ҳамзамон зери таъсири оила, мактаб, гурӯҳи ҳамсолон, вазоити ахбори омма, шабакаҳои иҷтимоӣ ва дигар институтҳои иҷтимоӣ қарор мегирад. Маҳз ҳамин гуногунрангии таъсирот метавонад ҳам омили рушди мусбати шахсият ва ҳам манбаи ташаккули қачрафторӣ гардад. Яке аз омилҳои муҳими иҷтимоии ташаккули душвортарбиягӣ таъсири гурӯҳи ҳамсолон буда, Т.Мустафоқулов ва М.Нарзуллоев бар ин ақидаанд, ки: “Дар давраи наврасӣ эҳтиёҷ ба муошират ва эҳсоси мансубият ба гурӯҳ ба таври назаррас меафзояд. Агар наврас дар муҳити оилавӣ ва мактабӣ

конёшавии эҳтиёҷоти иҷтимоии худро пайдо карда натавонад, вай бештар ба гурӯҳҳои ғайрирасмӣ рӯ меорад” [94, с.11]. Дар чунин ҳолат арзишҳо ва меъёрҳои дохилии гурӯҳ метавонанд нисбат ба талаботи оила ва мактаб таъсири бештар дошта бошанд.

Омили муҳими дигар таъсири воситаҳои ахбори омма ва фазои иттилоотии муосир мебошад. Дар шароити рушди босуръати технологияҳои рақамӣ наврасон ба ҳаҷми бузурги иттилоот дастрасӣ пайдо мекунанд. Дар баробари имкониятҳои мусбати маърифатӣ, чунин муҳит метавонад намунаҳои рафтори таҷовузкорона, зӯроварона ва зиддиахлоқиро низ тарғиб намояд. Дар ҳолате ки наврас дорои малакаҳои кофӣ таҳлили интиқодӣ набошад, эҳтимоли тақлид ба чунин намунаҳо зиёд мегардад.

Мушкилоти муҳити шахрӣ низ метавонанд ба ташаккули душвортарбиягӣ мусоидат намоянд. Суръати баланди зиндагӣ, заифшавии робитаҳои анъанавии иҷтимоӣ, маҳдуд гардидани назорати ҷамъиятӣ ва таъсири гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоӣ боиси он мегарданд, ки қисми муайяни наврасон худро аз муҳити назоратшавандаи тарбиявӣ берун эҳсос намоянд. Дар чунин шароит эҳтимоли пайдоиши мушкилоти мутобиқшавии иҷтимоӣ бештар мегардад.

Дар баробари омилҳои иҷтимоӣ, хусусиятҳои инфиродии рушди шахсият низ метавонанд ба пайдоиши душвортарбиягӣ таъсир расонанд. Ба чунин хусусиятҳо ноустувории эҳсосӣ, сатҳи пасти худназораткунӣ, изтиробнокӣ, эҳсоси нокифоягии шахсӣ, паст будани устувории иродавӣ ва душвории қабули қарорҳои мустақилона дохил мешаванд. Дар шароити муҳити номусоид чунин хусусиятҳо метавонанд ҳамчун заминаи ташаккули рафтори қачравона баромад намоянд.

Сабаби дигари пайдоиши душвортарбиягӣ номутавозунии раванди иҷтимоишавӣ мебошад. Вақте ки наврас имконияти қонё намудани эҳтиёҷоти муҳими худ — эҳтиёҷ ба эътироф, эҳтиром, муваффақият ва худтатбиқкунӣ — ро дар муҳити иҷтимоии мусбат пайдо намекунад, ӯ

метавонад роҳҳои алтернативии қонӣ намудани онҳоро ҷустуҷӯ намояд. Дар баъзе ҳолатҳо чунин ҷустуҷӯ ба интиҳоби шаклҳои номатлуби рафтор оварда мерасонад.

Бояд қайд намуд, ки омилҳои зикршуда одатан дар шакли ҷудогона амал намеkunанд. Дар аксари ҳолатҳо душвортарбиягӣ натиҷаи таъсири мутақобилаи якчанд омилҳо мебошад. Масалан, мушкилоти оилавӣ метавонанд бо ноқолии таълимӣ, таъсири гурӯҳи ҳамсолони манфӣ ва хусусиятҳои муайяни шахсӣ якҷоя гардида, заминаи мусоидро барои ташаккули рафтори қавравона фароҳам оваранд.

Аз ин рӯ, таҳлили сабабҳои душвортарбиягӣ бояд дар асоси муносибати маҷмӯӣ амалӣ гардад. Муайян намудани танҳо як омил барои шарҳи пурраи ин падида кофӣ нест. Зарур аст, ки тамоми маҷмӯи шароитҳои иҷтимоӣ, педагогӣ, психологӣ ва биологӣ, ки ба рушди шахсияти наврас таъсир мерасонанд, ба инобат гирифта шаванд.

Душвортарбиягӣ дар наврасон натиҷаи таъсири маҷмӯии омилҳои оилавӣ, иҷтимоӣ, педагогӣ, психологӣ ва ғардӣ мебошад. Самаранокии қорҳои пешгирикунанда ва ислоҳӣ аз он вобаста аст, ки то қадом андоза сабабҳои аслии ин падида сари вақт муайян ва бартараф қарда мешаванд. Дар ин замина ҳамӯҳангии ғабӯлияти оила, муассисаҳои таълимӣ, равоншиносон, соҳторҳои иҷтимоӣ ва ҷомеа ҳамчун шартҳои асосии пешгирии душвортарбиягӣ ва таъмини рушди солими шахсияти наврас баромад менамояд. Ташаккули рафтори душвортарбия дар наврасон таҳти таъсири маҷмӯи омилҳои гуногуни иҷтимоӣ, педагогӣ, психологӣ ва оилавӣ сурат мегирад. Дар аксари мавридҳо ягон сабаби ягона вучуд надорад, балки таъсири ҳамзамони якчанд омилҳо барои пайдоиши мушкилоти рафторӣ замина фароҳам меорад. Аз ин рӯ, омӯзиши омилҳои хавфзо ва муайян намудани дараҷаи таъсири онҳо ба рушди шахсияти наврас аҳамияти муҳими назариявӣ ва амалӣ дорад.

Дар шароити муосири ҷомеа тағйироти иҷтимоӣ-иқтисодӣ, рушди босуръати технологияҳои иттилоотӣ, тағйирёбии низоми арзишҳо ва

коҳиш ёфтани таъсири баъзе институтҳои анъанавӣ иҷтимоишавӣ ба раванди тарбияи насли наврас таъсири муайян мерасонанд. Дар чунин шароит наврасон бештар ба таъсири омилҳои гуногуни муҳити беруна дучор гардида, на ҳамеша қобилияти муқовимат ба таъсироти манфиро доранд. Коҳиш ёфтани таъсири арзишҳои анъанавӣ, заъфи назорати иҷтимоӣ ва коста гардидани сарҳадҳои ахлоқӣ боиси он мегардад, ки қисми муайяни наврасон аз меъёрҳои умумикабулшудаи иҷтимоӣ дур шаванд. Дар натиҷа, буҳрони арзишҳо ва ноустувории меъёрҳои рафторӣ метавонад ба афзоиши майл ба содир намудани кирдорҳои зиддиконунӣ ва дигар шаклҳои қачрафторӣ мусоидат намояд. Маҳз дар чунин шароит аҳамияти муҳити мусоиди иҷтимоӣ-педагогӣ ва таъсири шахсиятҳои дорои намунаи мусбати рафтор бештар мегардад.

Одатан наврасон нисбат ба таъсири шахсони барои онҳо дорои обрӯ ва нуфузбуда хассосияти баланд доранд. Муоширати доимӣ бо омӯзгорон, мураббӣён, варзишгарон, роҳбарони гурӯҳҳои ҷамъиятӣ ва дигар шахсиятҳои дорои мавқеи мусбати иҷтимоӣ метавонад ба ташаккули ҷаҳонбинӣ, арзишҳо ва муносибатҳои иҷтимоии онҳо таъсири мусбат расонад. Дар чунин ҳолат наврас имконият пайдо мекунад, ки намунаҳои муносиби рафторро аз худ намуда, мавқеи иҷтимоии худро дар асоси арзишҳои созанда ташаккул диҳад.

Самаранокии қорҳои пешгирикунанда пеш аз ҳама аз муайян намудани сабабҳо ва омилҳои аслии қачрафторӣ вобаста мебошад. Бе ташҳиси дақиқи омилҳои ҳавфзо интиҳоби қорҳои таъсиррасонии тарбиявӣ ва ислоҳӣ душвор мегардад. Аз ин рӯ, дар ҷараёни таҳқиқоти таҷрибавӣ ба омӯзиши сабабҳои душвортарбиягӣ ва омилҳои таъсиррасон ба рушди шахсияти наврас диққати махсус дода шуд.

Бо мақсади муайян намудани омилҳои асосии ташаккули душвортарбиягӣ дар наврасон бо омӯзгорон, мураббӣён ва қормандони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва муассисаҳои таълимии махсус мусоҳиба ва пурсишнома гузаронида шуд. Натиҷаҳои таҳлил нишон

доданд, ки аз нуқтаи назари мутахассисон як қатор омилҳои иҷтимоӣ, оилавӣ, педагогӣ - психологӣ ба рушди рафтори душвортарбия таъсири назаррас мерасонанд. Нишондиҳандаҳои мазкур дар ҷадвали 1.3.2. пешниҳод гардидаанд.

**Ҷадвали 1.3.2. Омилҳои таъсиррасон ба рушди шахсият
ва рафтори кӯдакону наврасон**

МУҲИТ	ОМИЛ
Муҳити оилавӣ	–оилаи нопурра ва ё носолим; –вазъи номусоиди иқтисодии оила; –сатҳи пасти иҷтимоӣ-фарҳангии волидон; –мавҷуд набудани урфу анъана ва ё одатҳои оилавӣ; –шакли тарбия дар оила (масалан, инкор намудани арзишҳои шахсии бача, муносибати волидайн); –майпарастӣ, наҷъамандӣ, бадахлоқӣ ва ё дигар одатҳои номатлуби волидайн.
Муҳити ҷамъиятӣ	–беҳудагардӣ, бекорӣ; –шикаст ва ба бухрон дучор шудани институтҳои анъанавии мутобиқшавии насли наврас; –тарғиби зӯроварӣ ва бераҳмӣ тавассути сомонаҳои иҷтимоӣ; –набудани марказҳои замонавии ёрирасонӣ ва ислоҳӣ барои кӯдакону наврасон; –дастрасии тамоку, нӯшокиҳои спиртӣ, наҷъа, сомонаҳои иҷтимоӣ (Интернет, марказҳои бозӣҳои компютерӣ) ва ғ.

Таъсиррасониҳои дохилӣ ва берунӣ дар ташаккули рафтори наврасон дар робитаи зич қарор дошта, таъсири мутақобилаи онҳо метавонад ба рушди шаклҳои гуногуни душвортарбиягӣ мусоидат намояд. Агар омилҳои берунӣ бештар ба муҳити иҷтимоӣ, оилавӣ ва таълимӣ вобаста бошанд, омилҳои дохилӣ ба хусусиятҳои фардӣ-психологӣ шахсият, сатҳи рушди худшиносӣ, хусусиятҳои эҳсосӣ-иродавӣ ва қобилияти мутобиқшавии иҷтимоӣ алоқаманд мебошанд. Аксари наврасони душвортарбия дорои сатҳи пасти худбаҳодиҳӣ ва ноустувории эҳсосӣ мебошанд. Онҳо аксаран нисбат ба арзёбии дигарон ҳассосияти баланд дошта, ҳар гуна танқид ё ноқомиро ҳамчун таҳдид ба арзиши шахсии худ қабул мекунанд. Дар чунин шароит эҳсоси ноқаноатмандӣ, нобоварӣ ба худ ва нигаронӣ метавонад тадриҷан ба

шаклҳои гуногуни рафтори эътирозӣ, таҷовузкорона ё канораҷӯёна табдил ёбад.

С. А. Беличева чунин мешуморид, ки: “Яке аз омилҳои муҳими психологӣ норасоии малакаҳои худидоракунии ва худтанзимкунии мебошад” [107, с.21]. Наврасоне, ки қобилияти идора намудани эҳсосот, рафтор ва хоҳишҳои худро ба дараҷаи кофӣ ташаққул намодаанд, бештар ба таъсири вазъиятҳои тасодуфӣ ва ангежаҳои беруна дучор мегарданд. Дар натиҷа, онҳо метавонанд қарорҳои ғайримаксаднок қабул намуда, ба рафторҳои хавфнок ва зиддиҷамъиятӣ рӯ оваранд.

Дар баробари ин, ташаққули нокифояи арзишҳои ахлоқӣ ва масъулияти иҷтимоӣ низ ба пайдоиши душвортарбиягӣ мусоидат менамояд. Вақте дар шуури наврас меъёрҳои ахлоқӣ, эҳтиром ба дигарон, ҳисси масъулият ва ўҳдадорӣ ба таври кофӣ ташаққул наёфтаанд, эҳтимоли вайрон намудани қоидаҳои иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ меафзояд. Чунин ҳолат махсусан дар шароите бештар мушоҳида мегардад, ки муҳити оилавӣ ва иҷтимоӣ намунаҳои мусбати рафторро таъмин карда наметавонад.

Дар баъзе мавридҳо наврас дар барқарор намудани муносибатҳои созида бо ҳамсолон, омӯзгорон ва дигар аъзои ҷомеа душворӣ мекашад. Ноқомӣ дар муошират, эҳсоси танҳой, радшавӣ аз ҷониби гурӯҳ ва набудани дастгирии эмотсионалӣ метавонанд боиси ташаққули муносибати манфӣ нисбат ба муҳити иҷтимоӣ гарданд. Дар чунин шароит наврас бештар ба муҳитҳое рӯ меорад, ки дар онҳо худро қабулшуда ва муҳим эҳсос мекунад, ҳатто агар чунин муҳит дорои самти зиддиҷамъиятӣ бошад.

Бояд қайд намуд, ки дар давраи наврасӣ эҳтиёҷ ба худтасдиқкунии ва ба даст овардани мақоми иҷтимоӣ хеле баланд мебошад. Агар ин эҳтиёҷ дар фаъолияти таълимӣ, варзишӣ, фарҳангӣ ё дигар шаклҳои фаъолияти иҷтимоии мусбат қонеъ карда нашавад, наврас метавонад роҳҳои алтернативии ба даст овардани обрӯ ва нуфузро ҷустуҷӯ намояд. Дар

баъзе ҳолатҳо чунин кӯшишҳо дар шакли вайрон намудани интизом, муқобилият ба талаботи калонсолон ва дигар намудҳои қарафторӣ зоҳир мегарданд.

Тибқ андешарони У.Х. Мачидзода: “Дар фаъолияти педагогӣ психологӣ на танҳо бартараф намудани оқибатҳои қарафторӣ, балки пеш аз ҳама муайян намудани сабабҳои аслии он аҳамияти муҳим дорад” [93, с.11]. Муносибати фардӣ ба ҳар як наврас, омӯзиши хусусиятҳои шахсӣ, шароити зиндагӣ, муҳити оилавӣ ва муносибатҳои иҷтимоии ӯ имконият медиҳад, ки роҳҳои муассири пешгирӣ ва ислоҳи мушкилоти қарафторӣ интихоб карда шаванд.

Ҳамин тариқ, таҳлили омилҳои пайдоиши душвортарбиягӣ нишон медиҳад, ки ин падида натиҷаи таъсири мураккаби омилҳои иҷтимоӣ, иқтисодӣ, педагогӣ, психологӣ ва фардӣ мебошад. Дар аксари ҳолатҳо ягон сабаби алоҳида наметавонад ба таври пурра пайдоиши қарафториро шарҳ диҳад. Маҳз таъсири мутақобилаи муҳити оилавӣ, муассисаи таълимӣ, гурӯҳи ҳамсолон, хусусиятҳои шахсӣ ва шароити иҷтимоӣ ба ташаккули қарафтори наврас таъсир мерасонад. Аз ин рӯ, пешгирӣ ва ислоҳи душвортарбиягӣ муносибати маҷмӯӣ ва ҳамохангии фаъолияти оила, мактаб, ҷомеа ва мутахассисони соҳаи педагогика ва психологияро талаб менамояд.

Таҳлили омилҳои оилавӣ нишон медиҳад, ки маҳз муҳити хонаводагӣ аввалин ва муҳимтарин фазои иҷтимоишавии кӯдак ба ҳисоб меравад. Дар ин муҳит асосҳои ҷаҳонбинӣ, муносибат ба одамон, меъёрҳои ахлоқӣ ва шаклҳои ибтидоии қарафтор ташаккул меёбанд. Аз ин рӯ, ҳар гуна ҳалалдоршавӣ дар фаъолияти тарбиявии оила метавонад ба рушди шахсияти наврас таъсири дарозмуддат расонад. Дар ҳолатҳое, ки кӯдак аз муҳаббат, ғамхорӣ ва дастгирии эмотсионалӣ маҳрум мемонад, эҳтимоли пайдоиши эҳсоси танҳоӣ, нобоварӣ ба атрофиён ва мушкилоти мутобиқшавии иҷтимоӣ меафзояд.

Таҳқиқотҳои педагогӣ ва психологӣ нишон медиҳанд, ки дар оилаҳои дорои муҳити носолим бештар ҳолатҳои беназоратии педагогӣ, паст будани масъулияти волидайн нисбат ба тарбия, истифодаи усулҳои саҳтгирона ё баръакс, бетарафона дар муносибат бо фарзандон мушоҳида мегарданд. Дар чунин шароит кӯдак наметавонад таҷрибаи муносиби муносибатҳои байнишахсӣ ва ҳамкориҳои иҷтимоиро аз худ намояд. Дар натиҷа, рафтори ӯ наметавонад хусусияти эътирозӣ, таҷовузкорона ё канораҷӯёна пайдо кунад.

Яке аз сабабҳои муҳими ташаккули душвортарбиягӣ номувофиқии талаботҳои тарбиявии волидон мебошад. Вақте ки падару модар нисбат ба кӯдак мавқеаҳои зиддунақиз доранд ё усулҳои гуногуни таъсиррасониро истифода мекунанд, дар шуури наврас ноустувории меъёрҳои рафторӣ ба вуҷуд меояд. Дар чунин ҳолат ӯ наметавонад меъёрҳои устувори ахлоқиро қабул намуда, ба мушкилоти муайяни худназораткунӣ рӯ ба рӯ мегардад.

Дар баробари муҳити оилавӣ, нақши мактаб низ дар ташаккули шахсияти наврас хеле муҳим мебошад. Муассисаи таълимӣ на танҳо вазифаи омӯзишӣ, балки вазифаи иҷтимоишавӣ ва тарбиявиро иҷро мекунад. Муносибати омӯзгорон, фазаи раванӣ-педагогии синф, сатҳи ҳамкорӣ байни хонандагон ва имкониятҳои иштироки фаъол дар ҳаёти мактабӣ наметавонанд ба рушди мусбати шахсият мусоидат намоянд. Аммо дар ҳолатҳое, ки наврас мунтазам ноқоимии таълимиро таҷриба мекунад, бо муносибати ноодилона ё таҳқиромези омӯзгорон рӯ ба рӯ мегардад ва ё худро дар коллектив қабулшуда эҳсос намекунад, муносибати манфӣ нисбат ба таҳсил ва муҳити мактабӣ ташаккул меёбад. Дар чунин вазъият мактаб наметавонад аз омилҳои муҳофизатӣ ба омилҳои ҳавфзо табдил ёбад.

Аз нуқтаи назари психологияи рушд, яке аз хусусиятҳои муҳими наврастони душвортарбия паст будани сатҳи мутабаққавии иҷтимоӣ мебошад. Ин ҳолат дар душвории барқарор намудани муносибатҳои

устувор бо ҳамсолон, омӯзгорон ва дигар аъзои ҷомеа ифода меёбад ва вобаста ба ин, В.П.Полняский андеша дошт, ки: “Нокомӣ дар муносибатҳои иҷтимоӣ метавонад боиси ташаккули эҳсоси нобоварӣ, ранҷиш, таҷовузкорӣ ва канораҷӯӣ гардад” [108, с.24]. Дар чунин шароит гурӯҳи ҳамсолон нақши махсус пайдо намуда, агар наврас дар муҳити мусбати иҷтимоӣ мавқеи худро пайдо карда натавонад, эҳтимол дорад ба гурӯҳҳои ғайрирасмӣ ҳамроҳ шавад. Маҳз дар чунин гурӯҳҳо арзишҳои зиддиҷамъиятӣ, муносибати манфӣ нисбат ба қонун ва меъёрҳои ахлоқӣ, инчунин шаклҳои гуногуни қачрафторӣ метавонанд тақвият ёбанд.

Дар ташаккули он муҳити оилавӣ, ғайриоилавӣ муассисаҳои таълимӣ, хусусиятҳои инфиродии шахсият, гурӯҳи ҳамсолон ва шароити умумии иҷтимоӣ нақши муҳим мебозанд. Аз ин рӯ, пешгирӣ ва бартараф намудани душвортарбиягӣ танҳо дар асоси муносибати маҷмӯӣ имконпазир буда, ҳамкориҳои зичи оила, мактаб, ҷомеа ва мутахассисони соҳаи педагогика ва психологияро тақозо менамояд. Душвортарбиягӣ ҳамчун падидаи иҷтимоӣ-педагогӣ на танҳо мушкилоти рафтории наврас, балки натиҷаи вайроншавии муайяни равандҳои иҷтимоишавӣ ва тарбиявӣ мебошад. Муайян намудани сабабҳои аслий, омӯзиши шароити ташаккули шахсият ва истифодаи роҳи усулҳои мақсадноки педагогӣ психологӣ метавонанд барои пешгирии қачрафторӣ ва ташаккули шахсияти иҷтимоан ғайриоилавӣ, масъулиятшинос ва мутобиқшудаи наврас мусоидат намоянд.

Таҳлили андешаҳои муҳаққиқони зикршуда нишон медиҳад, ки раванди ташаккули душвортарбиягӣ танҳо натиҷаи таъсири як омил набуда, дар заминаи ҳамкориҳои мураккаби омилҳои оилавӣ, иҷтимоӣ, психологӣ ва педагогӣ ба вуҷуд меояд. Маҳз дар натиҷаи таъсири якҷояи ин омилҳо дар рафтор ва ҷаҳонбинии наврас тағйиротҳое ба амал меоянд, ки метавонанд ба вайроншавии раванди иҷтимоишавӣ ва ташаккули қачрафторӣ оварда расонанд. Яке аз омилҳои муҳимтарини пайдоиши душвортарбиягӣ норасоии муҳити мусоиди эмотсионалӣ дар

оида мебошад. Кӯдаконе, ки дар фазои пур аз низоъ, бепарвой, муносибатҳои дағалона ё набудани дастгирии равонӣ ба воя мерасанд, бештар ба мушкилоти мутобиқшавии иҷтимоӣ ру ба ру мешаванд. Дар чунин шароит эҳсоси ноамнӣ, танҳои ва нобоварӣ ба атрофиён ташаккул ёфта, метавонад ба пайдоиши муносибати манфӣ нисбат ба талаботи иҷтимоӣ ва ахлоқӣ мусоидат намояд.

Аз ҷониби дигар, таъсири муҳити мактабӣ низ дар ташаккули шахсияти наврас аҳамияти бузург дорад. Муносибати ғайриинсонӣ, беадолатона ё таҳқиромези омӯзгорон, номуваффақиятҳои пайдарпай дар таҳсил, инчунин набудани муҳити мусоиди психологӣ дар коллективи синф метавонанд сабаби коҳиш ёфтани ҳавасмандии таълимӣ ва дуршавии наврас аз фаъолияти созандаи иҷтимоӣ гарданд. Дар натиҷа, наврас бештар ба муҳитҳое майл пайдо мекунад, ки дар онҳо худро қабулшуда ва арзишманд эҳсос менамояд, ҳатто агар чунин муҳитҳо хусусияти зиддиҷамъиятӣ дошта бошанд. Вақте ки наврас имконияти татбиқи қобилиятҳо, қонеъ намудани шавқу ҳавасҳо ва иштирок дар корҳои ҷамъиятӣ, фарҳангӣ ё варзиширо надорад, эҳтимоли ҷалб гардидани ӯ ба шаклҳои номатлуби фаъолият меафзояд. Дар чунин шароит вақти ҳолӣ метавонад ба омили хавфзо табдил ёфта, ба ташаккули одатҳои зараровар ва рафтори зиддиҷамъиятӣ мусоидат намояд.

Аз ин ру, пешгирии душвортарбиягӣ бояд дар асоси муносибати маҷмӯӣ амалӣ гардад, ин раванд ҳамохангии фаъолияти оида, мактаб, ҷомеа ва сохторҳои иҷтимоиро тақозо намуда, ба фароҳам овардани муҳити мусоиди тарбиявӣ, рушди дастгирии психологӣ, ташкили ғамҷмӯйфаъолияти пурмазмунӣ иҷтимоӣ ва таҳкими арзишҳои ахлоқӣ равона карда шавад. Танҳо дар чунин шароит метавон хавфи ташаккули қасрафториро коҳиш дода, барои рушди ҳамаҷониба ва иҷтимоишавии муваффақонаи наврасон заминаи мусоид фароҳам овард.

Хулоса, душвортарбиягӣ падидаи бисёромила буда, дар заминаи таъсири мутақобилаи омилҳои биологӣ, психологӣ, иҷтимоӣ ва педагогӣ ташаккул меёбад. Муайян намудани саривақтии омилҳои хавфзо ва ташкили чорабиниҳои пешгирикунанда метавонад воситаи муҳимми коҳиш додани сатҳи қачрафторӣ ва баланд бардоштани самаранокии корҳои тарбиявӣ дар байни наврасон гардад. Падидаи душвортарбиягӣ дар наврасон хусусияти бисёромила ва бисёрсатҳавӣ дошта, дар заминаи ҳамкориҳои мутақобилаи омилҳои биологӣ, психологӣ, иҷтимоӣ ва педагогӣ ташаккул меёбад. Дар ин раванд муҳити оилавӣ ҳамчун нахустин институти иҷтимоишавии шахсият нақши муайянкунанда дошта, сифати муносибатҳои байни волидайн ва фарзандон, сатҳи фарҳанги тарбиявии оила, мавҷудияти муҳити солими эмотсионалӣ ва назорати мақсаднок метавонанд ба ташаккули рафтори иҷтимоии мусбат ё баръакс, ба пайдоиши тамоюлҳои қачравона мусоидат намоянд. Дар баробари оила, муассисаҳои таълимӣ низ дар ташаккули шахсияти наврас мавқеи муҳимро ишғол мекунанд. Муҳити психологию педагогии мактаб, муносибати омӯзгорон ба хонандагон, имкониятҳои худмуайянкунӣ ва иштироки фаъол дар корҳои таълимӣ, тарбиявӣ, фарҳангӣ ва варзишӣ метавонанд ҳамчун омилҳои муҳофизатӣ баромад намуда, хавфи ташаккули душвортарбиягиро коҳиш диҳанд. Баръакс, безътиноӣ ба хусусиятҳои инфиродии наврасон, муносибати ғайриобъективӣ, норасоии дастгирии равонӣ ва маҳдуд будани имкониятҳои худтатбиқкунӣ метавонанд ба афзоиши мушкилоти рафторӣ оварда расонанд.

Муҳити иҷтимоӣ, гурӯҳҳои ҳамсолон, воситаҳои ахбори омма ва шабакаҳои иҷтимоӣ дар шароити муосир ба ташаккули арзишҳо, ҷаҳонбинӣ ва рафтори наврасон таъсири назаррас мерасонанд. Дар ҳолати мавҷуд набудани назорати иҷтимоӣ ва роҳнамоии педагогӣ, таъсири чунин омилҳо метавонад ба ташаккули муносибати манфӣ нисбат ба меъёрҳои иҷтимоӣ ва ахлоқӣ, инчунин ба ҷалбшавӣ ба

гурӯҳҳои ғайрирасмӣ дорои самти зиддиҷамъиятӣ мусоидат намояд. Омилҳое чун сатҳи пасти худбаҳодихӣ, норасоии худназораткунӣ, ноустувории эҳсосӣ, эҳсоси танҳой, нобоварӣ ба худ ва мушкилоти мутобиқшавии иҷтимоӣ низ метавонанд ба пайдоиши душвортарбиягӣ замина гузоранд. Чунин хусусиятҳо қобилияти наврасро барои муқовимат ба таъсири манфии муҳит коҳиш дода, эҳтимоли пайдоиши шаклҳои гуногуни қачрафториро зиёд менамоянд.

Бинобар ин, пешгирӣ ва ислоҳи душвортарбиягӣ бояд дар асоси муносибати маҷмӯӣ ва байнисоҳавӣ амалӣ карда шавад. Ин муносибат ҳамоҳангсозии фаъолияти оила, муассисаҳои таълимӣ, сохторҳои иҷтимоӣ, раваншиносон ва ҷомеаро талаб намуда, ба фароҳам овардани муҳити мусоиди тарбиявӣ, рушди дастгирии иҷтимоӣ ва психологӣ, ташкили фаъолияти иҷтимоии судманд ва ташаккули арзишҳои ахлоқии наврасон равона карда шавад.

Душвортарбиягӣ ҳамчун падидаи иҷтимоӣ-педагогӣ натиҷаи таъсири маҷмӯии омилҳои гуногун буда, омӯзиши ҳамаҷонибаи сабабҳо ва механизмҳои ташаккули он барои таҳияи низоми самараноки пешгирӣ, ислоҳ ва рушди шахсияти наврас аҳамияти муҳими назариявӣ ва амалӣ дорад. Маҳз дар асоси чунин муносибати илмӣ метавон барои ташаккули шахсияти иҷтимоан фаъол, ахлоқан устувор ва мутобиқшудаи наврасон заминаи мусоид фароҳам овард.

Хулоса оид ба боби якум

Боби якуми таҳқиқоти мазкур ба баррасии амиқи асосҳои назариявии омӯзиши хусусиятҳои инкишофи педагогӣ, психологӣ ва ҷисмонии синни наврасӣ баҳшида шудааст. Аз натиҷаҳои таҳлилӣ ва назариявии ин боб хулосаҳои зерин бароварда шуданд:

1. Синни наврасӣ дар таҳқиқот ҳамчун давраи мураккаб, ҳассос ва сензитивии рушди шахсият эътироф гардидааст. Ин марҳала бо тағйироти босуръати ҷисмонӣ, биологӣ, маърифатӣ ва иҷтимоӣ тавсиф мешавад, ки барои ташаккули худшиносӣ, рефлексия ва ҷаҳонбинии шахсӣ заминаи асосӣ мегузорад. Таҳқиқот собит менамояд, ки инкишофи муваффақонаи наврас танҳо дар сурати ҳамоҳангии ҷанбаҳои ҷисмонӣ, равонӣ ва иҷтимоӣ имконпазир аст. Номутавозунии ин ҷанбаҳо яке аз омилҳои асосии пайдоиши душвортарбиягӣ ва мушкилоти мутобиқшавӣ дар наврасон мебошад;

2. Дар боб таъкид гардидааст, ки ташаккули характер ва рафтори наврас на танҳо аз омилҳои дохилии биологӣ, балки зери таъсири бевоситаи омилҳои беруна - оила, мактаб, муҳити ҳамсолон ва вазъи иҷтимоӣ иқтисодии ҷомеа қарор дорад. Наврасон дар ин давра ба арзёбиҳои атрофиён ҳассосияти баланд зоҳир намуда, кӯшиш мекунанд мавқеи иҷтимоии худро муайян намоянд. Агар дар ин раванд дастгирии равонию педагогӣ нокифоя бошад ё муносибатҳои байнишахсӣ носолим бошанд, хатари пайдоиши қавриҳои рафторӣ ва паст шудани худбаҳодиҳӣ афзоиш меёбад;

3. Таҳлили назариявӣ нишон дод, ки душвортарбиягӣ дар наврасон натиҷаи ихтилофи байни эҳтиёҷоти рушдбандаи онҳо ба мустақилият ва маҳдудиятҳои муҳити атроф мебошад. Наврасони душвортарбия аксар вақт бо ноустувории эҳсосӣ, ташвишнокӣ, нобоварӣ ба худ ва муносибати интиқодӣ нисбат ба меъёрҳои қабулшудаи рафтор тавсиф мешаванд. Барои ислоҳи ин ҳолатҳо, истифодаи усулҳои анъанавии таълим кифоя набуда, татбиқи технологияҳои нави инсонгароёна ва ҷаҳолсозии потенциали тарбияи ҷисмонӣ зарур аст;

4. Яке аз хулосаҳои асосии боб ин аст, ки тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш, бахусус бозиҳои варзишии миллӣ, иқтидори баланди педагогӣ психологӣ барои ислоҳ ва тарбияи наврасони душвортарбия доранд. Ин ҷаҳолиятҳо имкон медиҳанд, ки:

- сатҳи шиддати психикии наврасон коҳиш дода шавад;
- худбаҳодиҳии онҳо тавассути ноил шудан ба дастовардҳои варзишӣ баланд бардошта шавад;
- муносибати мусбат нисбат ба тарзи ҳаёти солим ва худтарбиякунӣ ташаққул ёбад;
- ҳавасмандии устувор ба машқҳои ҷисмонӣ ва фаъолияти иҷтимоӣ бедор карда шавад.

5. Боби аввал ба ҳулосае меорад, ки фаъолияти тарбиявӣ бо наврасони душвортарбия бояд дар асоси принсипи муносибати фардӣ ба роҳ монда шавад. Бо назардошти он ки наврасон аз ҷиҳати сатҳи рушди ҷисмонӣ, маърифатӣ ва эмотсионалӣ аз ҷаҳат фарқ мекунанд, татбиқи технологияҳои таълимӣ бояд ҷандир буда, хусусиятҳои инфиродии ҳар як наврасро ба эътибор гирад. Ташкили муҳити мусоиди тарбиявӣ, ки дар он наврас худро ҳамчун субъекти фаъол ва масъул ҳис менамояд, шарти муҳимми муваффақият дар қорҳои ислоҳӣ мебошад.

Дар маҷмӯъ, таҳлили назариявии боби яқум зарурати илмӣ татбиқи бозҳои варзишӣ миллиро дар раванди тарбия ва ислоҳи наврасони душвортарбия тасдиқ менамояд. Асосҳои назариявии омӯхташуда заминаи мустаҳками методологиро барои бобҳои минбаъдаи диссертатсия фароҳам оварда, исбот мекунанд, ки тарбияи ҷисмонӣ дар ин самт на танҳо воситаи солимии ҷисмонӣ, балки омили муҳими рушди маънавӣ, ахлоқӣ ва иҷтимоишавии наврасон ба ҳисоб меравад.

БОБИ II. ЗАМИНАҲОИ ПЕДАГОГӢ-ПСИХОЛОГӢ ВА ИҶТИМОИИ КОРҲОИ ИСЛОҲӢ БО НАВРАСОНИ ДУШВОРТАРБИЯ

2.1. Истифодаи усулҳо дар чараёни корҳои ислоҳӣ ва пешгирӣ бо наврасони душвортарбия

Қаблан қайд намуда будем, ки дар раванди ташҳиси педагогӣ - психологӣ муайян намудани ангезаҳои воқеии рафтори наврас аҳамияти махсус дорад. Таҷриба нишон медиҳад, ки бисёре аз наврасони душвортарбия рафтори худро ҳамчун воситаи ҳифзи худ, ба даст овардани эътироф, ҷалби таваҷҷуҳи атрофиён ё қонеъ намудани эҳтиёҷоти иҷтимоӣ истифода мекунанд. Аз ин рӯ, омӯзиши сохтори ангезавии шахсият имконият медиҳад, ки сабабҳои аслии мушкилоти рафторӣ ошкор гардида, тадбирҳои мувофиқи ислоҳӣ интихоб карда шаванд. Яке аз самтҳои муҳими корҳои ислоҳӣ ташаккули худшиносӣ ва худбаҳодиҳии мусбати наврас мебошад. Таҳқиқотҳои психологӣ нишон медиҳанд, ки қисми зиёди наврасони душвортарбия дорои худбаҳодиҳии ноустувор буда, эҳсоси нобоварӣ ба худ, паст будани сатҳи қаноатмандӣ аз шахсияти хеш ва мушкилоти муайян дар муносибат бо атрофиёнро таҷриба менамоянд. Дар чунин ҳолат, вазифаи педагог ва психолог аз он иборат аст, ки барои ошкор намудани имкониятҳо, қобилиятҳо ва захираҳои мусбати шахсияти наврас шароити мусоид фароҳам оваранд.

Дар доираи ин масъала, Х. Раҳимзода мешуморид, ки: “Дар фаъолияти ислоҳию тарбиявӣ усулҳои гуногуни таъсиррасонии педагогӣ истифода мешаванд. Ба онҳо машғулиятҳои фардӣ ва гурӯҳӣ, тренингҳои коммуникативӣ, машваратҳои психологӣ, суҳбатҳои тарбиявӣ, усулҳои бозии нақшӣ, корҳои эҷодӣ, варзишӣ ва ҷамъиятӣ дохил мешаванд. Ин шаклҳои фаъолият ба рушди малакаҳои муошират, худидоракунии қабули қарор ва ҳалли созандаи низоъҳо мусоидат намуда, эҳтимоли зуҳури рафтори зиддиҷамъиятиро коҳиш медиҳанд” [108, с.27].

Самти муҳими дигари корҳои ислоҳӣ ташкили ҳамкории муассир бо оилаи наврас мебошад. Таҷрибаи педагогӣ нишон медиҳад, ки бидуни иштироки фаъолонаи волидон ноил шудан ба натиҷаҳои устувор хеле мушкил аст. Аз ин рӯ, машваратҳои педагогӣ бо волидон, баланд бардоштани фарҳанги тарбиявии онҳо, омӯзиши усулҳои муоширати созанда ва ташкили ҳамкории мунтазами оила ва мактаб ҳамчун ҷузъи ҳатмии низоми корҳои ислоҳӣ баррасӣ карда мешаванд.

Дар ин замина, нақши муҳити таълимӣ низ хеле муҳим буда, муассисаи таълимӣ бояд барои наврас шароите фароҳам оварад, ки ӯ худро ҳамчун узви арзишманди коллектив эҳсос намояд. Муносибати эҳтиромона, дастгирии эмотсионалӣ, фароҳам овардани имкониятҳои худмуайянкунӣ ва иштироки фаъол дар ҳаёти мактабӣ метавонанд ба баланд гардидани сатҳи мутабаққавии иҷтимоӣ ва коҳиш ёфтани мушкилоти рафторӣ мусоидат намоянд.

Таваҷҷуҳи махсус бояд ба корҳои пешгирикунанда рағбона гардида, пешгирии душвортарбиягӣ нисбат ба ислоҳи шаклҳои устувори кҷрафторӣ самаранокӣ бештар дорад. Дар ин самт муайян намудани барвақтии гурӯҳҳои ҳавф, мониторинги ҳолати иҷтимоӣ-психологӣи ҳонандагон, ташкили машғулиятҳои профилактикӣ, рушди фарҳанги ҳуқуқӣ ва тарғиби тарзи ҳаёти солим аҳамияти муҳим касб менамоянд. Яке аз воситаҳои муассири пешгирӣ ва ислоҳи рафтори наврасон ҷалби онҳо ба фаъолияти варзишӣ ба ҳисоб меравад. Машғулиятҳои мунтазами варзишӣ на танҳо ба таҳкими саломатии ҷисмонӣ мусоидат менамоянд, балки ба рушди интизом, масъулиятшиносӣ, ироданокӣ, қобилияти ҳамкорӣ ва эҳтиром ба қоидаҳо низ таъсири мусбат мерасонанд. Махсусан истифодаи бозичҳои варзишии миллӣ имконият медиҳад, ки дар баробари рушди ҷисмонӣ, арзишҳои миллӣ, ҳисси ватандӯстӣ ва муносибатҳои солими иҷтимоӣ низ таҳаккул дода шаванд.

Корҳои пешгирӣ ва ислоҳӣ бо наврасони душвортарбия бояд ҳамчун низоми ягонаи педагогию психологӣ баррасӣ гарданд, ки дар он таҳлили барвақтӣ, дастгирии фардӣ, ҳамкории оила ва мактаб, рушди муҳити мусоиди иҷтимоӣ ва ҷалби наврасон ба фаъолияти созанда бо ҳамдигар пайваст мебошанд. Танҳо дар асоси чунин муносибати маҷмӯӣ метавон барои ислоҳи рафтор, рушди шахсияти иҷтимоан фаъол ва мутобиқшавии муваффақонаи наврасон ба ҷомеа шароити мусоид фароҳам овард.

Истифодаи усулҳои фишороварӣ ва ҷазодиҳӣ на ҳамеша ба натиҷаҳои мусбат оварда мерасонад. Баръакс, чунин муносибат метавонад муқовимати дохилӣ, эҳсоси нобоварӣ ва тамоюли бештар ба рафтори эътирозиро ба вуҷуд оварад. Аз ин рӯ, муносибатҳои педагогӣ бояд ба принципҳои ҳамкорӣ, эътимод ва дастгирии шахсӣ асос ёбанд ва яке аз самтҳои муҳимми фаъолияти педагог-психолог таъшаққули муҳити мусбати иҷтимоӣ барои наврас мебошад. Муҳити иҷтимоӣ ҳамчун маҷмӯи муносибатҳо, арзишҳо ва таъсирҳои тарбиявӣ ба рушди шахсият таъсири бевосита мерасонад. Дар ҳолате ки наврас ҳудро ҳамчун узви арзишманди коллектив эҳсос мекунад, эҳтимоли зоҳиршавии рафтори зиддиҷамъиятӣ коҳиш меёбад. Аз ин рӯ, ҷалби наврасон ба ҷорабиниҳои фарҳангӣ, ҷамъиятӣ, эҷодӣ ва варзишӣ яке аз воситаҳои муассири пешгирии душвортарбиягӣ ба ҳисоб меравад.

Дар ин замина, фаъолияти варзишӣ имкониятҳои васеи ислоҳӣ дошта, машғулиятҳои мунтазами варзишӣ ба таъшаққули интизом, масъулиятшиносӣ, ироданокӣ, худидорақунӣ ва қобилияти ҳамкорӣ мусоидат менамоянд. Дар раванди фаъолияти даставӣ наврас меомӯзад, ки манфиатҳои шахсиро бо манфиатҳои гурӯҳ мувофиқ созад, қоидаҳоро риоя намояд ва барои натиҷаи умумӣ масъулият эҳсос кунад. Махсусан, истифодаи бозичҳои варзишии миллӣ дар қори тарбиявӣ ва ислоҳӣ дорои аҳамияти муҳим мебошад. Бозичҳои миллӣ на танҳо воситаи рушди ҷисмонӣ, балки механизми муассири тарбияи ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва

ватандӯстӣ низ ба ҳисоб мераванд. Дар чараёни чунин фаъолият наврасон арзишҳои миллӣ, эҳтиром ба анъанаҳо, ҳисси ҳамдигарфаҳмӣ ва ҳамкориҳо аз худ менамоянд. Илова бар ин, муҳити мусбати рақобат ва эҳсоси муваффақият ба баланд гардидани худбаҳодиҳӣ ва эътимод ба худ мусоидат мекунад.

Дар кори ислоҳӣ инчунин истифодаи усулҳои тренингии психологӣ аҳамияти назаррас дорад, машқҳои рушди малакаҳои муошират, идоракунии эҳсосот, ҳалли низоъҳо ва қабули қарор ба наврасон имконият медиҳанд, ки роҳҳои иҷтимоан қобили қабул ва созандаи рафторро аз худ намоянд. Дар чараёни чунин машғулиятҳо иштирокчиён таҷрибаи муоширати мусбат, худифодакунӣ ва ҳамкориҳо ба даст меоранд. Яке аз вазифаҳои муҳими педагог-психолог ташаккули низоми арзишҳои иҷтимоӣ ва ахлоқӣ дар шуури наврас мебошад. Барои расидан ба ин ҳадаф истифодаи суҳбатҳои тарбиявӣ, муҳокимаи вазъиятҳои ахлоқӣ, таҳлили намунаҳои мусбати рафтор ва ҷалби наврасон ба фаъолияти ҷамъиятӣ аҳамияти калон дорад. Чунин фаъолиятҳо ба ташаккули ҳисси масъулият, эҳтиром ба меъёрҳои иҷтимоӣ ва дарки аҳамияти рафтори шахсӣ барои ҷомеа мусоидат менамоянд.

Самаранокии корҳои ислоҳӣ аз ҳамоҳангии фаъолияти ҳамаи субъектҳои тарбия вобастагӣ дорад. Танҳо дар сурати ҳамкориҳои мунтазами оила, муассисаи таълимӣ, равшаншинос, мураббӣ ва ҷомеа метавон ба натиҷаҳои устувори тарбиявӣ ноил гардид. Ҳар қадар фаъолияти пешгирикунанда барвақт оғоз гардад, ҳамон қадар имконияти пешгирии ташаккули шаклҳои устувори қадрафторӣ зиёд мегардад.

Корҳои пешгирӣ ва ислоҳӣ бо наврасони душвортарбия бояд ба таҳлили саривақтӣ, муносибати фардӣ, ташаккули худшиносӣ ва худназоратӣ, рушди муҳити мусбати иҷтимоӣ, ҷалби наврасон ба фаъолияти ҷамъиятӣ ва варзишӣ, инчунин таҳкими ҳамкориҳои оила ва мактаб асос ёбанд.

Аз нуқтаи назари муҳаққиқи ватанӣ И.А.Абзалов: “Танҳо дар асоси чунин муносибати маҷмуии педагогӣю психологӣ метавон барои ислоҳи рафтор, рушди шахсияти иҷтимоан ғайол ва мутобиқшавии муваффақонаи наврасон ба ҷомеа шароити мусоид фароҳам овард. Пешгирии қарафторӣ ҳамчун самти афзалиятноки ғайолияти тарбиявӣ арзёбӣ мегардад” [1, с.156]. Таҷрибаи амалӣ нишон медиҳад, ки ҷорабиниҳои пешгирикунанда нисбат ба ҷораҳои баъдӣ ва ислоҳии рафтор самаранокӣ бештар доранд, зеро онҳо имкон медиҳанд омилҳои ҳавфзо пеш аз ташаккули шаклҳои устувори қарафторӣ ошкор ва баргараф карда шаванд. Аз ин рӯ, низомии қорҳои пешгирикунанда бояд хусусияти мунтазам, пайгирона ва илмӣ асосёфта дошта бошад.

Ба ақидаи И.А.Невский бошад: “Дар ғайолияти педагогӣ-психологӣ ва иҷтимоӣ офиятбахшӣ (реабилитатсия) ҳамчун раванди барқарор намудани қобилияти мутобиқшавии иҷтимоӣ, рушди шахсӣ ва баргарадонидани наврас ба муҳити муқаррарии иҷтимоӣ баррасӣ мегардад. Ҳадафи асосии он на танҳо баргараф намудани оқибатҳои манфии қарафторӣ, балки фароҳам овардани шароит барои рушди минбаъдаи шахсият мебошад”[98, с.201]. Дар ин раванд нақши ҳамкорӣ мутахассисони гуногун – педагогҳо, психологҳо, қормандони иҷтимоӣ, табибон ва намояндагони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ – ҳеле муҳим аст. Яке аз принципҳои муҳими қори ислоҳӣ муносибати қардӣ ба ҳар як наврас мебошад. Ҳар як ҳолати душвортарбиягӣ қорои сабабҳо, хусусиятҳо ва шароити ташаккули худ мебошад. Аз ин рӯ, интиҳоби шакл ва усулҳои таъсиррасонӣ бояд бо дарназардошти хусусиятҳои шахсӣ, сатҳи рушди иҷтимоӣ, хусусияти муносибатҳои оилавӣ ва қараҷаи мутобиқшавии наврас амалӣ карда шавад.

Дар шароити муассисаҳои таълимӣ натиҷаи мусбат бештар дар ҳолате ба даст меояд, ки қорҳои ислоҳию тарбиявӣ бо ғайолияти таълимӣ, қарҳангӣ ва варзишӣ ҳамоҳанг карда шаванд. Қалби наврасон ба ғайолияти қамъиятӣ, қорҳои эҷодӣ, озмунҳо, маҳфилҳо ва

чорабиниҳои варзишӣ имконият медиҳад, ки эҳтиёҷоти онҳо ба худтасдиқкунӣ, муошират ва эътирофи иҷтимоӣ тавассути шаклҳои мусбати фаъолият қонеъ гарданд.

Машғулиятҳои варзишӣ муҳити мусоиди иҷтимоӣ фароҳам оварда, ба ташаккули интизом, масъулиятшиносӣ, худидоракунӣ, устувории иродавӣ ва малакаҳои ҳамкорӣ мусоидат менамоянд. Ҳамчунин онҳо имконият медиҳанд, ки энергияи зиёдатии наврас ба самти созанда равона гардида, эҳтимоли ҷалбшавӣ ба рафторҳои зиддиҷамъиятӣ коҳиш ёбад. Махсусан, истифодаи бозӣҳои варзишӣ милли дорои аҳамияти бузурги тарбиявӣ мебошад. Бозӣҳои милли дар баробари рушди ҷисмонӣ, ба ташаккули арзишҳои ахлоқӣ, эҳтиром ба анъанаҳои милли, ҳисси масъулият ва ҳамдигарфаҳмӣ мусоидат менамоянд. Иштирок дар чунин фаъолиятҳо барои наврас имконият фароҳам меорад, ки эҳсоси мансубият ба ҷомеа ва фарҳанги милли дар ӯ таъкият ёфта, муносибати мусбат нисбат ба худ ва атрофиён ташаккул ёбад.

Набояд фаромӯш кард, ки пешгирӣ ва корҳои ислоҳӣ бо наврасони душвортарбия бояд ҳамчун низоми ягонаи иҷтимоӣ-педагогӣ - психологӣ баррасӣ гарданд. Самаранокии чунин низом аз ҳамоҳангии фаъолияти оила, муассисаҳои таълимӣ, ҷомеа ва сохторҳои иҷтимоӣ вобаста буда, ба фароҳам овардани муҳити мусоиди тарбиявӣ, рушди шахсияти наврас ва ташаккули рафтори иҷтимоан мақбул равона карда мешавад. Маҳз дар чунин шароит метавон барои пешгирии қарафторӣ ва таъмини рушди солими наврасон заминаи воқеан устувор фароҳам овард.

Марказҳои иҷтимоӣ-офиятии ноболиғон фаъолияти худро дар асоси принципҳои инсондӯстӣ, муносибати фардӣ, махфият, ҳамгироии байниидоравӣ ва афзалияти ҳифзи ҳукуку манфиатҳои кӯдак ба роҳ мемонанд. Самти асосии фаъолияти онҳо ошкор намудани кӯдакон ва наврасони дар вазъияти душвори зиндагӣ қарордошта, ташҳиси мушкилоти иҷтимоӣ ва психологӣ, расонидани кӯмаки фаврӣ ва таҳияи барномаҳои инфиродии офиятбахшӣ мебошад.

Ба андешаи Б.К.Сангинов: “Дар раванди офияти иҷтимоӣ-педагогӣ таҳхисси ҳамаҷонибаи шахсияти наврас аҳаммияти калидӣ дорад. Дар чараёни таҳхис сатҳи рушди маърифатӣ, ҳолати эмотсионалӣ, хусусиятҳои муҳити оилавӣ, доираи муошират ва дараҷаи мутобиктавии иҷтимоии наврасон омӯхта мешаванд. Натиҷаҳои таҳхис баро муайян намудани сабабҳои душвортарбиягӣ ва интиҳоби роҳҳои самаранокӣ ислоҳу тарбия замина фароҳам меоранд” [117, с.36]. Наврасон бояд тарзҳои созандаи муошират, ҳалли ихтилофҳо, қабули қарорҳои мустақилона, масъулиятшиносӣ ва худназоратиро аз худ намоянд. Дар ин замина истифодаи тренингҳои иҷтимоӣ-психологӣ, машғулиятҳои гурӯҳӣ, усулҳои бозӣ, корҳои эҷодӣ ва машваратҳои фардӣ самаранок арзёбӣ мегардад.

Дар баробари ин, фаъолияти офиятӣ бидуни иштироки фаъоли оила наметавонад натиҷаи устувор диҳад. Аз ин рӯ, яке аз самтҳои муҳимми кори иҷтимоӣ-педагогӣ баланд бардоштани фарҳанги тарбиявии волидон, омӯзонидани усулҳои муносибати созанда бо фарзандон ва барқарор намудани фазои мусбати эмотсионалӣ дар оила мебошад. Машваратҳои равонӣ, семинарҳои омӯзишӣ ва корҳои ҷаҳмондадихӣ бо волидон имконият медиҳанд, ки муносибатҳои байниҳамдигарӣ беҳтар гардида, муҳити мусоиди тарбиявӣ фароҳам оварда шавад.

Вобаста ба ин, М.Қ.Сафарова қайд мекунад, ки: “Ҷалби наврасони душвортарбия ба намудҳои гуногуни фаъолияти ҷамъиятӣ, фарҳангӣ ва варзишӣ яке аз воситаҳои муассири офиятбахшӣ ба ҳисоб меравад. Иштирок дар чунин фаъолиятҳо эҳсоси мансубият ба ҷомеа, масъулиятшиносӣ ва боварӣ ба қувваҳои шахсиро тақвият дода, имконият медиҳад, ки наврас таҷрибаи мусбати иҷтимоиро аз худ намояд” [123, с.29].

Дар ин замина, воситаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш мавқеи махсусро ишғол менамоянд. Машғулиятҳои мунтазами варзишӣ ба рушди сифатҳои иродавӣ, худидоракунии, интизомнокӣ ва устувории

эмотсионалӣ мусоидат намуда, барои барқарорсозии муносибатҳои иҷтимоӣ шароити мусоид фароҳам меоранд. Хусусан, бозихои варзишии миллӣ ҳамчун воситаи муҳими иҷтимоишавӣ ва тарбиявӣ имконият медиҳанд, ки наврасон дар муҳити ҳамкорӣ, эҳтироми ҳамдигар ва риояи қоидаҳои рафтор таҷрибаи мусбати иҷтимоӣ ба даст оранд.

Ба ин андеша, Е.И.Холостова таъкид менамуд, ки: “Офияти иҷтимоӣ-педагогӣ бояд ҳамчун низоми мукаммали ҷорабиниҳои иҷтимоӣ, психологӣ ва тарбиявӣ баррасӣ гардад, ки ҳадафи асосии он барқарор намудани қобилияти мутобикшавии иҷтимоӣ, рушди шахсияти наврас ва омода намудани ӯ ба ҳаёти мустақилона мебошад” [144, с.166]. Самаранокии чунин фаъолият аз ҳамоҳангии таъсироти оила, муассисаи таълимӣ, ҷомеа ва сохторҳои иҷтимоӣ вобаста буда, танҳо дар асоси муносибати маҷмӯӣ метавонад натиҷаҳои устувор ба бор оварад. Самтҳои муҳими фаъолияти педагог-психолог дар муассисаҳои иҷтимоӣ-офиятӣ ташаккули малакаҳои худшиносӣ ва худтанзимкунии рафтори наврасон буда, қисми зиёди наврасони душвортарбия дар муайян намудани эҳсосот, идоракунии ҳолатҳои стрессӣ ва қабули қарорҳои мустақилона душворӣ мекашанд. Дар чараёни корҳои ислоҳӣ ба рушди худбаҳодиҳии воқеӣ, ташаккули эътимод ба қобилиятҳои шахсӣ ва омӯзиши роҳҳои созандаи ҳаллу фасли мушкилот диққати махсус дода мешавад.

Дар баробари корҳои фардӣ, машғулиятҳои гурӯҳӣ низ самаранокии баланд доранд, зеро наврасон имконият пайдо мекунанд, ки таҷрибаи муоширати мусбат, ҳамкорӣ, эҳтироми ҳамдигар ва масъулиятшиносиро аз худ намоянд. Муҳити гурӯҳӣ барои ташаккули малакаҳои иҷтимоӣ шароити мусоид фароҳам оварда, эҳсоси танҳояӣ ва бегонагии иҷтимоиро коҳиш медиҳад.

Самти муҳими дигар фаъолияти иҷтимоӣ-педагогӣ бо оила буда, дар аксари ҳолатҳо мушкилоти рафтории наврасон бо хусусиятҳои муносибатҳои дохилиоилавӣ алоқаманд мебошанд. Аз ин рӯ, корҳои

машваратӣ ва омӯзишӣ бо волидон қисми ҷудонашавандаи раванди ислоҳӣ ба ҳисоб мераванд. Ҳадафи асосии чунин фаъолият баланд бардоштани фарҳанги педагогии волидон, тақмили малакаҳои муоширати созанда бо фарзандон ва ташкили муҳити мусоиди равонӣ дар оила мебошад.

Инчунин, воситаҳои муассири пешгирӣ ва ислоҳи рафтори қавравона ҷалби наврасон ба фаъолияти варзишӣ ва тарбияи ҷисмонӣ ба ҳисоб меравад. Машғулиятҳои мунтазами варзишӣ ба ташаккули интизомнокӣ, масъулиятшиносӣ, устувории иродавӣ ва худназоратӣ мусоидат менамоянд. Ҳамзамон, фаъолияти варзишӣ имконият медиҳад, ки неру ва фаъолнокии баланди наврасон ба самти мусбат равона гардида, эҳсоси муваффақият ва худқобилиятнокӣ тақвият ёбад.

Вазифаи дигари мутахассисон ташаккули муносибати мусбат нисбат ба таҳсил, меҳнат ва фаъолияти ҷамъиятӣ мебошад, қисми зиёди наврасони душвортарбия дорои таҷрибаи ноқоимии таълимӣ, муносибати манфӣ ба мактаб ва сатҳи пасти ангезаи маърифатӣ мебошанд. Ва раванди корҳои ислоҳӣ зарур аст, ки шароит барои эҳсоси муваффақият, худтасдиқкунӣ ва рушди қобилиятҳои фардӣ фароҳам оварда шавад.

Илова бар ин, фаъолияти меҳнатӣ низ ҳамчун воситаи муҳими иҷтимоишавӣ арзёбӣ гардида, ҷалби наврасон ба намудҳои гуногуни фаъолияти ҷамъиятӣ ва меҳнатӣ ба ташаккули ҳисси масъулиятшиносӣ, мустақилият, интизомнокӣ ва эҳтиром нисбат ба арзишҳои ҷамъиятӣ мусоидат менамояд. Ҳамзамон, чунин фаъолиятҳо имконият медиҳанд, ки наврасон таҷрибаи муоширати созанда ва ҳамкории иҷтимоиро аз худ намоянд. Махсусан, ҷалби наврасони душвортарбия ба бозихҳои варзишии миллӣ метавонад дар рушди иҷтимоӣ ва ахлоқии онҳо нақши назаррас бозад. Бозихҳои миллӣ имконият медиҳанд, ки наврасон дар муҳити рақобати солим, эҳтироми қоидаҳо, ҳамкорӣ ва масъулияти дастаҷамъона таҷрибаи мусбат ба даст оваранд. Илова бар ин, онҳо ба

ташаккули ҳисси худшиносии миллӣ, эҳтиром ба арзишҳои фарҳангӣ ва таҳкими робитаҳои иҷтимоӣ мусоидат менамоянд.

Бояд мутахассисон ба назар гиранд, ки дар раванди офиятбахшӣ наврас бояд на ҳамчун объекти таъсиррасонӣ, балки ҳамчун субъекти ғайол баррасӣ гардад. Қалби ӯ ба банақшагирии ғайолияти шахсӣ, қабули қарорҳо ва арзёбии натиҷаҳои бадастомада ба рушди худшиносӣ, худназоратӣ ва масъулиятшиносӣ мусоидат мекунад.

Ҳамзамон, ғайолияти муассисаҳои иҷтимоӣ-офиятӣ бояд бо қорҳои пешгирикунанда дар муҳити оила ва муассисаҳои таълимӣ ҳамоҳанг қарда шавад. Танҳо дар ҳолате, ки таъсироти тарбиявии ҳамаи субъектҳои иҷтимоишавӣ муттаҳид ва ҳамоҳанг гарданд, метавон ба натиҷаҳои устувори ислоҳӣ ноил шуд. Ғайолияти муассисаҳои иҷтимоӣ-офиятӣ ва муассисаҳои таълимии махсус ҳамчун қузъи муҳими низоми дастгирии иҷтимоӣ-педагогии наврасони душвортарбия ба пешгирии қачрафторӣ, барқарорсозии муносибатҳои иҷтимоӣ, рушди сифатҳои мусбати шахсият ва мутобиқшавии муваффақонаи онҳо ба ҳаёти қамъиятӣ равона гардидааст. Самаранокии қунин ғайолият аз татбиқи равии маҷмӯӣ, ҳамқории байниидоравӣ ва истифодаи технологияҳои муосири педагогӣ - психологӣ вобастагии мустақим дорад.

Маълумоти дар рӯзномаи инқишофи қардӣ қамъовардашуда қарои таҳияи нақшаҳои инфиродии қорҳои тарбиявӣ ва ислоҳӣ аҳамияти муҳим дорад. Дар асоси таҳлили ин маълумот мутахассисон метавонанд сатҳи мутобиқшавии иҷтимоӣ, хусусиятҳои муносибатҳои байниҳамдигарӣ, дараҷаи ташаккули сифатҳои иродавӣ ва ахлоқии наврасро муайян намуда, қорҳои муассири таъсиррасонии педагогиро психологиро интиҳоб намоянд. Инқунин, рӯзнома имқоният медиҳад, ки самаранокии қорабиниҳои амалигардида ба таври муқтазам арзёбӣ ва дар ҳолати зарурӣ ислоҳоти дахлдор қорид қарда шавад.

Ҳамин тавр, дар низоми корҳои ислоҳӣ ва офиятӣ ташкили муҳити мусоиди педагогӣ-психологӣ ва иҷтимоӣ-аҳамияти махсус дошта, муҳити мазкур бояд ба эҳтироми шахсияти наврас, дастгирии эмотсионалӣ, эътирофи муваффақиятҳо ва фароҳам овардани имкониятҳои худифодакунӣ асос ёбад. Таҷрибаи педагогӣ нишон медиҳад, ки муносибати инсондӯстона ва ҳамкориҳои созанда байни тарбиягиранда ва мутахассисон метавонад таъсири назаррас ба барқарорсозии фаъолияти иҷтимоӣ ва рушди шахсияти наврас расонад.

Омилҳои муҳими самаранокии корҳои ислоҳӣ иштироки фаъоли худӣ наврас дар раванди офият мебошад. Вақте ки ӯ худро иштирокчи фаъоли тағйирот эҳсос менамояд, сатҳи масъулиятшиносӣ, худназоратӣ ва омодагӣ ба ислоҳи рафтор баланд мегардад. Дар фаъолияти иҷтимоӣ-педагогӣ истифодаи усулҳои, ки мустақилият, ташаббускорӣ ва фаъолнокии иҷтимоии наврасро тақвият медиҳанд, аҳамияти калон дорад. Дар ин раванд тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ҳамчун воситаҳои муассири рушди шахсият мавқеи хосро ишғол менамоянд. Машғулиятҳои мунтазами ҷисмонӣ ба таҳкими саломатӣ, баланд бардоштани устувории рӯҳӣ, ташаккули интизомнокӣ ва рушди сифатҳои иродавӣ мусоидат мекунанд. Илова бар ин, фаъолияти варзишӣ барои қонеъ намудани эҳтиёҷоти табиӣ наврасон ба ҳаракат, худтасдиқкунӣ ва муошират шароити мусоид фароҳам меорад.

Дар баробари ин, таҷрибаи фаъолияти муассисаҳои иҷтимоӣ-офиятӣ ва муассисаҳои таълимии махсус нишон медиҳад, ки самаранокии корҳои ислоҳӣ танҳо дар асоси муносибати маҷмӯӣ таъмин мегардад. Ҳамгироии тадбирҳои тиббӣ, психологӣ, педагогӣ ва иҷтимоӣ имконият медиҳад, ки раванди мутобиқшавӣ ва иҷтимоишавии наврасон муваффақона амалӣ гардад. Дар чунин шароит тарбияи ҷисмонӣ ва бозихҳои варзишӣ миллӣ метавонанд ҳамчун яке аз воситаҳои муҳими таъсиррасонии тарбиявӣ ва ислоҳӣ баромад намуда, ба рушди ҳамаҷонибаи шахсияти наврасони душвортарбия мусоидат намоянд.

Дар чунин шароит, фаъолияти иҷтимоӣ-педагогӣ - психологӣ бояд на танҳо ба бартараф намудани оқибатҳои манфии душвортарбиягӣ, балки ба рушди иқтисодии дохилии шахсият, ташаккули қобилиятҳои худидоракунии ва омодагии наврас ба зиндагии мустақилона равона карда шавад. Самаранокии ин раванд аз он вобаста аст, ки то кадом андоза дар муассиса муҳити мусоиди тарбиявӣ ташкил гардида, эҳтиёҷоти инфиродии ҳар як тарбиягиранда ба назар гирифта мешаванд. Шартҳои муҳими муваффақияти кори ислоҳӣ ташкили фаъолияти гуногунҷабҳа мебошад, ки ба наврас имконият медиҳад қобилият, шавқу ҳавас ва неруи худро дар самтҳои мусбат амалӣ намояд. Махсусан, ҷалби онҳо ба фаъолияти таълимӣ, меҳнатӣ, фарҳангӣ, эҷодӣ ва варзишӣ барои ташаккули таҷрибаи мусбати иҷтимоӣ аҳамияти калон дорад. Дар қараёни чунин фаъолият наврасон меомӯзанд, ки муносибатҳои созанда барқарор намоянд, масъулиятро эҳсос кунанд ва натиҷаи меҳнати худро арзёбӣ намоянд.

Таҳқиқи асосҳои назариявӣ ва амалии корҳои ислоҳӣ нишон медиҳад, ки истифодаи воситаҳои муассири педагогӣ, аз ҷумла тарбияи ҷисмонӣ ва бозӣҳои варзишии миллӣ, метавонад ҳамчун самти муҳими рушди шахсият ва иҷтимоишавии наврасони душвортарбия хизмат намояд. Маҳз ҳамин масъала дар зербоби минбаъда ҳамчун объекти таҳлили махсус мавриди омӯзиш қарор мегирад.

2.2. Хусусиятҳои педагогӣ - психологӣ истифодаи бозӣҳои варзишии миллӣ дар раванди тарбияи ҷисмонии наврасони душвортабия

Дар таърихи рушди фарҳанги ҷисмонии халқи тоҷик бозӣҳои варзишии миллӣ ҳамеша ҳамчун воситаи муҳими тарбияи ҷисмонӣ, маънавӣ ва ахлоқии насли наврас баромад намудаанд. Онҳо на танҳо воситаи фароғат ва истироҳат, балки механизми самараноки

иҷтимоишавии шахсият низ ба ҳисоб мерафтанд. Маҳз тавассути иштирок дар бозиҳои миллӣ кӯдакон ва наврасон меъёрҳои рафтори ҷамъиятӣ, қоидаҳои ҳамкорӣ, эҳтиром ба калонсолон ва арзишҳои ахлокиро аз худ менамуданд.

Фаъолияти бозигарӣ яке аз шаклҳои табиӣ рушди шахсияти кӯдак ва наврас буда, ба ақидаи Ш.А.Сафаров: “Дар ҷараёни бозӣ на танҳо имкониятҳои ҷисмонӣ, балки тамоми ҷанбаҳои равонии шахсият фаъол мегарданд. Дар ин раванд диққат, хотира, тафаккур, тасаввурот, идоракунии эҳсосот ва малакаҳои муошират ташаккул меёбанд. Аз ин рӯ, бозиҳои варзишӣ миллӣ ҳамчун воситаи табиӣ таъсиррасонии маҷмуии педагогӣ арзёбӣ мешаванд” [120, с.31]. Ҷиҳати муҳими дигари бозиҳои миллии варзишӣ дар таъсири онҳо ба рушди соҳаи эҳсосӣ-иродавии наврасон ифода меёбад. Дар ҷараёни бозӣ иштирокчиён эҳсосоти гуногун — шодӣ, ҳаяҷон, нигаронӣ, муваффақият ва ноқомиро таҷриба менамоянд.

Омӯзиши дуруст қабул намудани пирӯзӣ ва шикаст ба ташаккули устувории равонӣ ва мутобиқшавии иҷтимоӣ мусоидат мекунад. Маҳз ҳамин хусусият барои кор бо наврасони душвортарбия аҳамияти махсус дорад, зеро бисёре аз онҳо дар идоракунии эҳсосоти худ мушкилӣ доранд.

Бозиҳои варзишӣ миллӣ барои коҳиш додани сатҳи таҷовузкорӣ ва танишҳои дохилӣ низ мусоидат менамоянд. Фаъолияти ҷисмонӣ ба хориҷ гардидани неруи зиёдотӣ ва паст шудани шиддати эҳсосӣ мусоидат карда, эҳтимоли зоҳиршавии рафтори манфӣ ва зиддиҷамъиятиро коҳиш медиҳад. Ҳамзамон, наврас имконият пайдо мекунад, ки эҳсоси худтасдиқкунӣ ва аҳаммиятнокии шахсиро бо роҳҳои иҷтимоан қобили қабул амалӣ намояд. Иштирок дар бозиҳои гурӯҳӣ ба ташаккули малакаҳои коммуникативӣ ва ҳамкориҳои иҷтимоӣ мусоидат мекунад. Дар ҷараёни бозӣ наврасон меомӯзанд, ки манфиатҳои шахсиро бо манфиатҳои гурӯҳ мутобиқ намоянд, қоидахоро риоя кунанд,

масъулияти муштаракро эҳсос намоянд ва дар ҳалли масъалаҳои умумӣ саҳм гузоранд. Ин омилҳо барои рушди фарҳанги муносибатҳои байнишахсӣ ва мутобиқшавии иҷтимоӣ аҳамияти калон доранд.

Боз ҳам Ш.А.Сафаров таъкид месозад, ки: “Дар байни бозихҳои миллии тоҷикон намудҳое чун бандкашӣ, чиликдангал, сафедчӯбак, нишонзанӣ, партофтани тӯб ба давра, партофтани ба чуқурӣ ва дигар бозихҳои анъанавӣ мавқеи махсусро ишғол менамоянд. Ҳар яке аз ин бозихҳо ба рушди гурӯҳи муайяни сифатҳои ҷисмонӣ ва равонӣ мусоидат менамоянд” [120, с.115]. Масалан, бандкашӣ бештар қувва, устуворӣ ва ҳамоҳангии амалҳои даставиро инкишоф медиҳад, дар ҳоле ки нишонзанӣ диққат, дақиқкорӣ ва худназоратиро ташаққули медиҳад.

Аҳамияти махсуси бозихҳои миллии дар он зоҳир мегардад, ки онҳо бо анъанаҳо, фарҳанг ва арзишҳои миллии алоқаманд мебошанд. Иштирок дар чунин бозихҳо эҳсоси ифтихори миллии, эҳтиром ба мероси фарҳангӣ ва худшиносии миллиро тақвият медиҳад. Дар шароити ҷаҳонишавии муосир ин омил барои тарбияи шаҳрвандӣ ва ватандӯстии ҷавонон аҳамияти калон дорад.

Барои наврасони душвортарбия бозихҳои миллии варзишӣ аҳамияти ислоҳӣ ва офиятбахшӣ низ доранд. Дар раванди иштирок дар фаъолиятҳои варзишӣ онҳо тадриҷан малакаҳои худидоракунии, интизом, масъулият ва ҳамкориро аз худ намуда, имконияти таҷрибаи муносибатҳои мусбати иҷтимоиро пайдо мекунанд. Дар натиҷа сатҳи мутобиқшавии иҷтимоӣ баланд гардида, эҳтимоли ҷалбшавӣ ба қатъкорӣ қонеӣ меёбад.

Бозихҳои варзишии миллии ҳамчун воситаи муассири педагогӣ - психологӣ имконият медиҳанд, ки рушди ҷисмонӣ, равонӣ ва иҷтимоии наврасон ба таври ҳамзамон таъмин карда шавад: “Таъсири маҷмуии онҳо ба ташаққули сифатҳои иродавӣ, устувории равонӣ, қобилиятҳои муоширатӣ ва арзишҳои ахлоқӣ асос мегузорад. Аз ин рӯ, истифодаи мақсадноки бозихҳои миллии варзишӣ дар низоми корҳои тарбиявӣ ва

ислоҳӣ бо наврасони душвортарбия метавонад ҳамчун яке аз воситаҳои самараноки пешгирии качрафторӣ ва мусоидат ба иҷтимоишавии муваффақонаи онҳо баррасӣ гардад” [151, 15]. Дар баробари ин, таҷрибаи бисёр давлатҳо нишон медиҳад, ки ворид намудани бозҳои миллии варзишӣ ба низоми таълиму тарбия метавонад воситаи муассири нигоҳдорӣ ва рушди арзишҳои фарҳангӣ, таҳкими худшиносии миллий ва баланд бардоштани ғаълолнокии иҷтимоии ҷавонон гардад. Тавассути чунин бозҳо насли наврас бо таърих, анъанаҳо ва суннатҳои халқи худ шинос гардида, эҳсоси мансубият ба фарҳанги миллий ва масъулият нисбат ба ҳифзи он дар онҳо ташаккул меёбад.

Бозҳои варзишии миллий дорои иқтидори бузурги тарбиявӣ мебошанд. Онҳо ба омӯзгор имконият медиҳанд, ки дар раванди ғаълолияти ғаъол ва шавқовари кӯдакон вазифаҳои гуногуни таълимӣ, тарбиявӣ ва инкишофдиҳандаро ҳамзамон амалӣ намояд. Дар ҷараёни бозӣ наврасон бе маҷбуркунӣ ва дар муҳити табиӣ малакаҳои зарурии иҷтимоӣ, қоидаҳои ҳамзистӣ ва фарҳанги муносибатҳои байниҳамдигариро аз худ меkunанд.

Таҳқиқоти олимони соҳаи варзиш нишон медиҳанд, ки: “Ғаълолияти бозигарӣ ба рушди равандҳои маърифатӣ таъсири мусбат мерасонад. Дар рафти бозӣ диққат, хотира, тафаккури ғаврӣ, қобилияти таҳлил ва қабули қарор дар вазъиятҳои тағйирёбанда ғаъол мегарданд. Наврас барои ноил шудан ба ғолибият маҷбур мешавад вазъиятро дуруст арзёбӣ намуда, роҳҳои самараноки амалро интихоб кунад. Дар натиҷа қобилияти тафаккури мустақил ва эҷодии ӯ инкишоф меёбад” [109, с.26]. Аҳамияти мусбии бозҳои миллий, пеш аз ҳама, дар ташаккули соҳаи эҳсосӣ-иродавӣ шахсият зоҳир мегардад. Дар шароити рақобат ва ҳамкорӣ иштирокчиён таҷрибаи гуногуни эҳсосиро аз сар мегузаронанд, ки ба рушди устувории эмотсионалӣ ва худидоракунии мусоидат меkunанд. Ғолибият эҳсоси боварӣ ба қувваи худро тақвият дода, шикаст қобилияти таҳаммулпазирӣ ва омӯзиш аз хатоҳоро ташаккул медиҳад. Ин сифатҳо

барои мутобиқшавии иҷтимоӣ ва рушди шахсияти солим аҳамияти калон доранд.

Бозӣҳои варзишии миллии инчунин ба рушди сифатҳои муҳими иродавӣ мусоидат менамоянд. Дар ҷараёни иштирок дар мусобиқаҳо наврасон ҷасорат, қатъият, сабр, устуворӣ, масъулиятнокӣ ва интизомро аз худ мекунанд. Ин сифатҳо махсусан барои наврасони душвортарбия муҳим мебошанд, зеро маҳз норасоии худназораткунӣ ва сустии ирода аксар вақт ба ташаккули рафтори қачравона замина мегузоранд.

Дар баробари ин, бозӣҳои миллии воситаи муҳими ташаккули муносибатҳои мусбати байниҳамдигарӣ ба ҳисоб мераванд. Онҳо наврасонро ба ҳамкорӣ, дастгирии ҳамдигар, эҳтиром ба рақиб ва риояи меъёрҳои рафтори ҷамъиятӣ омӯзонида, ҳисси коллективизм ва масъулияти гурӯҳиро инкишоф медиҳанд. Маҳз ҳамин хусусият имконият медиҳад, ки бозӣҳои миллии ҳамчун воситаи муассири иҷтимоишавии наврасон истифода шаванд.

Барои наврасони душвортарбия бозӣҳои варзишии миллии аҳамияти махсуси ислоҳӣ доранд. Иштирок дар фаъолияти варзишӣ имконият медиҳад, ки неруи зиёдатеъ ва таҷовузкорӣ ба самти мусбат равона гардида, талаботи онҳо ба худтасдиқкунӣ ва эътирофи иҷтимоӣ тавассути шаклҳои иҷтимоан мақбул қонеъ гардонида шавад. Дар натиҷа, сатҳи танишҳои равонӣ паст гардида, эҳтимоли зоҳиршавии рафторҳои зиддиҷамъиятӣ коҳиш меёбад.

Мутахассиси рус, С.В. Хрушев мегуяд, ки: «Истифодаи мунтазами бозӣҳои миллии варзишӣ дар раванди корҳои тарбиявӣ ба беҳтар гардидани нишондиҳандаҳои ҷисмонӣ, баланд шудани сатҳи мутобиқшавии иҷтимоӣ, рушди худбаҳодиҳии мусбат ва ташаккули ангежаҳои солими рафторӣ мусоидат менамояд. Ин ҳолат махсусан дар шароити муассисаҳои таълимӣ ва мактаб-интернатҳо, ки масъалаи тарбияи наврасони душвортарбия аҳамияти аввалиндараҷа дорад, муҳим мебошад» [146, с.118]. Бозӣҳои варзишии миллии на танҳо ҷузъи муҳими

фарҳанги миллӣ, балки воситаи самараноки педагогӣ - психологӣ ба ҳисоб мераванд. Онҳо ба рушди ҳамзамони қобилиятҳои ҷисмонӣ, равонӣ ва иҷтимоии наврасон мусоидат намуда, барои ташаккули шахсияти ғаъол, масъулиятнок ва иҷтимоан мутобиқ заминаи мусоид фароҳам меоранд. Аз ин рӯ, истифодаи мақсадноки бозӣҳои миллӣ дар низоми корҳои тарбиявӣ ва ислоҳӣ бо наврасони душвортарбия метавонад ҳамчун яке аз самтҳои муҳими баланд бардоштани самаранокии тарбияи ҷисмонӣ ва иҷтимоии онҳо баррасӣ гардад.

Бозӣҳои серҳаракат ба рушди на танҳо қобилиятҳои ҷисмонӣ, балки як қатор хусусиятҳои муҳими психологӣ низ мусоидат менамоянд. Дар ҷараёни иштирок дар чунин бозӣҳо диққат, суръати воқуниш, қобилияти қабули қарорҳои ғаврӣ ва мутобиқшавӣ ба шароитҳои тағйирёбанда инкишоф меёбанд. Ҳамзамон, наврасон малакаҳои ҳамкорӣ, эҳтиром ба рақиб ва риояи қоидаҳои ғаъолияти гурӯҳиро аз худ менамоянд.

Ба гурӯҳи бозӣҳои серҳаракати миллӣ чунин намудҳо дохил мешаванд: чиликдангал, сафедҷӯбак, партофтани тӯб ба давра, партофтани ба чуқурӣ ва «Кӣ зудтар?». Ин бозӣҳо бо дараҷаи баланди ғаъолият фарқ намуда, барои рушди суръат, ҷолокӣ, устуворӣ ва ҳамоҳангии ҳаракатҳо шароити мусоид фароҳам меоранд. Махсусан, барои наврасони душвортарбия чунин ғаъолият имконияти равона намудани неруи зиёд ва эҳсосоти пуршиддатро ба самти иҷтимоан мақбул таъмин менамояд.

Гурӯҳи дигари бозӣҳои миллӣ бозӣҳои маҳоратию дақиқкорӣ мебошанд. Дар онҳо муваффақияти иштирокчӣ бештар аз дараҷаи диққат, ҳамоҳангии ҳаракатҳо, қобилияти тамаркуз ва назорати рафтор вобаста аст. Ба ин гурӯҳ нишонзанӣ, партофтани ашё ба нишон ва дигар намудҳои шабех дохил мешаванд. Таҳқиқотҳои психологӣ нишон медиҳанд, ки чунин бозӣҳо ба рушди худидоракунии, сабр ва устувории эҳсосӣ мусоидат намуда, қобилияти банақшагирӣ ва пешбинӣ намудани натиҷаи амалҳоро тақвият медиҳанд.

Дар адабиёти илмӣ таъкид мегардад, ки: «Фаъолияти бозигарӣ ҳамчун воситаи табиӣ рушди шахсият баромад мекунад. Дар чараёни бозӣ наврас имконият пайдо мекунад, ки қобилиятҳои худро озодона зоҳир намояд, таҷрибаи нави иҷтимоӣ андӯзад ва муносибатҳои байниҳамдигариро дар амал омӯзад. Аз ин рӯ, бозихои милли метавонанд ҳамчун воситаи муассири ташаккули салоҳиятҳои иҷтимоӣ ва коммуникативӣ баррасӣ шаванд» [120, с.323].

Барои наврасони душвортарбия аҳамияти махсуси бозихои милли дар он аст, ки онҳо талаботи наврасро ба худтасдиқкунӣ, эътироф ва фаъолият қонеъ мегардонанд. Дар бисёр ҳолатҳо қачрафторӣ маҳз дар натиҷаи набудани имкониятҳои мусбати худифодакунӣ ба вуҷуд меояд. Бозихои варзишии милли ба наврас имконият медиҳанд, ки қобилиятҳои худро дар муҳити созанда нишон диҳад ва эҳсоси муваффақиятро таҷриба намояд.

Аз нуқтаи назари педагогӣ, истифодаи бозихои милли дар қорҳои тарбиявӣ ба ташаккули интизом, масъулиятнокӣ ва риояи қоидаҳо мусоидат мекунад. Ҳар як бозӣ дорои меъёрҳои муайяни рафтор буда, иҷрои онҳо аз иштирокчиён худназораткунӣ ва эҳтиром ба дигаронро талаб менамояд. Дар натиҷа, наврас тадриҷан меомӯзад, ки манфиатҳои шахсиро бо манфиатҳои гурӯҳ мутобиқ намояд ва дар доираи талаботи иҷтимоӣ фаъолият барад.

Таъсири мусбати бозихои миллии варзишӣ ба рушди эҳсоси-иродавии наврасон низ назаррас мебошад. Дар чараёни рақобат ва ҳамкорӣ иштирокчиён эҳсосоти гуногунро аз сар мегузаронанд, ки ба ташаккули устувории равонӣ, худидоракунӣ ва қобилияти бартараф намудани мушкилот мусоидат мекунад. Ғалаба эҳсоси боварӣ ба қувваи худро тақвият медиҳад, дар ҳоле ки шикаст наврасро ба таҳлили ҳатогӣҳо ва тақмили фаъолияти худ водор месозад.

Бозихои варзишии миллӣ дорои имкониятҳои васеи педагогӣ, психологӣ ва иҷтимоӣ мебошанд. Онҳо ба рушди қобилиятҳои ҷисмонӣ, ташаккули сифатҳои иродавӣ, тақмили равандҳои маърифатӣ ва иҷтимоишавии шахсият мусоидат намуда, ҳамчун воситаи муассири корҳои тарбиявӣ ва ислоҳӣ бо наврасони душвортарбия хизмат мекунанд. Маҳз ҳамин хусусиятҳо истифодаи онҳоро дар раванди тарбияи ҷисмонӣ ва корҳои иҷтимоӣ-педагогӣ аҳамияти махсус мебахшанд.

Рушди сифатҳои иродавӣ яке аз натиҷаҳои муҳими иштирок дар бозихои варзишии миллӣ ба ҳисоб меравад. Дар раванди бозӣ наврасон барои расидан ба ҳадафи муайян саъю кӯшиш намуда, монеаҳоро паси сар мекунанд, ба талаботи қоидаҳо итоат менамоянд ва ғаъолияти худро бо ғаъолияти дигарон мувофиқ месозанд. Дар чунин шароит сифатҳое, аз қабил қатъият, матонат, сабр, ҷасорат ва масъулиятнокӣ тадриҷан ташаккул меёбанд. Ин сифатҳо на танҳо барои ғаъолияти варзишӣ, балки барои ҳаёти иҷтимоӣ ва ғаъолияти минбаъдаи шахс аҳамияти муҳим доранд.

Дар баробари ин, бозихои варзишии миллӣ ба рушди устувориҳои эҳсосӣ мусоидат менамоянд. Ҳангоми иштирок дар мусобиқаҳо наврасон ҳолатҳои гуногуни эмотсионалӣ — ҳаяҷон, нигаронӣ, шодӣ, қаноатмандӣ ва баъзан ноумедиро таҷриба мекунанд. Омӯзиши идоракунии чунин эҳсосот ба ташаккули худназораткунӣ ва устувориҳои равоӣ мусоидат намуда, қобилияти мутобиқшавии шахсро ба вазъиятҳои гуногуни зиндагӣ тақвият медиҳад.

Аз нуқтаи назари педагогӣ: «Муваффақият дар бозӣ, дастгирии ҳамдастаҳо ва эътирофи қобилиятҳо аз ҷониби дигарон эҳсоси боварӣ ба қувваи шахсро тақвият мебахшад. Барои наврасони душвортарбия, ки аксаран аз норасоии эътимод ба худ ва мушкilotи мутобиқшавии иҷтимоӣ ранҷ мебаранд, чунин таҷриба аҳамияти махсус дорад» [147, с.63]. Дар ин маврид, бисёре аз бозихои миллии тоҷикон хусусияти

даставӣ дошта, аз иштирокчиён ҳамоҳангии амалҳо ва масъулияти муштаракро талаб мекунанд. Дар чунин шароит ҳисси коллективизм, эҳтиром ба манфиатҳои гурӯҳ ва омодагӣ ба дастгирии ҳамдигар ташаккул меёбад. Ин сифатҳо барои наврастони душвортарбия, ки аксар вақт дар муносибатҳои иҷтимоӣ мушкилот доранд, аҳамияти махсуси ислоҳӣ доранд.

Ҳамин тариқ, истифодаи мунтазами бозӣҳои варзишии милли дар муассисаҳои таълимӣ ба беҳтар шудани интизом, баланд гардидани шавқу рағбат ба машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ва коҳиш ёфтани нишонаҳои қачрафторӣ мусоидат менамояд. Иштирок дар бозӣҳо талаб мекунад, ки хонанда қоидаҳоро риоя намояд, масъулияти шахсӣ эҳсос кунад ва ҷаъолияти худро бо ҷаъолияти дигарон мувофиқ созад. Бозӣҳои варзишии милли метавонанд ҳамчун воситаи муассири пешгирии душвортарбиягӣ ва ислоҳи рафтори наврастон истифода шаванд. Онҳо барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти навраст ба ҷаъолият, муошират, худтасдиқкунӣ ва эътирофи иҷтимоӣ шароити мусоид фароҳам оварда, имконияти ташаккули таҷрибаи мусбати иҷтимоиро таъмин менамоянд.

Илова бар ин, бозӣҳо ба ташаккули боварӣ ба худ ва ҷасорат низ таъсири назаррас доранд. Иштирок дар мусобиқаҳо ва ҳолатҳои рақобатӣ наврастони ба ҷаъолият ҳавасманд намуда, дар онҳо ҳисси эътимод ба қобилиятҳои шахсӣ ва омодагӣ ба рақобати солимро инкишоф медиҳад. Дар маҷмӯъ, ин раванд ба ташаккули шахсияти ҷаъол, устувор ва иҷтимоӣ мутобиқшуда мусоидат менамояд. Аз нуқтаи назари психологияи шахсият, бозӣҳои варзишии милли барои қонеъ гардонидани як қатор ниёзҳои муҳими наврастон, аз ҷумла ниёз ба худтасдиқкунӣ, эътирофи иҷтимоӣ, муошират ва ҷаъолияти мустақил шароити мусоид фароҳам меоранд. Маҳз дар ҷараёни ҷаъолияти бозигарӣ навраст имконият пайдо мекунад, ки қобилиятҳои худро нишон диҳад, дар назди ҳамсолон мавқеи муайян касб намояд ва таҷрибаи

муваффақиятро эҳсос кунад. Ин омилҳо дар ташаккули худбаҳодиҳии мусбат ва худшиносии шахсият нақши муҳим мебозанд.

Барои наврасони душвортарбия аҳамияти бозихои миллӣ боз ҳам бештар мебошад. Ин гурӯҳи наврасон аксаран бо мушкилоти мутобиқшавии иҷтимоӣ, норасоии муносибатҳои созида бо атрофиён ва сатҳи пасти ҳавасмандӣ ба фаъолияти таълимӣ рӯ ба рӯ мешаванд. Ҷалби онҳо ба бозихои варзишии миллӣ имконият медиҳад, ки неру ва фаъолнокии онҳо ба самти иҷтимоан мақбул равона гардида, эҳтиёҷоти онҳо ба ҳаракат, муошират ва худифодакунӣ ба таври мусбат қонеъ гардонида шавад.

Дар раванди бозӣ наврасон меъёрҳои рафтори иҷтимоиро ба таври амалӣ аз худ менамоянд. Онҳо риоя намудани қоидаҳо, эҳтиром гузоштан ба рақибон, масъулият барои амалҳои худ ва қобилияти қабул намудани бурд ё бохтро меомӯзанд. Ин таҷриба ба ташаккули фарҳанги рафтор, худидоракунии ва интизоми дохилӣ мусоидат намуда, бозихои варзишии миллӣ ҳамчун воситаи муассири педагогӣ-психологӣ метавонанд ба рушди ҳаматарафаи наврасон таъсири мусбат расонанд. Онҳо на танҳо ба такмили омодагии ҷисмонӣ, балки ба ташаккули сифатҳои муҳими шахсиятӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии наврасон мусоидат намуда, дар пешгирӣ ва ислоҳи душвортарбиягӣ нақши муҳим мебозанд.

Дар баробари рушди сифатҳои ҷисмонӣ, фаъолияти варзишӣ ба ташаккули равандҳои муҳими педагогӣ-психологӣ ва иҷтимоӣ низ таъсири амиқ мерасонад. Маҳз дар ҷараёни машқҳо ва бозихои варзишӣ наврасон қобилияти идора намудани эҳсосот, мутамарказ сохтани диққат ва нигоҳ доштани устувории равониро дар шароити гуногун аз худ намуда, ин хусусиятҳо барои мутобиқшавии муваффақонаи онҳо ба муҳити иҷтимоӣ ва таълимӣ аҳамияти калон доранд.

Хулосаи боби дуюм

Бо истифода аз маълумоти пешниҳодшуда дар боби дуюми диссертатсия маълум гардид, ки хусусиятҳои асосии инкишофи психикӣ ва ҷисмонии синни наврасӣ чунинанд:

1. Наврасӣ марҳалаи гузариш аз кӯдакӣ ба навҷавонӣ буда, бо тағйироти босуръати ҷисмонӣ, равонӣ, маърифатӣ ва иҷтимоӣ тавсиф мешавад. Ин давра ҳамчун марҳалаи «сензитивӣ» маънидод мегардад, зеро барои ташаккули сифатҳои муайяни психикӣ ва иҷтимоӣ шароити мусоид фароҳам меорад;

2. Дар ин давра афзоиши босуръати қад ва вазн, тақомули системаи асаб ва узвҳои дохилӣ, инчунин ба анҷом расидани ташаккули системаҳои асосии физиологӣ мушоҳида мешавад. Рушди ҷисмонӣ заминаи физиологии фаъолияти психикиро мустақкам намуда, ба инкишофи муносибатҳои байнишахсӣ ва мутобиқшавӣ мусоидат мекунад;

3. Наврас аз шаклҳои соддаи фаъолият ба сатҳи мураккабтари тафаккури мантиқӣ, интиқодӣ ва назариявӣ мегузарад. Ӯ қобилияти таҳлили ҳодисаҳо, баровардани хулосаҳо ва баҳодиҳии мустақилонаи воқеиятро пайдо мекунад;

4. Дар ин марҳала наврас кӯшиш мекунад, ки ҷойгоҳ ва нақши худро дар ҷомеа муайян кунад ва тасаввуроти устуворро дар бораи «ман»-и худ шакл диҳад. Раванди худшиносӣ бо таҷрибаҳои эҳсосӣ, ҷустуҷӯи мавқеи иҷтимоӣ ва ташаккули низоми арзишҳои фардӣ робитаи зич дорад;

5. Яке аз ихтилофҳои меҳварӣ ин зиддияти байни эҳтиёҷ ба мустақилият ва маҳдудияти имкониятҳои воқеии татбиқи он мебошад. Ин ҳолат метавонад боиси муноқишаҳо бо волидон ва омӯзгорон, эҳсоси нофаҳмидашавӣ ва танишҳои дохилӣ гардад;

6. Таъсири гурӯҳи ҳамсолон ба таври назаррас афзоиш меёбад ва меъёрҳои рафтор аксар вақт дар доираи ин гурӯҳҳо азхуд карда

мешаванд. Наврасон кӯшиш мекунанд, ки ба гурӯҳи ҳамсолон қабул шаванд ва эҳтиром пайдо кунанд;

7. Рушди ҷисмонӣ, равонӣ ва иҷтимоӣ на ҳамеша бо суръати якхела сурат мегирад, ки ин метавонад боиси номутавозунӣ ва мушкилоти мутобиқшавӣ гардад. Дар сурати набудани дастгирии саривақтии равонию педагогӣ, эҳтимоли пайдоиши қачравихои рафторӣ, аз қабili ноустувории эҳсосӣ ва майл ба рафтори хавфнок зиёд мешавад.

БОБИ 3. ТАШХИС ВА БАҲОДИҲИИ САТҲИ ОМОДАГИИ НАВРАСОНИ ДУШВОРТАРБИЯ БА ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ВА ВАРЗИШ

3.1. Таҳқиқи омодагии наврасони душвортарбия ба тарбияи ҷисмонӣ дар асоси бозихои варзишӣ

Дар ҷамъияти муосир, ташаккули фарҳанги ҷисмонӣ ҳамчун қисми таркибии фарҳанги умумии шахсият аҳамияти махсус пайдо мекунад. Фарҳанги ҷисмонӣ маҷмӯи донишҳо, малакаҳо, арзишҳо ва муносибатҳоро дар бар гирифта, ба шахс имконият медиҳад, ки фаъолияти ҷисмониро ҳамчун воситаи нигоҳдорӣ ва таҳкими саломатӣ, рушди қобилиятҳои фардӣ ва такмили худ истифода намояд. Барои наврасони душвортарбия азхуд намудани чунин арзишҳо метавонад ба тағйири муносибати онҳо нисбат ба ҳаёт, ҷомеа ва худ онҳо мусоидат намояд.

Дар раванди машғулиятҳои мунтазами ҷисмонӣ ва варзишӣ дар наврасон тадриҷан одатҳои муфид ва тарзи ҳаёти солим ташаккул меёбанд. Онҳо меомӯзанд, ки вақти худро самаранок ташкил намоянд, ба қоидаҳои муайян риоя кунанд, масъулиятро эҳсос намоянд ва барои расидан ба натиҷаҳои дилхоҳ кӯшиш ба харҷ диҳанд. Маҳз чунин таҷриба барои бартараф намудани бепарвояӣ, номуташаккилӣ ва дигар хусусиятҳои ҳоси рафтори душвортарбия аҳамияти муҳим дорад.

Фаъолияти ҷисмонӣ ба ҳолати эҳсосӣ ва равонии наврасон низ таъсири мусбат мерасонад. Дар натиҷаи машқҳои мунтазам фаъолияти системаи асаб муътадил гардида, сатҳи изтироб, ҳаяҷонпазирӣ ва таҷовузкорӣ коҳиш меёбад. Ҳамзамон, қобилияти мутобикшавӣ ба вазъиятҳои гуногуни ҳаётӣ, устувории равонӣ ва худназораткунӣ инкишоф меёбанд. Ин омилҳо махсусан барои наврасони дорои мушкilotи рафторӣ аҳамияти калон доранд.

Дар фаъолияти варзишӣ наврас пайваста бо вазъиятҳои талабкунандаи кабули қарор, масъулиятшиносӣ ва бартараф намудани душвориҳо рӯ ба рӯ мегардад. Ин ҳолат ба рушди ирода, устуворӣ, часорат ва мақсаднокии ӯ мусоидат намуда, барои ташаккули шахсияти ҷаҳол ва иҷтимоӣ мутобиқшуда замина фароҳам меорад. Аз ин рӯ, варзишро метавон ҳамчун мактаби амалии тарбияи ахлоқӣ ва иродавӣ арзёбӣ намуд.

Махсусан, бозҳои варзишии миллӣ имконият медиҳанд, ки дар баробари рушди сифатҳои ҷисмонӣ арзишҳои миллӣ, эҳтиром ба анъанаҳои мардумӣ ва ҳисси мансубият ба ҷомеа низ ташаккул ёбанд. Иштирок дар чунин бозҳо барои наврасон муҳити мусоиди иҷтимоӣ фароҳам оварда, онҳоро ба фаъолияти даставӣ, ҳамкорӣ ва эҳтироми меъёрҳои иҷтимоӣ ҷалб менамояд.

Бо дарназардошти хусусиятҳои синнусолии наврасон, махсусан наврасони душвортарбия, истифодаи бозҳои варзишии миллӣ дар раванди тарбияи ҷисмонӣ метавонад ҳамчун воситаи муассири пешгирии қаврафторӣ ва ташаккули сифатҳои мусбати шахсият баромад намояд. Онҳо на танҳо эҳтиёҷоти табиӣи наврасонро ба ҳаракат ва фаъолияти ҷаҳол қонеъ мегардонанд, балки барои ташаккули низоми арзишҳо, ҷаҳонбинӣ ва муносибати масъулона ба ҳаёт низ шароити мусоид фароҳам меоранд.

Таҳлили натиҷаҳои бадастомада нишон медиҳад, ки қисми зиёди наврасони муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ (45%) сатҳи саломатии ҳудро ҳамчун «миёна» арзёбӣ намудаанд. Ҳамзамон, 32% иштирокчиён ба саломатии худ баҳои паст дода, танҳо 23% онро дар сатҳи баланд баҳогузорӣ кардаанд. Ин нишондиҳандаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки аксари наврасон вазъи саломатии ҳудро қаноатбахш арзёбӣ намуда, дар айни замон қисми муайяни онҳо мушкilotи ҷисмонӣ ё равшанро эҳсос менамоянд.

Дар байни наврасони муассисаҳои таълимии махсус низ нишондиҳандаҳои мазкур фарқияти муайян доранд. Аз ҷумла, 38% саломатии худро паст, 32% миёна ва 30% баланд баҳогузорӣ намудаанд. Муқоисаи натиҷаҳо нишон медиҳад, ки дар гурӯҳи наврасони муассисаҳои таълимии махсус ҳиссаи шахсоне, ки ба саломатии худ баҳои паст медиҳанд, нисбат ба хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бештар мебошад. Ин ҳолат метавонад бо хусусиятҳои муҳити иҷтимоӣ, шароити зиндагӣ, ҳолати равонӣ ва мавҷудияти мушкилоти мутобиқшавии иҷтимоӣ вобастагӣ дошта бошад.

Дар баробари ин, нисбатан зиёд будани ҳиссаи наврасоне, ки саломатии худро дар сатҳи баланд арзёбӣ намудаанд (30%), нишон медиҳад, ки қисми муайяни тарбиягирандагони муассисаҳои таълимии махсус имкониятҳои ҷисмонӣ ва равонии худро мусбат қабул менамоянд. Ин метавонад натиҷаи мутобиқшавӣ ба муҳити муассиса, иштирок дар чорабиниҳои тарбиявӣ ва машғулиятҳои ҷисмонӣ бошад.

Умуман, таҳлили натиҷаҳои пурсиш нишон медиҳад, ки худбаҳодиҳии саломатӣ дар байни наврасон дар сатҳи миёна қарор дошта, қисми назарраси онҳо ба саломатии худ баҳои паст медиҳанд. Ин ҳолат зарурати тақвияти корҳои тарбиявӣ, беҳдоштӣ ва ташкили машғулиятҳои мунтазами тарбияи ҷисмонӣ ва варзиширо асоснок менамояд. Зеро маҳз тавассути баланд бардоштани сатҳи ғайолнокии ҷисмонӣ, ташаккули муносибати бошуурона ба саломатӣ ва рушди фарҳанги тарзи ҳаёти солим метавон нишондиҳандаҳои худбаҳодиҳии саломатии наврасонро беҳтар намуд.

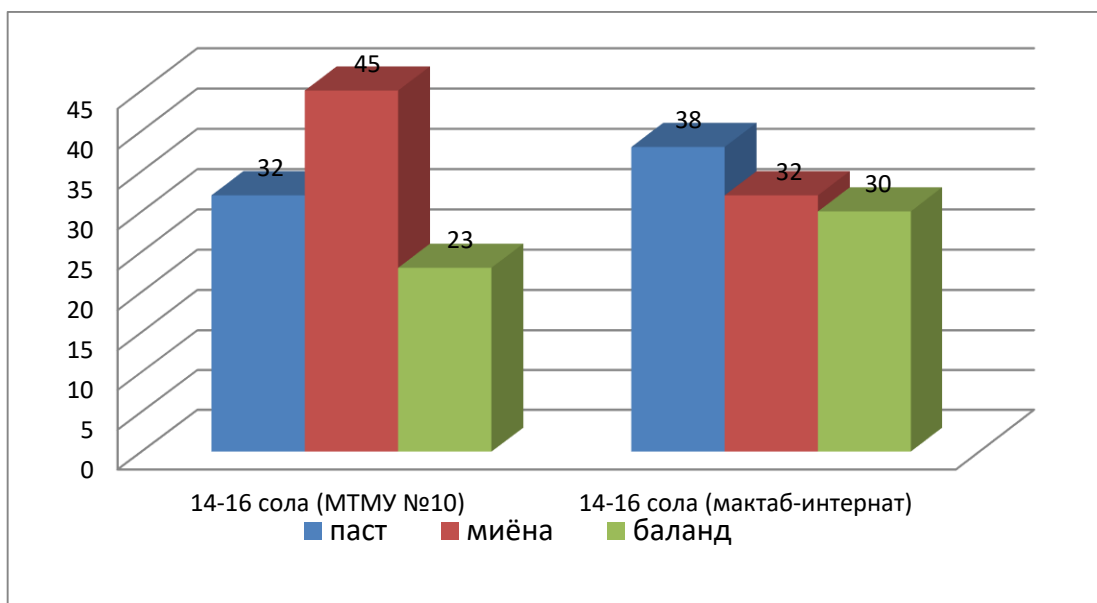
Натиҷаҳои мазкур инчунин нишон медиҳанд, ки дар кори минбаъдаи педагогӣ бо наврасони душвортарбия диққати махсус бояд ба ташаккули арзиши саломатӣ ҳамчун ҷузъи муҳими низоми арзишҳои шахсият равона карда шавад. Дар ин раванд истифодаи бозихҳои варзишии миллӣ метавонад ҳамчун воситаи муассири баланд

бардоштани шавку ҳавас ба фаъолияти ҷисмонӣ, таҳкими саломатӣ ва беҳтар намудани худбаҳодиҳии наврасон хизмат намояд (Ҷадвали 3.1.3):

Ҷадвали 3.1.3. Вазъияти худбаҳодии саломатии наврасон

№	Саволномаи анкета (шифоҳӣ)	11-14 -сола (МТМУ)			11-14 -сола (МТМ)		
		паст	миёна	баланд	паст	миёна	баланд
1	Ту саломатии худро чӣ гуна баҳогузорӣ мекунӣ?	32%	45%	23%	38%	32%	30%

Диаграммаи 1. Худбаҳогузори саломатии наврасон

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ нишондиҳандаи баландтарин ба сатҳи миёнаи худбаҳодиҳии саломатӣ рост меояд. Аз ҷумла, 45%-и пурсидашудагон саломатии худро дар сатҳи миёна арзёбӣ намуда, 32% онро паст ва танҳо 23% баланд баҳогузорӣ кардаанд. Ин ҳолат гувоҳӣ медиҳад, ки қисми зиёди хонандагон вазъи саломатии худро қаноатбахш меҳисобанд, аммо худро комилан солим арзёбӣ намеkunанд.

Дар байни наврасони муассисаҳои таълимии махсус натиҷаҳо то андозае фарқ меkunанд. Дар ин гурӯҳ 38%-и иштирокчиён саломатии худро дар сатҳи паст, 32% дар сатҳи миёна ва 30% дар сатҳи баланд арзёбӣ намудаанд. Афзалияти нишондиҳандаи баҳодихии пасти саломатӣ метавонад бо хусусиятҳои муҳити иҷтимоӣ, мушкilotи мутобиқшавии иҷтимоӣ, ҳолати равонӣ ва дигар омилҳои иҷтимоию педагогӣ хоси тарбиягирандагонӣ ин муассисаҳо алоқаманд бошад.

Муқоисаи натиҷаҳои бадастомада нишон медиҳад, ки ҳиссаи наврасони дорои худбаҳодихии пасти саломатӣ дар муассисаҳои таълимии махсус (38%) нисбат ба хонандагонӣ муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (32%) зиёдтар мебошад. Ин ҳолат метавонад аз мавҷудияти мушкilotи муайяни иҷтимоӣ, психологӣ ва тарбиявӣ дар байни тарбиягирандагонӣ муассисаҳои таълимии махсус шаҳодат диҳад. Дар баробари ин, нишондиҳандаи баҳодихии баланди саломатӣ дар муассисаҳои таълимии махсус (30%) нисбат ба муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (23%) бештар аст. Чунин фарқият эҳтимолан бо хусусиятҳои субъективӣ худбаҳодихӣ, инчунин бо мавҷудияти низоми муназзами назорати тиббӣ ва шароити махсуси нигоҳубин дар муассисаҳои таълимии махсус вобаста мебошад.

Қисми зиёди наврасон саломатии худро дар сатҳи миёна ё паст арзёбӣ менамоянд. Ин вазъият зарурати тақвияти корҳои тарбиявӣ, солимгардонӣ ва баланд бардоштани маърифати тиббию беҳдошти хонандагонро тақозо менамояд. Дар ин замина, истифодаи мунтазами воситаҳои тарбияи ҷисмонӣ, машғулиятҳои варзишӣ ва махсусан бозиҳои варзишии миллӣ метавонад ба беҳтар гардидани нишондиҳандаҳои саломатӣ, баланд шудани фаъолнокии ҷисмонӣ, рушди устувории психологӣ ва ташаккули муносибати масъулona нисбат ба ҳифз ва таҳкими саломатӣ мусоидат намояд. Бартарӣ доштани нишондиҳандаҳои сатҳи миёна ва пасти баҳодихӣ аз зарурати татбиқи чорабиниҳои мақсадноки педагогӣ, психологӣ ва солимгардонӣ дар

муассисаҳои таълимӣ, махсусан дар мактаб-интернатҳо, шаҳодат медиҳад. Ин чорабиниҳо бояд ба ташаккули фарҳанги саломатӣ, баланд бардоштани фаъолнокии ҷисмонӣ ва рушди муносибати бошуурунаи наврасон нисбат ба тарзи ҳаёти солим равона карда шаванд.

Саволи “Ту нисбати саломатии худ ғамхорӣ ва баҳри бехтар гардонидани он кӯшиш мекунӣ?” чунин натиҷагирӣ карда шуд (ҷадвали 3.1.4.):

Ҷадвали 3.1.4

№	Саволномаи анкета (шифоҳӣ)	11-14 -сола (МТМУ)			11- 14 -сола (МТМ)		
		паст	миёна	баланд	паст	миёна	баланд
1	Ту нисбати саломатии худ ғамхорӣ ва баҳри бехтар гардонидани он кӯшиш мекунӣ?	30%	34%	36%	35%	46%	17%

Таҳлили натиҷаҳои пурсиш нишон медиҳад, ки дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (МТМУ) 36%-и пурсидашудагон сатҳи баланди ғамхорӣ нисбат ба саломатии худро нишон додаанд. Ҳамзамон, 34% муносибати худро дар сатҳи миёна ва 30% дар сатҳи паст арзёбӣ намудаанд. Ин нишондиҳандаҳо шаҳодат медиҳанд, ки қисми назарраси хонандагони МТМУ ба масъалаҳои нигоҳдорӣ ва таҳкими саломатии худ муносибати мусбат дошта, барои риояи талаботи тарзи ҳаёти солим кӯшиш менамоянд. Бо вучуди ин, мавҷудияти ҳиссаи нисбатан зиёди хонандагони дорои сатҳи паст ғамхорӣ нисбат ба саломатӣ аз зарурати тақвияти корҳои тарбиявӣю фаҳмондадихӣ дар ин самт шаҳодат медиҳад.

Дар байни наврасони муассисаҳои таълимии махсус натиҷаҳо хусусияти дигар доранд. Аз ҷумла, 46%-и иштирокчиён сатҳи миёнаи ғамхорӣ нисбат ба саломатии худро нишон додаанд, 35% дар сатҳи паст ва танҳо 17% дар сатҳи баланд қарор доранд. Чунин вазъият нишон медиҳад, ки аксарияти тарбиягирандагони муассисаҳои таълимии махсус аҳаммияти саломатиро дарк менамоянд, аммо ин муносибат на ҳамеша

дар шакли амалҳои мушаххас оид ба нигохдорӣ ва таҳкими саломатӣ зоҳир мегардад. Ба ибораи дигар, дар байни онҳо сатҳи огоҳӣ нисбат ба масъалаҳои саломатӣ нисбатан баланд буда, аммо сатҳи фаъолнокии амалӣ дар самти ҳифзи он маҳдудтар мебошад.

Муқоисаи натиҷаҳои ду гурӯҳ нишон медиҳад, ки ҳиссаи наврасони дорои сатҳи баланди ғамхорӣ нисбат ба саломатӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (36%) нисбат ба муассисаҳои таълимии махсус (17%) қариб ду баробар зиёд мебошад. Дар баробари ин, нишондиҳандаи сатҳи пасти ғамхорӣ дар байни тарбиягирандагони муассисаҳои таълимии махсус (35%) нисбат ба хонандагони МТМУ (30%) баландтар аст. Ин фарқият метавонад бо хусусиятҳои муҳити иҷтимоӣ, шароити тарбия, сатҳи дастгирии оилавӣ, дараҷаи ташаккули малакаҳои худназоратӣ ва масъулиятшиносӣ нисбат ба саломатӣ алоқаманд бошад.

Дар байни наврасони муассисаҳои таълимии махсус зарурати тақвияти чорабиниҳои беҳдоштӣ, корҳои фаҳмондадиҳӣ ва ташкили фаъолиятҳои мақсадноки солимгардонӣ бештар эҳсос мегардад. Дар ин самт истифодаи мунтазами воситаҳои тарбияи ҷисмонӣ, машғулиятҳои варзишӣ ва махсусан бозиҳои варзишии миллӣ метавонад ҳамчун воситаи муассири баланд бардоштани масъулияти шахсӣ нисбат ба саломатӣ хизмат намояд. Аз руи маълумотҳо бармеояд, ки сатҳи ғамхорӣ нисбат ба саломатӣ дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ нисбат ба тарбиягирандагони муассисаҳои таълимии махсус баландтар мебошад. Ин ҳолат зарурати таҳия ва татбиқи барномаҳои махсуси педагогӣ ва солимгардониро барои баланд бардоштани фарҳанги саломатӣ, ташаккули одатҳои солими зиндагӣ ва рушди муносибати масъулоне нисбат ба ҳифз ва таҳкими саломатӣ дар байни наврасон асоснок менамояд.

Ба саволи “Ба фикри ту, мунтазам машғул шудан ба машқҳои ҷисмонӣ ба инсон барои баланд бардоштани сатҳи саломатӣ ёрӣ расонида метавонад?” натиҷаи зерин ба даст оварда шуд (ҷадвали 3.1.5.):

Ҷадвали 3.1.5.

№	Саволномаи анкета (шифохӣ)	11-14- сола (МТМУ)			11- 14- сола (МТМ)		
		паст	миёна	баланд	паст	миёна	баланд
1	Мунтазам машғул шудан ба машқҳои ҷисмонӣ ба инсон барои баланд бардоштани сатҳи саломатӣ ёрӣ расонида метавонад	21%	42%	37%	33%	38%	29%

Қисми зиёди наврасон аҳаммияти машқҳои ҷисмониро ҳамчун воситаи муҳими нигоҳдорӣ ва таҳкими саломатӣ эътироф менамоянд. Аз ҷумла, дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (МТМУ) 37%-и пурсидашудагон нақши машқҳои ҷисмониро дар сатҳи баланд арзёбӣ намуда, 42% онро дар сатҳи миёна ва 21% дар сатҳи паст баҳогузорӣ кардаанд. Ин нишондиҳандаҳо шаҳодат медиҳанд, ки аксари хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ оид ба аҳаммияти фаъолияти ҷисмонӣ барои нигоҳдорӣ ва таҳкими саломатӣ тасаввуроти мусбат дошта, нақши онро дар тарзи ҳаёти солим дарк менамоянд.

Дар гурӯҳи наврасони муассисаҳои таълимии махсус натиҷаҳо то андозае фарқ мекунанд. Аз ҷумла, 29%-и иштирокчиён аҳаммияти машқҳои ҷисмониро дар сатҳи баланд, 38% дар сатҳи миёна ва 33% дар сатҳи паст арзёбӣ намудаанд. Гарчанде қисми зиёди тарбиягирандагони муассисаҳои таълимии махсус таъсири мусбати машқҳои ҷисмониро ба саломатӣ эътироф менамоянд, сатҳи огоҳӣ ва муносибати мусбати онҳо нисбат ба хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ пасттар мебошад.

Ҳиссаи наврасони дорои сатҳи баланди огоҳӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (37%) нисбат ба муассисаҳои таълимии махсус (29%) бештар аст. Ҳамзамон, нишондиҳандаи сатҳи пасти огоҳӣ дар байни тарбиягирандагони муассисаҳои таълимии махсус (33%) нисбат ба хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (21%) 12 фоиз зиёд мебошад. Чунин фарқият метавонад бо хусусиятҳои муҳити иҷтимоӣ, сатҳи маърифати беҳдоштӣ, таҷрибаи иштироки мунтазам дар

машғулиятҳои варзишӣ, инчунин самаранокии корҳои тарбиявӣ фаҳмондадихӣ дар муассисаҳои таълимӣ вобаста бошад.

Дар маҷмӯъ аксарияти наврасон аҳаммияти машқҳои ҷисмониро дар таҳкими саломатӣ эътироф менамоянд. Вале мавҷудияти ҳиссаи назарраси иштирокчиён бо сатҳи пасти огоҳӣ, махсусан дар мактаб-интернатҳо, зарурати тақвият бахшидани корҳои маърифатӣ ва тарбиявиро дар ин самт тақозо менамояд. Дар чунин шароит истифодаи мақсадноки воситаҳои тарбияи ҷисмонӣ, чорабиниҳои варзишӣ ва бозӣҳои варзишии миллӣ метавонад ба баланд бардоштани сатҳи донишҳои беҳдоштӣ, ташаккули муносибати мусбат нисбат ба фаъолияти ҷисмонӣ ва рушди эҳтиёҷ ба тарзи ҳаёти солим мусоидат намояд. Сатҳи дарки аҳаммияти машқҳои ҷисмонӣ дар байни наврасон нисбатан қаноатбахш буда, аммо ҳанӯз имкониятҳои назаррас барои такмил додани корҳои омӯзишӣ ва тарбиявӣ вучуд доранд. Махсусан, дар муассисаҳои типӣ муассисаҳои таълимии махсус зарур аст, ки чорабиниҳои махсуси педагогӣ ва иҷтимоӣ амалӣ гарданд, то сатҳи огоҳии наврасон оид ба нақши фаъолияти ҷисмонӣ дар ҳифз ва таҳкими саломатӣ боз ҳам баланд бардошта шавад.

Қисми зиёди наврасон дарк менамоянд, ки машғулиятҳои ҷисмонӣ метавонанд ба баланд шудани обрӯ, васеъ гардидани доираи муошират, беҳтар шудани ҳолати ҷисмонӣ ва ташкили истироҳати самаранок мусоидат намоянд (ҷадвали 3.1.6).

Ҷадвали 3.1.6 (а).

№	Саволномаи анкета (шифоҳӣ)	11-14 -сола (МТМУ)					
		Ба эҳтироми дигарон сазовор шудан	Доираи муоширатро васеъ кардан	Қаду бастро беҳтар гардондан	Хуб ва шавқовар истироҳат	Бофарҳанг шудан	Дар ҷавоб додан ба ин савол душворӣ
1	Мунтазам машғул шудан ба машқҳои ҷисмонӣ ба инсон...	13%	18%	29%	12%	16%	12%

Ҷадвали 6 (б).

№	Саволномаи (шифохӣ)	11-14 -сола (МТМ)					
		Ба эҳтироми дигарон сазовор шудан	Доираи муоширатро васеъ кардан	Қаду бастро беҳтар гардондан	Хуб ва шавқовар истироҳат кардан	Бофарҳанг шудан	Дар ҷавоб додан ба ин савол душворӣ кашиданд
1	Мунтазам машғул шудан ба машқҳои ҷисмонӣ ба инсон...	9%	21%	24%	18%	12%	16%

Таҳлили натиҷаҳои пурсиш нишон дод, ки дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (МТМУ) машқҳои ҷисмонӣ пеш аз ҳама бо беҳтар гардидани қаду баст ва намуди зоҳирӣ алоқаманд доништа мешаванд. Аз ҷумла, 29%-и пурсидашудагон маҳз ҳамин омилро ҳамчун натиҷаи асосии машғулиятҳои ҷисмонӣ арзёбӣ намудаанд. Дар ҷойи дуюм васеъ гардидани доираи муошират қарор дошта, онро 18%-и иштирокчиён интихоб кардаанд. Ҳамчунин, 16% чунин меҳисобанд, ки машқҳои ҷисмонӣ ба баланд гардидани сатҳи фарҳанг ва тарбия мусоидат менамоянд, 13% онҳоро воситаи соҳиб шудан ба эҳтиром ва эътирофи атрофиён арзёбӣ намудаанд. Барои 12%-и пурсидашудагон аҳамияти асосии машқҳои ҷисмонӣ дар ташкили истироҳати шавқовар ва пурмазмун зоҳир гардидааст. Ба ҳамин миқдор иштирокчиён (12%) дар муайян намудани аҳамияти асосии машқҳои ҷисмонӣ душворӣ кашидаанд.

Дар байни наврасони муассисаҳои таълимии махсус низ нишондиҳандаи баландтарин ба беҳтар гардидани қаду баст ва намуди ҷисмонӣ рост меояд, ки онро 24%-и пурсидашудагон интихоб намудаанд. Дар ҷойи дуюм васеъ намудани доираи муошират қарор гирифта, 21%-и иштирокчиён онро ҳамчун омилҳои муҳими машғулиятҳои ҷисмонӣ арзёбӣ кардаанд. Барои 18% наврасон машқҳои ҷисмонӣ пеш аз ҳама воситаи

хуб ва шавқовари гузаронидани вақти ҳолӣ ба ҳисоб мераванд. Танҳо 12% нақши онҳоро дар баланд бардоштани сатҳи фарҳанг ва тарбия, 9% бошад, дар соҳиб шудан ба эҳтиром ва мавқеи иҷтимоӣ кайд намудаанд. Ҳамзамон, 16%-и наврасон барои ҷавоб додан ба ин савол душворӣ кашидаанд, ки ин метавонад аз нокифоя будани дониш ва тасаввуроти онҳо оид ба аҳаммияти гуногунҷанбаи фаъолияти ҷисмонӣ шаҳодат диҳад.

Дар ҳар ду гурӯҳ наврасон бештар ба ҷанбаҳои зоҳирӣ ва иҷтимоии машқҳои ҷисмонӣ аҳаммият медиҳанд. Бештар намудани каду баст, нигоҳ доштани намуди зоҳирии ҷолиб, васеъ намудани доираи муошират ва ташкили истироҳати муфид ҳамчун ангезаҳои асосии иштирок дар фаъолияти ҷисмонӣ баромад менамоянд. Ин ҳолат ба хусусиятҳои синнусолии наврасон мувофиқат намуда, нишон медиҳад, ки дар ин давра эҳтиёҷ ба худтасдиқкунӣ, муошират ва эътирофи иҷтимоӣ мавқеи муҳимро ишғол мекунад. Қисмати нисбатан пасти ҷавобҳое, ки ба нақши машқҳои ҷисмонӣ дар ташаккули фарҳанг, арзишҳои ахлоқӣ, худтарбиякунӣ ва рушди шахсият алоқаманд мебошанд, нишон медиҳад, ки аксари наврасон ҳанӯз иқтидори пурраи тарбиявии тарбияи ҷисмонӣ ва варзишро дарк накардаанд. Аз ин рӯ, дар фаъолияти таълимӣ ва тарбиявӣ зарур аст, ки таваҷҷуҳи бештар ба шарҳ додани аҳаммияти иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва маънавии машғулиятҳои ҷисмонӣ равона карда шавад.

Барои аксарияти наврасон машқҳои ҷисмонӣ пеш аз ҳама ҳамчун воситаи бештар намудани намуди зоҳирӣ ва густариши муносибатҳои иҷтимоӣ арзёбӣ мешаванд. Ин ҳолат зарурати тақвияти корҳои тарбиявӣ ва фаҳмондадиҳиро дар самти ташаккули муносибати амиқтар ва бошууруна нисбат ба тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ҳамчун воситаи рушди ҳаматарафаи шахсият асоснок менамояд. Махсусан, истифодаи бозиҳои варзишии миллӣ метавонад дар ин самт нақши муҳим бозид, ба

ташаққули арзишҳои ахлоқӣ, масъулиятшиносӣ, ҳамкорӣ ва худтақмилдиҳии наврасон мусоидат намояд.

Қисми зиёди наврасон норозигӣ баён менамоянд, ки машғул шудан ба машқҳои ҷисмонӣ на ҳамеша ба беҳтар шудани натиҷаҳои таълимӣ мусоидат мекунад ва таъсири он ба ташаққули сифатҳои ахлоқӣ (ба мисли ҳалолкорӣ, олиҳимматӣ ва накукорӣ) аз ҷониби онҳо пурра дарк карда нашудааст (ниг. Ҷадвали 3.1.7):

Ҷадвали 3.1.7 (а).

№	Саволномаи анкета (шифохӣ)	11-14 -сола (МТМУ)	
		Хонишро беҳтар кардан мумкин аст	Барои ҳалолкор, олиҳиммат ва накукор шудани шахс имкон фароҳам меорад
1	Норозигӣ доранд, ки ба воситаи машғул шудан ба тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш...	44%	66%

Ҷадвали 7 (б).

№	Саволномаи анкета (шифохӣ)	11-14 -сола (МТМ)	
		Хонишро беҳтар кардан мумкин аст	Барои ҳалолкор, олиҳиммат ва накукор шудани шахс имкон фароҳам меорад
1	Норозигӣ доранд, ки ба воситаи машғул шудан ба тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш...	53%	47%

Дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ 44%-и пурсидашудагон чунин меҳисобанд, ки машғул шудан ба тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ба беҳтар гардидани нишондиҳандаҳои таълимӣ таъсири назаррас надорад. Илова бар ин, 66%-и иштирокчиён таъсири варзишро ба ташаққули чунин сифатҳои ахлоқӣ, ба мисли ҳалолкорӣ, олиҳимматӣ, масъулиятшиносӣ ва накукорӣ пурра эътироф накардаанд.

Дар байни наврасони муассисаҳои таълимии махсус ин нишондиҳандаҳо мутаносибан 53% ва 47%-ро ташкил медиҳанд. Натиҷаҳои мазкур аз он шаҳодат медиҳанд, ки беш аз нисфи

тарбиягирандагони муассисаҳои таълимии махсус робитаи мустақими фаъолияти ҷисмонӣ ва пешрафти таълимиро ба таври кофӣ дарк намеkunанд. Бо вуҷуди ин, дар муқоиса бо хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, қисми бештари онҳо нақши тарбиявии варзишро дар ташаккули сифатҳои ахлоқӣ ва иҷтимоӣ эътироф менамоянд.

Аксари иштирокчиён варзишро асосан ҳамчун воситаи рушди ҷисмонӣ, беҳтар намудани саломатӣ ва нигоҳ доштани шакли зоҳирӣ қабул намуда, имкониятҳои онро дар ташаккули сифатҳои маънавӣ, ахлоқӣ, иродавӣ ва рушди қобилиятҳои маърифатӣ ба таври кофӣ дарк накардаанд. Маълум аст, ки дар байни наврасон ҳанӯз ҳам фаҳмиши маҳдуд нисбат ба моҳияти тарбиявии фаъолияти ҷисмонӣ вуҷуд дорад. Дар амал бошад, тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш ба рушди интизомнокӣ, масъулиятшиносӣ, худназораткунӣ, қобилияти ҳамкорӣ, эҳтиром ба меъёрҳои иҷтимоӣ ва ташаккули фарҳанги муносибатҳои байниҳамдигарӣ мусоидат менамоянд. Илова бар ин, машғулиятҳои мунтазами ҷисмонӣ ба баланд гардидани қобилияти қорӣ мағзи сар, беҳтар шудани диққат, хотира ва самаранокии фаъолияти таълимӣ таъсири мусбат мерасонанд.

Аз ин рӯ, гурӯҳи назарраси наврасон ҳанӯз ҳам таъсири тарбиявӣ, маънавӣ ва маърифатии машғулиятҳои ҷисмонӣ ва варзишро пурра дарк намеkunанд. Ин ҳолат зарурати такмили қорҳои педагогӣ, маърифатӣ ва тарғиботиро дар самти ошқор намудани имкониятҳои рушди шахсият тавассути фаъолияти ҷисмонӣ ва варзиш асоснок менамояд.

Ба саволи «Қадам омилҳо ба саломатии ту таъсири манфӣ мерасонанд?» иштирокчиёни таҳқиқот омилҳои гуногунро номбар намуданд. Дар байни онҳо бештар кам машғул шудан ба машқҳои ҷисмонӣ, стресс ва изтиробҳои равонӣ, нокифоя будани донишҳо оид ба масъалаҳои саломатӣ, инчунин сарбории зиёди таълимӣ дар муассисаҳои таълимӣ зикр гардиданд. Ҳамзамон, натиҷаҳои таҳқиқот нишон доданд,

ки яке аз омилҳои муҳимтарини таъсиррасон ба вазъи саломатии наврасон муносибатҳои носолими оилавӣ ва эҳсоси танҳои мебошад. Маҳз ҳамин омилҳо дар бисёр ҳолатҳо боиси коҳиш ёфтани ҳолати рӯҳӣ, паст гардидани фаъолнокии иҷтимоӣ ва пайдоиши мушкилоти мутобиқшавӣ мегарданд, ки аҳаммияти махсуси муҳити оилавӣ ва муносибатҳои байнишахсро дар ҳифз ва таҳкими саломатии наврасон бори дигар тасдиқ менамояд (ҷадвали 3.1.8):

Ҷадвали 3.1.8 (а).

№	Саволномаи анкета (шифохӣ)	11-14 -сола (МТМУ)				
		Кам ба машқҳои ҷисмонӣ машғул шудан	Стресс ва изтироб	Кам маълумот доштан дар бораи	Машғулиятҳои зиёд дар мактаб	Муносибатҳои манфӣ дар оила ва танҳои
1	Қадам омилҳо ба саломатии ту таъсири манфӣ мерасонанд?	26%	12%	18%	29%	15%

Ҷадвали 8 (б).

№	Саволномаи анкета (шифохӣ)	11-14 -сола (МТМ)				
		Кам ба машқҳои ҷисмонӣ машғул шудан	Стресс ва изтироб	Кам маълумот доштан дар бораи саломатӣ	Машғулиятҳои зиёд дар мактаб	Муносибатҳои манфӣ дар оила ва танҳои
1	Қадам омилҳо ба саломатии ту таъсири манфӣ мерасонанд?	23%	16%	22%	11%	28%

Миёни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ муҳимтарин омилҳои таъсири манфӣ ба саломатӣ сарбории зиёди таълимӣ дар мактаб ба ҳисоб меравад, ки онро 29%-и ҷавобдиҳандагон зикр намудаанд. Дар ҳамаи ҳолатҳо кам машғул шудан ба машқҳои ҷисмонӣ

қарор дошта, онро 26%-и иштирокчиён ҳамчун омили таъсиррасон арзёбӣ кардаанд. Ҳамчунин, 18%-и наврасон нокифоя будани донишҳо оид ба масъалаҳои саломатӣ, 15% муносибатҳои носолим дар оила ва эҳсоси танҳоӣ ва 12% стрессу изтиробро ҳамчун омилҳои асосии бадшавии вазъии саломатии худ нишон додаанд.

Дар байни наврасони муассисаҳои таълимии махсус вазъият то андозае фарқ мекунад, аз ҷумла, муносибатҳои носолими оилавӣ ва эҳсоси танҳоӣ аз ҷониби 28%-и иштирокчиён ҳамчун омили асосии таъсиррасон ба саломатӣ арзёбӣ гардидааст. Дар ҷойи дуюм кам машғул шудан ба машқҳои ҷисмонӣ қарор дошта, онро 23%-и пурсидашудагон қайд намудаанд. Ҳамзамон, 22% нокифоя будани донишҳо оид ба масъалаҳои саломатӣ, 16% стресс ва изтироб ва 11% сарбории таълимиро ҳамчун омилҳои манфии таъсиррасон ба саломатии худ нишон додаанд.

Дар ҳолати барои хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ сарбории таълимӣ ва норасоии фаъолияти ҷисмонӣ ҳамчун омилҳои асосии хавф баромад намоёнд, барои тарбиягирандагони муассисаҳои таълимии махсус мушкilotи муҳити иҷтимоӣ, муносибатҳои носолими оилавӣ ва эҳсоси танҳоӣ аҳаммияти бештар доранд. Ин ҳолат хусусиятҳои фарқкунандаи муҳити зиндагӣ ва иҷтимоишавии ду гурӯҳи таҳқиқшавандаро инъикос менамояд.

Қобили зикр аст, ки дар ҳар ду гурӯҳ нишондиҳандаи нисбатан баланди кам будани донишҳо оид ба масъалаҳои саломатӣ ба қайд гирифта шудааст (18% дар МТМУ ва 22% дар мактаб-интернат). Ин нишон медиҳад, ки қисми муайяни наврасон ба маълумоти илмӣ ва амалии марбут ба ҳифз ва таҳкими саломатӣ эҳтиёҷ доранд. Норасоии чунин донишҳо метавонад боиси ташаккули одатҳои носолим, паст гардидани фаъолнокии ҷисмонӣ ва муносибати бемасъулиятона нисбат ба саломатии шахсӣ гардад.

Омилҳои психологӣ, аз қабили стресс, изтироб ва эҳсоси танҳоӣ низ дар сохтори омилҳои хавф ҷойгоҳи муҳимро ишғол менамоянд.

Махсусан дар байни наврасони мактаб-интернат, ки қисми зиёди онҳо маҳз муносибатҳои носолими оилавӣ ва камбуди дастгирии эмотсионалиро ҳамчун сабаби асосии мушкилоти саломатӣ арзёбӣ намудаанд. Ин ҳолат аҳаммияти ташкили муҳити мусоиди психологӣ ва рушди низоми дастгирии иҷтимоиро дар муассисаҳои таълимӣ боз ҳам бештар менамояд.

Дар ин ҷо зарурати татбиқи чорабиниҳои маҷмуии педагогӣ, психологӣ ва солимгардониро дар қори тарбиявӣ бо наврасон тасдиқ намуда, истифодаи барномаҳои мақсадноки маърифатӣ-варзишӣ, ташкили машғулиятҳои мунтазами тарбияи ҷисмонӣ, баланд бардоштани сатҳи маърифати беҳдоштӣ ва расонидани дастгирии иҷтимоӣ-психологӣ метавонанд ҳамчун воситаҳои муассири беҳтар намудани саломатӣ, рушди шахсият ва пешгирии зухуроти номатлуби рафторӣ хизмат намоянд (ҷадвали 3.1.9):

Ҷадвали 3.1.9 (а).

№	Саволномаи анкета (шифоҳӣ)	11-14 - сола (МТМУ)				
		Ташаккул, ҳифз ва нигоҳдории саломатӣ	Маълумотҳо дар бораи ташаккули сохти бадан	Дар бораи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш	Истеъмоли дурусти хӯрок	Одатҳои бад ва таъсири онҳо ба ҷисми инсон
1	Кадам мавзӯҳо вобаста ба саломатӣ барои ту шавқоваранд?	18%	15%	41%	12%	14%

Ҷадвали 9 (б).

№	Саволномаи анкета (шифоҳӣ)	11-14 -сола (МТМ)				
		Ташаккул, ҳифз ва нигоҳдории саломатӣ	Маълумот дар бораи ташаккули сохти бадан	Дар бораи тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш	Истеъмоли дурусти хӯрок	Одатҳои бад ва таъсири онҳо ба ҷисми инсон
1	Кадам мавзӯро вобаста ба саломатӣ барои ту шавқоваранд?	15%	12%	39%	11%	23%

Дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ таваҷҷуҳи бештар ба масъалаҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш мушоҳида мегардад. Аз ҷумла, 41%-и иштирокчиён маҳз ин самтро ҳамчун мавзӯи ҷолибтарин интихоб намудаанд, ки дар байни ҳамаи вариантҳои пешниҳодшуда ҷойи аввалро ишғол мекунад. Дар ҷойи дуюм масъалаҳои марбут ба ташаккул, ҳифз ва нигоҳдории саломатӣ қарор дошта, онҳоро 18%-и пурсидашудагон интихоб кардаанд. Ба масъалаҳои сохти бадани инсон 15%, ба одатҳои бад ва таъсири онҳо ба организми инсон 14% ва ба принсипҳои ғизои дуруст 12%-и иштирокчиён таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд.

Миёни наврасони муассисаҳои таълимии махсус бошад, тамоюли умумӣ монанд аст, аз ҷумла, 39%-и иштирокчиён мавзӯҳои вобаста ба тарбияи ҷисмонӣ ва варзишро ҳамчун самти ҷолибтарин арзёбӣ намудаанд. Ҳамзамон, 23%-и онҳо ба масъалаҳои марбут ба одатҳои бад ва таъсири манфии онҳо ба саломатӣ таваҷҷуҳ зоҳир кардаанд, ки нисбат ба хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (14%) ба таври назаррас баландтар аст. Ба масъалаҳои ташаккул ва нигоҳдории саломатӣ 15%, ба сохти бадани инсон 12% ва ба ғизои дуруст 11%-и пурсидашудагон таваҷҷуҳ нишон додаанд.

Муқоисаи натиҷаҳои бадастомада нишон медиҳад, ки мавзӯҳои марбут ба тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар ҳар ду гурӯҳи таҳқиқшаванда мавқеи пешсафро ишғол менамоянд. Ин ҳолат аз мавҷудияти шавқу ҳаваси устувори наврасон ба фаъолияти ҷисмонӣ, варзиш ва тарзи ҳаёти солим шаҳодат медиҳад. Дар айни замон, таваҷҷуҳи нисбатан баланди тарбиягирандагони муассисаҳои таълимии махсус ба масъалаҳои одатҳои бад метавонад аз мавҷудияти мушкилоти иҷтимоӣ, раванӣ ва тарбиявӣ дар муҳити онҳо шаҳодат диҳад. Эҳтимол аст, ки чунин наврасон бештар бо ҳолатҳои рӯ ба рӯ мешаванд, ки масъалаҳои пешгирии одатҳои номатлуб барои онҳо аҳаммияти амалӣ пайдо менамоянд.

Наврасон ба гирифтани донишҳои марбут ба саломатӣ, тарзи ҳаёти солим ва фаъолияти ҷисмонӣ эҳтиёҷи воқеӣ доранд. Ин ҳолат аҳаммияти таҳия ва татбиқи барномаҳои махсуси маърифатӣ, тарбиявӣ ва варзиширо боз ҳам бештар менамояд. Чунин барномаҳо метавонанд барои баланд бардоштани сатҳи маърифати беҳдоштӣ, ташаккули муносибати масъулона нисбат ба саломатӣ, пешгирии рафторҳои номатлуб ва рушди фаъолнокии иҷтимоии наврасон заминаи мусоид фароҳам оваранд.

Дар ин замина, наврасони муассисаҳои таълимии махсус нисбат ба саломатии худ эътимоди камтар дошта, бештар зери таъсири омилҳои иҷтимоӣ-психологӣ, аз ҷумла эҳсоси танҳой, маҳдудияти муносибатҳои эмотсионалӣ ва мушкилоти муҳити оилавӣ қарор доранд. Гарчанде ки онҳо ба варзиш ва бозихҳои миллии варзишӣ шавқу ҳаваси назаррас зоҳир менамоянд, сатҳи иштироки амалӣ ва боварии онҳо ба имкониятҳои тарбиявии фаъолияти варзишӣ ҳанӯз ба дараҷаи кофӣ ташаккул наёфтааст.

Тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дорои иқтидори баланди педагогӣ, психологӣ ва иҷтимоӣ буда, метавонанд ҳамчун воситаи муассири баланд бардоштани сатҳи маърифати беҳдоштӣ, таҳкими саломатӣ,

ташаккули сифатҳои ахлоқӣ ва иҷтимоӣ, инчунин пешгирии зухуроти номатлуби рафторӣ дар байни наврасон истифода шаванд. Махсусан, дар шароити муассисаҳои таълимии махсус истифодаи мақсадноки бозҳои варзишии миллӣ метавонад ба рушди худбоварӣ, беҳтар шудани муносибатҳои байниҳамдигарӣ, коҳиш ёфтани эҳсоси танҳой ва мутобиқшавии муваффақонаи иҷтимоии наврасон мусоидат намояд (Ҷадвали 3.1.10.):

Ҷадвали 3.1.10.

№	Саволномаи анкета (шифохӣ)	11-14 -сола (МТМУ)				11-14 -сола (МТМ)			
		Дустону рафикон	ВАО (сомонаҳои иҷтимоӣ)	Табибон	Волидон	Дустону рафикон	ВАО (сомонаҳои иҷтимоӣ)	Табибон	Волидон
1	Сарчашмаҳои гирифтани маълумот дар бораи саломатӣ	43%	26%	14%	17%	58%	24%	8%	10%

Таҳлили натиҷаҳои пурсиш нишон дод, ки аксарияти наврасон нисбат ба истеъмоли нӯшокиҳои спиртӣ муносибати манфӣ доранд ва онро ҳамчун рафтори номатлуб арзёбӣ менамоянд. Ин ҳолат аз мавҷудияти тасаввуроти муайян оид ба оқибатҳои зараровари истеъмоли машрубот барои саломатӣ ва рушди шахсият шаҳодат медиҳад.

Хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ қисми зиёди пурсидашудагон истеъмоли нӯшокиҳои спиртиро ҳамчун падидаи манфӣ ва барои саломатӣ хатарнок арзёбӣ намудаанд. Онҳо таъкид кардаанд, ки машрубот ба фаъолияти организм, қобилияти таълимگیرӣ, ҳолати рӯҳӣ ва муносибатҳои иҷтимоӣ таъсири номатлуб мерасонад. Қисми муайяни иштирокчиён инчунин қайд намудаанд, ки истеъмоли нӯшокиҳои спиртӣ метавонад сабаби пайдоиши рафторҳои зиддиҷамъиятӣ ва ҳукуквайронкунӣ гардад.

Наврасони муассисаҳои таълимии махсус низ муносибати манфӣ нисбат ба истеъмоли машрубот бартарӣ доранд, вале дар муқоиса бо хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар ин гурӯҳ шумораи наврасоне, ки мавқеи устувори манфӣ надоранд ё ба ин масъала бетарафона муносибат мекунанд, нисбатан бештар ба назар мерасад. Ин ҳолат метавонад бо таъсири омилҳои иҷтимоӣ, муҳити атроф, сатҳи маърифати беҳдоштӣ ва хусусиятҳои тарбиявии муҳити зиндагии онҳо алоқаманд бошад. Гарчанде аксарияти наврасон зарари истеъмоли нӯшокиҳои спиртиро дарк менамоянд, вале сатҳи дониш ва огоҳии онҳо дар бораи оқибатҳои иҷтимоӣ, равонӣ ва физиологии ин падида ханӯз пурра кофӣ нест. Махсусан дар байни тарбиягирандагони муассисаҳои таълимии махсус эҳтиёҷ ба корҳои мунтазами фаҳмондадихӣ ва пешгирикунанда бештар мушоҳида мегардад.

Маълум мегардад, ки тарбияи ҷисмонӣ, варзиш ва махсусан бозӣҳои варзишии миллӣ метавонанд ҳамчун воситаи муассири пешгирии одатҳои зараровар хизмат намоянд. Ҷалби мунтазами наврасон ба фаъолияти варзишӣ на танҳо вақти холии онҳоро самаранок ташкил мекунад, балки дар онҳо талабот ба тарзи ҳаёти солим, масъулиятшиносӣ нисбат ба саломатии худ, худназораткунӣ ва муқовимат ба таъсири манфии муҳити иҷтимоиро ташаккул медиҳад.

Муносибати умумии наврасон нисбат ба истеъмоли нӯшокиҳои спиртӣ асосан манфӣ арзёбӣ мешавад. Бо вучуди ин, барои таҳкими мавқеи зиддиалкоголӣ ва пешгирии паҳншавии одатҳои зараровар зарур аст, ки корҳои мақсадноки педагогӣ, психологӣ ва маърифатӣ дар ҳамоҳангӣ бо ҷорабиниҳои тарбияи ҷисмонӣ ва варзишӣ мунтазам амалӣ гарданд. Ин тадбирҳо метавонанд ба ташаккули фарҳанги солими зиндагӣ ва коҳиш додани омилҳои хавф дар байни наврасон мусоидат намоянд.

Ҳамзамон, нисбат ба тамокукашӣ, аз ҷумла истифодаи сигорҳои электронӣ, инчунин иштирок дар низоъҳо (аз ҷумла бо истифодаи

ашёҳои хатарнок), сатҳи огоҳӣ ва муносибат нисбатан мураккаб ва зиддиятнок боқӣ мемонад (ҷадвали 3.1.11):

Ҷадвали 3.1.11.

№	Саволномаи анкета (шифохӣ)	11-14 -сола (МТМУ)			11-14 -сола (МТМ)		
		Истеъмоли нӯшокиҳои спирт	Тамокукашӣ, аз ҷумла “сигорҳои электронӣ”	Низоъ (аз ҷумла бо истифодаи кордча)	Истеъмоли нӯшокиҳои спирт	Тамокукашӣ, аз ҷумла “сигорҳои электронӣ”	Низоъ (аз ҷумла бо истифодаи кордча)
1	Ба фикри ту одатҳои номатлуб кадомҳоянд?	17%	68%	15%	18%	64%	18%

Натиҷаи ҷавобҳои наврасон ба саволи «Ба фикри ту, инсон бо кадом сабаб тамоку мекашад ё нӯшокиҳои спирти истеъмол мекунад?» имконият дод, ки омилҳои асосии психологӣ ва иҷтимоии ташаккули рафтори номатлуб муайян карда шаванд. Аксарияти иштирокчиён сабабҳои паҳншавии чунин одатҳоро бештар бо таъсири муҳити иҷтимоӣ ва хусусиятҳои психологӣ алоқаманд медонанд.

Дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ нишондиҳандаи баландтарин ба таъсири гурӯҳи ҳамсолон ва хоҳиши монанд шудан ба дигарон рост меояд. Қисми зиёди пурсидашудагон чунин меҳисобанд, ки наврасон бештар зери таъсири дӯстону ҳамсолон ба тамокукашӣ ва истеъмоли нӯшокиҳои спирти ҷалб мешаванд. Дар ҷойҳои минбаъда кунҷковӣ ва хоҳиши таҷриба кардани ҳиссиёти нав, инчунин кӯшиши баланд нишон додани мақоми худ дар байни ҳамсолон қарор доранд.

Дар байни наврасони муассисаҳои таълимии махсус низ таъсири муҳити ҳамсолон яке аз омилҳои асосии пайдоиши одатҳои зараровар арзёбӣ шудааст. Ҳамзамон, дар ин гурӯҳ ҳиссаи ҷавобҳое, ки сабабҳои мазкурро бо мушкилоти оилавӣ, эҳсоси танҳой, нофаҳмӣ аз ҷониби калонсолон ва вазъияти номусоиди равонӣ алоқаманд медонанд,

нисбатан бештар мебошад. Ин ҳолат аз аҳаммияти омилҳои иҷтимоӣ-психологӣ дар ташаккули рафтори номатлуби тарбиятгирандагони муассисаҳои таълимии махсус шаҳодат медиҳад. Наврасон сабабҳои пайдоиши одатҳои зарароварро на танҳо бо интихоби шахсӣ, балки бештар бо таъсири муҳити иҷтимоӣ ва равонии худ вобаста медонанд. Махсусан, таъсири гурӯҳи ҳамсолон, сатҳи пасти худназораткунӣ, кунҷковӣ, мушкилоти муоширатӣ ва норасоии дастгирии иҷтимоӣ ҳамчун омилҳои муҳим арзёбӣ гардидаанд.

Аз нуқтаи назари педагогӣ, чунин натиҷаҳо аҳаммияти ташкили муҳити мусбати иҷтимоӣ ва фароҳам овардани шаклҳои алтернативии фаъолияти ғоиданокро тасдиқ менамоянд. Дар ин замина, машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ, варзиш ва бозиҳои миллии варзишӣ метавонанд ҳамчун воситаи муассири пешгирии рафтори номатлуб хизмат намоянд. Онҳо имконият медиҳанд, ки эҳтиёҷоти наврасон ба муошират, худтасдиқкунӣ, рақобати солим ва фаъолиятмандӣ қонеъ гардонидани шуда, таъсири омилҳои манфии муҳити иҷтимоӣ коҳиш ёбад.

Омилҳои асосии ташаккули одатҳои зараровар дар байни наврасон хусусияти иҷтимоӣ-психологӣ дошта, бештар бо таъсири муҳити ҳамсолон, мушкилоти оилавӣ, эҳсоси танҳоӣ ва норасоии фаъолияти мақсадноки фароғатӣ алоқаманд аст (Ҷадвали 3.1.12.):

Ҷадвали 3.1.12. (а).

№	Саволномаи анкета (шифохӣ)	11-14 -сола (МТМУ)			
		Имконияти баланд бардоштани обрӯи худ дар байни дӯстон ва муваффақият дар зиндагӣ	Ин мӯд ва замонавӣ аст	Имконияти гирифтани ҳиссиёти форам ва хотирҷамъӣ	Ҳангоми асабӣ будан, барои ором кардани худ
1	Сабаби тамокукашӣ ва истеъмоли нӯшокиҳои спиртӣ дар чист?	23%	28%	32%	17%

Ҷадвали 12 (б).

№	Саволномаи анкета (шифохӣ)	11-14 -сола (МТМ)			
		Имконияти баланд бардоштани обрӯи худ дар байни дӯстон ва муваффақият дар зиндагӣ	Ин мӯд ва замонавӣ аст	Имконияти гирифтани хиссиёти форам ва хотирчамъӣ	Ҳангоми асабӣ будан, барои ором кардани худ
1	Сабаби тамокукашӣ ва истеъмоли нӯшокиҳои спиртӣ дар чист?	19%	20%	36%	25%

Таҳлили ҷавобҳои иштирокчиён ба саволи «Сабабҳои даст задан ба низоъ (аз ҷумла, истифодаи кордча)?» нишон дод, ки наврасон пайдоиши рафтори таъовузкорона ва муноқишавиро асосан бо омилҳои иҷтимоӣ, психологӣ ва шахсиятӣ алоқаманд медонанд. Дар шуури наврасон низоъ бештар ҳамчун натиҷаи таъсири муҳити иҷтимоӣ ва мушкилоти муоширатӣ арзёбӣ мегардад.

Дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ сабаби асосии даст задан ба низоъ хоҳиши ғимояи мавқеи шахсӣ ва нишон додани бартарии худ дар назди дигарон арзёбӣ шудааст. Қисми муайяни иштирокчиён чунин мешуморанд, ки наврасон бештар дар ҳолатҳои ба муноқиша ворид мешаванд, ки меҳроҳанд худро қавӣ, часур ва мустақил нишон диҳанд. Ҳамчунин, таъсири муҳити ҳамсолон, норасоии малакаҳои муоширати фарҳангӣ ва идора карда натавонишани эҳсосот аз ҷумлаи омилҳои муҳим номбар шудаанд.

Дар байни наврасони муассисаҳои таълимии махсус бошад, дар баробари омилҳои мазкур, сабабҳои вобаста ба шиддати равонӣ, эҳсоси танҳой, нофаҳмӣ аз ҷониби атрофиён ва мушкилоти мубоқишавии иҷтимоӣ бештар ба назар мерасанд. Қисми зиёди онҳо чунин меҳисобанд, ки таъовузкорӣ ва иштирок дар низоъ аксар вақт ҳамчун роҳи ҳалли мушкилот ё воситаи ғимояи худ истифода мешавад.

Сабабҳои асосии даст задан ба низоъ дар байни наврасон бештар хусусияти иҷтимоӣ-психологӣ доранд. Дар байни онҳо таъсири гурӯҳи ҳамсолон, сатҳи пасти фарҳанги муошират, қобилияти нокифояи идоракунии эҳсосот, худназораткунӣ ва мавҷудияти шиддати равонӣ ҷойгоҳи муҳимро ишғол менамоянд. Махсусан, барои тарбиятгирандагони муассисаҳои таълимии махсус омилҳои равонӣ ва эҳсосӣ аҳаммияти бештар доранд, ки ин аз мушкилоти мутобиқшавӣ ва маҳдуд будани захираҳои дастгирии иҷтимоӣ шаҳодат медиҳад.

Аз нуқтаи назари педагогӣ - психологӣ, чунин вазъият зарурати ташаккули малакаҳои муоширати созанда, фарҳанги ҳалли озоиштаи ихтилофҳо ва худидоракунии эҳсосотро тақозо менамояд. Дар ин самт, тарбияи ҷисмонӣ, варзиш ва махсусан бозӣҳои варзишии миллӣ метавонанд нақши муҳим бозанд. Иштирок дар бозӣҳои даставӣ ва мусобиқаҳои варзишӣ ба наврасон имконият медиҳад, ки эҳсосоти худро ба таври иҷтимоан мақбул ифода намоянд, қоидаҳои ҳамкориро омӯзанд, эҳтироми тарафайнро риоя кунанд ва малакаҳои идоракунии рафторро инкишоф диҳанд (Ҷадвали 3.1.12).

Ҷадвали 3.1.13.

№	Саволномаи анкета (шифохӣ)	11-14 -сола (МТМУ)			11-14 -сола (МТМ)		
		Дар ҳолати асабӣ қарор доштан (стресс, аффе́кт) ва ё баръакс руҳафтадагӣ	Лидери мактаб аст	Аз рӯи зарураат (масалан шохиди ҷанҷоли дигарон будан)	Дар ҳолати асабӣ қарор доштан (стресс, аффе́кт) ва ё баръакс руҳафтадагӣ	Лидери мактаб аст	Аз рӯи зарураат (масалан шохиди ҷанҷоли дигарон будан)
1	Сабабҳои даст задан ба низоъ (аз ҷумла, қордҷакашӣ)	28%	46%	26%	32%	41%	27%

Чунончӣ маълум гардид, сатҳи иштироки наврасон дар машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ва махсусан бозихои варзишии миллӣ ханӯз ба талаботи тарбиявӣ ва солимгардонии муосир ҷавобгӯ нест. Гарчанде аксарияти иштирокчиён нисбат ба варзиш ва фаъолияти ҷисмонӣ муносибати мусбат доранд, иштироки мунтазами онҳо дар чунин машғулиятҳо маҳдуд боқӣ мемонад. Ин ҳолат махсусан дар байни тарбиятгирандагони муассисаҳои таълимии махсус бештар ба назар мерасад, ки ба хусусиятҳои муҳити иҷтимоӣ, сатҳи ҳавасмандӣ ва нокифоя будани шароити ташкили фаъолияти фароғатии онҳо вобастагӣ дорад.

Аксари наврасон аҳамияти бозихои варзишии миллӣ ва имкониятҳои тарбиявии онҳоро ханӯз пурра дарк накардаанд, маҳз ҳамин нави фаъолият метавонад барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти муҳими синнусолии онҳо — худтасдиқкунӣ, муошират, рақобати солим, эҳсоси муваффақият ва мансубият ба гурӯҳ — шароити мусоид фароҳам оварад.

Махсусан, барои наврасоне, ки ба рафтори низоъангез ва душвортарбиягӣ майл доранд, бозихои миллии варзишӣ имконияти амалӣ намудани неруи ҷисмонӣ ва эҳсосии онҳоро дар шакли иҷтимоан мақбул муҳайё месозанд. Дар ҷараёни иштирок дар чунин бозихо онҳо меъёрҳои ҳамкорӣ, интизом, эҳтиром ба рақиб, риояи қоидаҳо ва масъулиятшиносиро аз худ менамоянд. Ҳамзамон, қонеъ гардидани эҳтиёҷ ба лидерӣ ва худмуаррифӣ дар шароити мусобикаҳои варзишӣ метавонад эҳтимолияти зуҳури рафтори тачовузкорона ва низоъангезро коҳиш диҳад. Наврасон тавассути варзиш меҳоянд мақоми худро дар байни ҳамсолон баланд бардоранд, доираи муоширати худро васеъ намоянд ва ба муваффақият ноил гарданд. Аз ин рӯ, дар раванди ташкил намудани қорҳои тарбиявӣ истифодаи чунин шаклҳои фаъолияти ҷисмонӣ зарур мебошад, ки ба талабот ва манфиатҳои воқеии наврасон ҷавобгӯ бошанд.

Дар ин замина, бозихои миллии варзишӣ дорои имкониятҳои назарраси педагогӣ буда, онҳо на танҳо ба рушди қувва, чолокӣ, устуворӣ ва дигар сифатҳои ҷисмонӣ мусоидат менамоянд, балки дар ташаккули сифатҳои муҳими психологӣ, аз қабили ирода, худназораткунӣ, устувории эмотсионалӣ, масъулиятшиносӣ ва қобилияти ҳамкорӣ низ нақши муҳим мебозанд. Илова бар ин, онҳо ба ҳифз ва рушди арзишҳои фарҳангии милли мусоидат намуда, ҳисси ифтихори милли ва мансубият ба фарҳанги халқро тақвият медиҳанд.

Байни сатҳи шавқу ҳаваси наврасон ба фаъолияти ҷисмонӣ ва иштироки воқеии онҳо дар машғулиятҳои варзишӣ тафовути муайян вучуд дорад.

Бо дарназардошти натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва озмоишӣ, метавон хулоса намуд, ки бозихои варзишии милли ҳамчун воситаи муассири иҷтимоӣ-педагогӣ дорои имкониятҳои васеъ барои ташаккули шахсияти наврасони душвортарбия буда, истифодаи мақсаднок ва мунтазами онҳо метавонад самаранокии корҳои тарбиявӣ, пешгирикунанда ва ислоҳиро дар шароити муассисаҳои таълимии махсус ба таври назаррас баланд бардорад (Ҷадвали 3.1.14):

Ҷадвали 3.1.14.

№	Саволномаи анкета (шифоҳӣ)	11-14- сола (МТМУ)			11-14 -сола (МТМ)		
		паст	миёна	баланд	паст	миёна	баланд
1	Сатҳи иштироки наврасон дар машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ бо истифодаи бозихои варзишии милли	76%	13%	11%	80%	11%	9%

Наврасон вобаста ба сабабҳои муносибати бепарвоёна нисбат ба машғул шудан ба бозихои варзишии милли нишон дод, ки ин масъала хусусияти бисёрҷанба дошта, ҳам ба омилҳои маърифатӣ ва ҳам ба омилҳои иҷтимоӣ-психологӣ вобастагӣ дорад. Дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ яке аз сабабҳои асосӣ нокифоя будани маълумот дар бораи моҳият, аҳаммият ва имкониятҳои бозихои

варзишии миллӣ мебошад. Қисми муайяни наврасон иқрор шудаанд, ки дар бораи намудҳо, қоидаҳо ва аҳаммияти тарбиявии чунин бозиҳо маълумоти кофӣ надоранд. Илова бар ин, норасоии вақти ҳолӣ ва бартарӣ додан ба дигар шаклҳои фароғат, аз ҷумла истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ, бозиҳои компютерӣ ва дигар намудҳои истироҳат, аз ҷумлаи омилҳои муҳими маҳдудкунандаи иштироки онҳо ба ҳисоб мераванд.

Дар байни наврасони муассисаҳои таълимии махсус низ сабабҳои монанд мушоҳида гардад ҳам, вале дар ин гурӯҳ таъсири омилҳои психологӣ ва иҷтимоӣ нисбатан бештар ба назар мерасад. Баъзе иштирокчиён набудани шавқу ҳаваси устувор ба фаъолияти ҷисмонӣ, нобоварӣ ба қобилиятҳои худ ва паст будани ҳавасмандиро ҳамчун монеаи асосии иштирок дар бозиҳои миллӣ арзёбӣ намудаанд. Ҳамчунин, қисме аз онҳо чунин мешуморанд, ки бо сабаби қаноатманд будан аз ҳолати саломатии худ зарурате барои иштироки мунтазам дар чунин машғулиятҳоро эҳсос намекунанд.

Тавре маълум гардид, сабабҳои муносибати бепарвоёна ба бозиҳои варзишии миллӣ пеш аз ҳама бо норасоии корҳои фаҳмондадихӣ ва тарғиботӣ алоқаманд мебошанд. Бисёр наврасон аҳаммияти тарбиявӣ, солимгардонӣ ва иҷтимоии ин намуди фаъолиятро пурра дарк накардаанд. Дар натиҷа, бозиҳои миллӣ дар низоми арзишҳо ва манфиатҳои онҳо ҷойгоҳи устувор пайдо накардаанд. Дар шароити рақобати шаклҳои гуногуни фароғати муосир ҷалби наврасон ба бозиҳои варзишии миллӣ истифодаи шаклҳои нави ташкилии корро талаб мекунад. Дар ин самт муҳим аст, ки бозиҳои миллӣ на танҳо ҳамчун воситаи рушди ҷисмонӣ, балки ҳамчун фаъолияти ҷолиб, рақобатпазир ва иҷтимоан аҳаммиятнок пешниҳод карда шаванд.

Дарачаи пасти иштироки наврасон дар бозиҳои варзишии миллӣ бештар аз омилҳои педагогӣ ва ташкилӣ вобаста мебошад. Баланд бардоштани сатҳи огоҳии наврасон оид ба аҳаммияти бозиҳои варзишии

миллӣ, ташаккули ҳавасмандии устувор ба фаъолияти ҷисмонӣ ва фароҳам овардани шароити мусоид барои иштироки фаъолонаи онҳо метавонад ба афзоиши фаъолнокии варзишӣ, бехтар гардидани сатҳи саломатӣ ва ташаккули сифатҳои мусбати шахсиятии наврасон мусоидат намояд. Ин хулосаҳо ҳамчун заминаи илмӣ барои таҳияи барномаи таҷрибавии ташаккули шавқу ҳаваси наврасони душвортарбия ба тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш тавассути бозиҳои варзишии миллӣ хизмат мекунад (ҷадвали 3.1.15).

Ҷадвали 3.1.15.

№	Саволномаи анкета (шифохӣ)	11-14 -сола(МТМУ)			11-14 -сола (МТМ)		
		Маълумот надостан дар барои бозиҳои миллии варзишӣ	Набудани вақти ҳолигӣ	Дигар корҳои муҳиму шавқовар доштани	Маълумот надостан дар барои бозиҳои миллии варзишӣ	Набудани вақти ҳолигӣ ва истодагӣ	Дигар корҳои муҳиму шавқовар доштани
1	Сабабҳои муносибати бепарвоёна ба машғул шудан ба бозиҳои варзишии миллӣ	74%	16%	10%	78%	9%	13%

Қисми зиёди наврасон дорои имконияти кофӣ барои иштирок дар фаъолияти ҷисмонӣ, машғулиятҳои варзишӣ ва бозиҳои миллии варзишӣ мебошанд. Бо вуҷуди ин, истифодаи амалии вақти озод на ҳамеша ба рушди ҷисмонӣ, маънавӣ ва иҷтимоии онҳо мусоидат мекунад, баъзе наврасон вақти ҳолии худро ба шаклҳои сарф менамоянд, ки таъсири тарбиявӣ ва солимгардонии маҳдуд доранд.

Дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва тарбиятгирандагони муассисаҳои таълимии махсус тамоюли умумӣ ба истифодаи вақти ҳолӣ барои муошират бо ҳамсолон, тамошои барномаҳои телевизионӣ, истифодаи шабакаҳои иҷтимоӣ ва дигар

шаклҳои фароғатӣ мушоҳида гардид. Дар айни замон, ҳиссаи онҳое, ки мунтазам ба машғулиятҳои варзишӣ, бозиҳои ҳаракатнок ё дигар намудҳои фаъолияти фаъоли ҷисмонӣ машғул мешаванд, нисбатан кам боқӣ мемонад.

Мушоҳида гардид, ки мавҷудияти вақти озод худ аз худ кафолати иштироки фаъолонаи наврасонро дар тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш таъмин намекунад. Самаранокии истифодаи вақти ҳолӣ пеш аз ҳама ба сатҳи ҳавасмандӣ, мавҷудияти шароити мусоид, дастрасии инфрасохтори варзишӣ ва фаъолияти мақсадноки педагогӣ вобаста мебошад.

Дар таълимгирандагони муассисаҳои таълимии махсус мушкилоти истифодаи самараноки вақти ҳолӣ бештар ба назар мерасад. Ин ҳолат аз он шаҳодат медиҳад, ки қисми муайяни онҳо ба шаклҳои созандаи фаъолият ба қадри кофӣ ҷалб нагардида, эҳтиёҷоти онҳо ба муошират, худтасдиқкунӣ ва фаъолияти фаъол на ҳамеша дар шаклҳои иҷтимоан мақбул қонеъ гардонида мешаванд. Дар чунин шароит эҳтимолияти пайдоиши шаклҳои гуногуни рафтори номатлуб афзоиш меёбад.

Аз нуқтаи назари педагогӣ, вақти ҳолӣ ҳамчун яке аз захираҳои муҳими тарбиявӣ баррасӣ гардида, ташкили оқилонаи он метавонад барои рушди қобилиятҳои ҷисмонӣ, ташаккули сифатҳои ахлоқӣ ва иҷтимоӣ, инчунин пешгирии рафтори девиантӣ заминаи мусоид фароҳам оварад. Махсусан, истифодаи бозиҳои варзишии миллий дар низоми ташкили вақти ҳолӣ имконият медиҳад, ки ҳам вазифаҳои солимгардонӣ ва ҳам вазифаҳои тарбиявӣ ҳамзамон амалӣ гарданд.

Дар ин замина, ворид намудани бозиҳои миллии варзишӣ ба низоми корҳои беруназдарсӣ, чорабиниҳои фарҳангӣ-варзишӣ, маҳфилҳо ва мусобиқаҳои дохилимуассисавӣ аҳаммияти калон дорад. Чунин фаъолиятҳо метавонанд ба баланд бардоштани шавқу ҳаваси наврасон ба тарбияи ҷисмонӣ, рушди малакаҳои муоширатӣ, ташаккули ҳисси коллективизм ва беҳтар гардидани сатҳи мутобикшавии иҷтимоии онҳо мусоидат намоянд (Ҷадвали 3.1.16):

Ҷадвали 3.1.16 (а).

№	Саволномаи анкета (шифоҳӣ)	11-14 -сола (МТМУ)				
		Тамошои барномаҳои телевизионӣ, сомонаҳои иҷтимоӣ (Интернет)	Сайругашт	Гӯш кардани мусиқӣ	Вақти худро ба воҳӯрӣ бо дӯстон сарф мекунанд	Вақти худро ба китобхонӣ сарф мекунанд
1	Вақти холигии худро бештар ба чӣ кор сарф мекунӣ?	52%	18%	12%	10%	8%

Ҷадвали 16 (б).

№	Саволномаи анкета (шифоҳӣ)	11-14 -сола (МТМ)				
		Тамошои барномаҳои телевизионӣ, сомонаҳои иҷтимоӣ (Интернет)	Сайругашт	Гӯш кардани мусиқӣ	Вақти худро ба воҳӯрӣ бо дӯстон сарф мекунанд	Вақти худро ба китобхонӣ сарф мекунанд
1	Вақти холигии худро бештар ба чӣ кор сарф мекунӣ?	20%	25%	18%	32%	5%

Хусусияти истифодаи вақти озод дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва тарбиятгирандагони муассисаҳои таълимии махсус фарқияти муайян дорад. Хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бештар ба шаклҳои ғайрифаъоли фароғат майл доранд. Аз ҷумла, зиёда аз нисфи онҳо (52%) вақти холии худро барои тамошои телевизион, истифодаи Интернет ва шабакаҳои иҷтимоӣ сарф менамоянд. Ин ҳолат аз афзоиши нақши технологияҳои рақамӣ дар ҳаёти наврасон ва коҳиш ёфтани фаъолнокии ҷисмонии онҳо шаҳодат медиҳад.

Дар байни тарбиятгирандагони муассисаҳои таълимии махсус бошад, шаклҳои муоширати мустақим ва фаъолияти иҷтимоӣ мавқеи муҳимтарро ишғол мекунанд. Воҳӯрӣ бо дӯстон (32%) ва сайругашт (25%) аз ҷумлаи шаклҳои маъмултари гузаронидани вақти ҳолӣ мебошанд. Ин ҳолат метавонад ба хусусиятҳои муҳити зист ва имкониятҳои маҳдудтари дастрасӣ ба технологияҳои рақамӣ вобаста бошад.

Дар ҳар ду гурӯҳ сатҳи машғул шудан ба фаъолияти маърифатӣ, махсусан китобхонӣ, хеле паст буда, агар дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ китобхониро танҳо 8% иштирокчиён интихоб карда бошанд, дар байни наврасони муассисаҳои таълимии махсус ин нишондиҳанда ҳамагӣ 5%-ро ташкил медиҳад. Чунин вазъият метавонад ба ташаккули ҷаҳонбинӣ, рушди зеҳнӣ ва фарҳанги маънавии наврасон таъсири манфӣ расонад.

Натиҷаҳои бадастомада боз як маротиба тасдиқ менамоянд, ки қисми назарраси вақти озоди наврасон ба фаъолияти дорои аҳаммияти маҳдуди тарбиявӣ ва солимгардонӣ сарф мешавад. Дар ин замина, бозҳои варзишии миллӣ метавонанд ҳамчун яке аз шаклҳои муассири ташкили вақти ҳолӣ истифода гардида, имконият медиҳанд, ки наврасон на танҳо фаъолияти ҷисмонии худро зиёд намоянд, балки малакаҳои ҳамкорӣ, муошират, масъулиятшиносӣ ва худназоратиро низ инкишоф диҳанд. Ғайр аз ин, бозҳои миллӣ барои ҳифз ва рушди арзишҳои фарҳангӣ ва миллӣ шароити мусоид фароҳам меоранд.

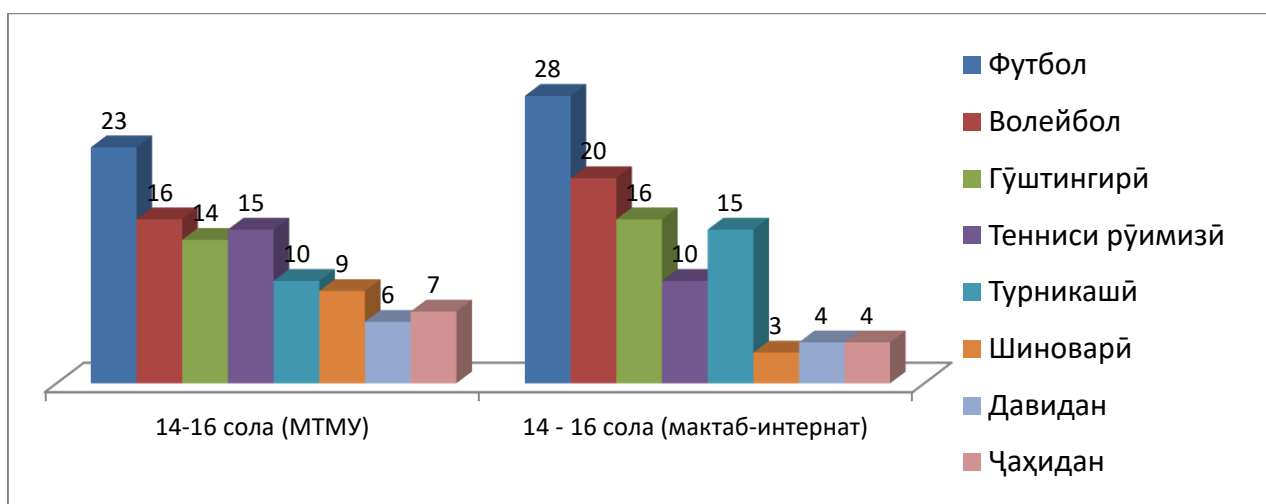
Бо мақсади муайян намудани самаранокии истифодаи бозҳои варзишии миллӣ дар раванди тарбияи ҷисмонӣ, дар марҳалаи минбаъдаи таҳқиқот ҳолати саломатии ҷисмонӣ ва баъзе нишондиҳандаҳои психофизикии наврасон пеш ва баъди озмоиши педагогӣ мавриди омӯзиш қарор дода шуданд. Натиҷаҳои ҷенкунӣ ва баҳодихӣ, ки дар ҷадвали 3.1.17. инъикос ёфтаанд, имконият медиҳанд таъсири воқеии бозҳои миллиро ба рушди ҷисмонӣ, баланд гардидани фаъолнокии

ҳаракатӣ ва беҳтар шудани сатҳи мутобиқшавии иҷтимоии наврасони душвортарбия ба таври илмӣ арзёбӣ намоем (Ҷадвали 3.1.17):

Ҷадвали 3.1.17.

Синну сол	Намуди бозихои варзишӣ							
	Футбол	Волейбол	Гӯштингирӣ	Тенниси рӯимизӣ	Турникашӣ	Шиноварӣ	Давидан	Ҷаҳидан
11-14 -сола (МТМУ)	23%	16%	14%	15%	10%	9%	6%	7%
11-14 -сола (МТМ)	28%	20%	16%	10%	15%	3%	4%	4%

Диаграммаи 2. Маълумотнокии наврасон оид ба бозихои варзишӣ

Ҷавобҳои иштирокчиён оид ба намудҳои дӯстдоштаи фаъолияти ҷисмонӣ нишон дод, ки дар ҳар ду гурӯҳи таҳқиқшаванда бештар ба намудҳои даставӣ ва рақобатнокии варзиш тавачҷуҳ зоҳир мегардад. Махсусан, футбол дар байни ҳамаи намудҳои пешниҳодшуда мавқеи пешсафрро ишғол намуда, аз ҷониби 23%-и хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва 28%-и наврасони муассисаҳои таълимии махсус интихоб гардидааст. Ин нишон медиҳад, ки футбол ҳамчун воситаи муҳими қонеъ гардонидани эҳтиёҷоти наврасон ба муошират, рақобат ва худтасдиқкунӣ баромад менамояд.

Дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ баъд аз футбол волейбол (16%), тенниси рӯимизӣ (15%) ва гӯштингирӣ (14%) ҷойҳои намоёнро ишғол мекунанд. Ин нишондиҳандаҳо аз гуногунрангии шавқу ҳаваси варзишии хонандагон ва майли онҳо ба намудҳои ҳам даставӣ ва ҳам инфиродии фаъолияти ҷисмонӣ шаҳодат медиҳанд.

Дар гурӯҳи наврасони муассисаҳои таълимии махсус бошад, баъд аз футбол волейбол (20%), гӯштингирӣ (16%) ва турниккашӣ (15%) ҷой гирифтаанд. Баланд будани нишондиҳандаҳои вобаста ба гӯштингирӣ ва турниккашӣ нишон медиҳад, ки наврасони душвортарбия бештар ба намудҳои варзишии қувваозмӣ ва рақобатӣ таваҷҷуҳ доранд. Ин ҳолат метавонад бо хусусиятҳои синнусолӣ, эҳтиёҷи баланд ба худтасдиқкунӣ ва хоҳиши нишон додани бартарии шахсӣ дар байни ҳамсолон алоқаманд бошад.

Ҳамзамон, сатҳи таваҷҷуҳ ба баъзе намудҳои фаъолияти ҷисмонӣ, аз ҷумла шиноварӣ, давидан ва ҷаҳидан, дар ҳар ду гурӯҳ нисбатан паст мебошад. Ин ҳолат метавонад аз маҳдудияти имкониятҳои моддӣ-техникӣ, норасоии инфрасохтори зарурии варзишӣ ва ё истифодаи нокифояи ин намудҳои фаъолият дар ҷараёни таълиму тарбия шаҳодат диҳад.

Наврасони муассисаҳои таълимии махсус нисбат ба хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бештар ба намудҳои варзишӣ таваҷҷуҳ доранд, ки хусусияти қувваозмӣ, рақобатнокӣ ва худтасдиқкунӣ доранд. Бозӣҳое, ки унсурҳои рақобат, ҳамкорӣ, қувваозмӣ ва фаъолияти даставиро дар бар мегиранд, метавонанд ҳамчун воситаи муассири ташаккули сифатҳои иродавӣ, масъулиятшиносӣ, интизом ва малақаҳои иҷтимоӣ истифода шаванд.

Ҳамзамон, таҳқиқот нишон медиҳад, ки барои баланд бардоштани фаъолнокии ҷисмонии наврасон танҳо мавҷудияти шавқу ҳавас ба намудҳои муайяни варзиш кофӣ нест. Зарур аст, ки корҳои мақсадноки

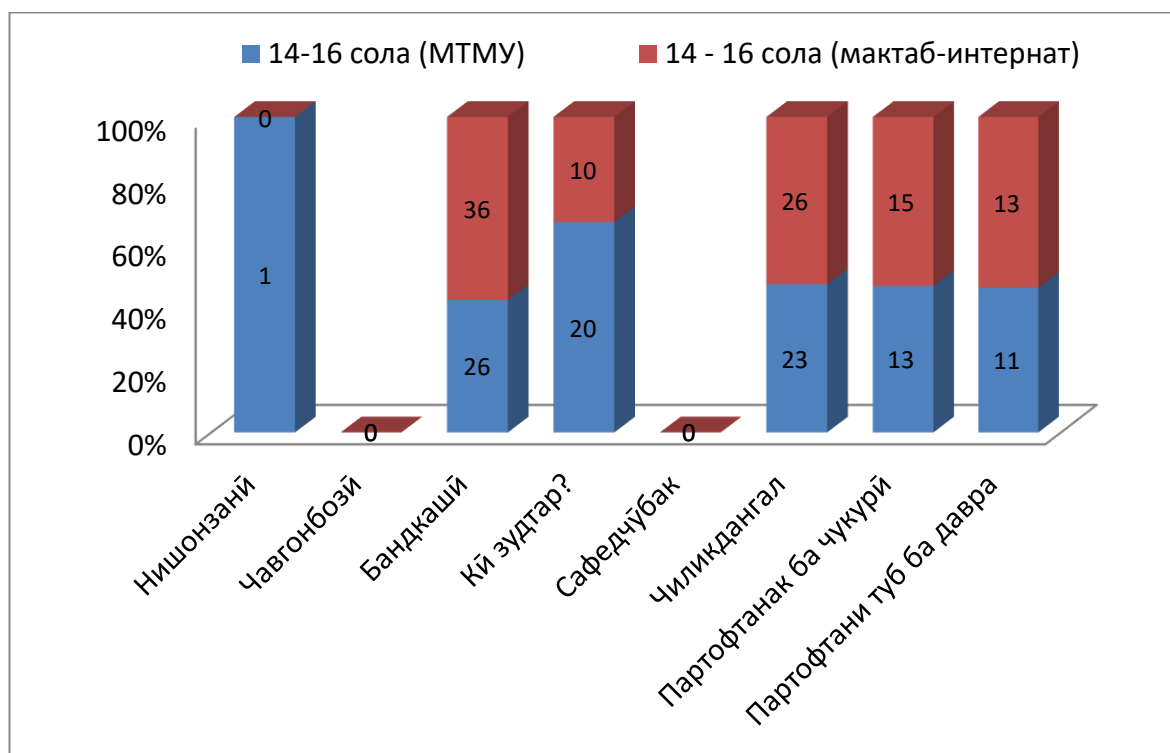
маърифатӣ ва тарғиботӣ дар самти муаррифии бозиҳои варзишии миллӣ, аҳаммияти тарбиявӣ ва солимгардонии онҳо густариш дода шаванд. Дар ин замина ворид намудани унсурҳои бозиҳои миллӣ ба дарсҳои тарбияи ҷисмонӣ, ҷорабиниҳои варзишӣ ва корҳои беруназсинфӣ метавонад барои баланд бардоштани сатҳи иштироки наврасон ва ташаккули муносибати мусбат нисбат ба фаъолияти ҷисмонӣ мусоидат намояд.

Таҳлили афзалиятҳои варзишии наврасон нишон медиҳад, ки барои истифодаи самараноки бозиҳои варзишии миллӣ заминаҳои воқеии психологӣ ва педагогӣ мавҷуданд. Таваҷҷуҳи наврасон ба намудҳои рақобатӣ, даставӣ ва серҳаракат имконият медиҳад, ки бозиҳои миллӣ ҳамчун воситаи муассири рушди ҷисмонӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии онҳо дар низоми корҳои тарбиявӣ васеъ истифода карда шаванд. Натиҷаҳои минбаъдаи таҳқиқот оид ба сатҳи огоҳии наврасон аз бозиҳои варзишии миллӣ ва муносибати онҳо нисбат ба ин намуди фаъолият дар ҷадвали 3.1.18 пешниҳод гардидаанд:

Ҷадвали 3.1.18.

Синну сол	Намуди бозиҳои миллии варзишӣ							
	Нишонзанӣ	Ҷавгонбозӣ	Бандкашӣ	Қӣ зудтар?	Сафедҷӯбак	Ҷиликдангал	Партофтанак ба чуқурӣ	Партофгани тӯб ба давра
11-14 -сола (МТМУ)	-	1%	26%	20%	-	23%	13%	11%
11-14 -сола (МТМ)	-	-	36%	10%	-	26%	15%	13%

**Диаграммаи 3. Маълумотнокии наврасон оид ба
бозиҳои варзишии миллӣ**

Аз натиҷаи болоӣ бармеояд, ки то оғози озмоиши педагогӣ сатҳи шиносӣ ва иштироки наврасон дар бозиҳои варзишии миллӣ маҳдуд буда, бештар ба он намудҳои бозиҳо равона гардидааст, ки ташкили онҳо осон ва дастрас мебошад. Дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бозиҳои бандкашӣ (26%), чилиқдангал (23%) ва «Кӣ зудтар?» (20%) аз ҳама бештар маъруф будаанд. Дар гурӯҳи наврасони муассисаҳои таълимии махсус низ ҳамин тамоюл мушоҳида гардида, бандкашӣ (36%) ва чилиқдангал (26%) мавқеи пешсафро ишғол намудаанд.

Ҳамзамон, қисми зиёди наврасон оид ба чунин бозиҳои миллии дорои аҳаммияти таърихӣ фарҳангӣ, аз қабili чавгонбозӣ, нишонзанӣ ва сафедчӯбак, маълумоти кофӣ надоштаанд. Ин ҳолат аз нокифоя будани корҳои маърифатӣ ва тарғиботӣ дар самти омӯзиш ва эҳёи бозиҳои миллии варзишӣ шаҳодат медиҳад.

Ҳамчунин, дар раванди озмоиш тағйироти мусбат дар ҷанбаҳои иҷтимоӣ ва психологӣ низ мушоҳида гардиданд. Иштирокчиён бештар

ба ҳамкорӣ, дастгирии ҳамдигар, риояи қоидаҳои бозӣ ва эҳтироми рақиб майл зоҳир намуданд. Дар бисёр ҳолатҳо коҳиш ёфтани рафторҳои низоъангез, беҳтар шудани муоширати байниҳамдигарӣ ва баланд гардидани сатҳи худназораткунӣ ба қайд гирифта шуд.

Мушоҳидаҳои педагогӣ-психологӣ инчунин нишон доданд, ки бозӣҳои миллӣ барои қонеъ гардонидани эҳтиёҷи наврасон ба ҳаракат, рақобат ва худтасдиқкунӣ имкониятҳои васеъ фароҳам оварда, неруи онҳоро ба самти мусбат равона менамоянд. Маҳз ҳамин хусусият барои кор бо наврасони душвортарбия аҳаммияти махсус дорад, зеро ба воситаи фаъолияти ҷисмонӣ ва бозии даставӣ имкони ташаккули сифатҳои мусбати шахсият бештар мегардад.

Дар маҷмӯъ, натиҷаҳои озмоиши педагогӣ-психологӣ самаранокии истифодаи бозӣҳои варзишии миллиро ҳамчун воситаи рушди ҷисмонӣ, иҷтимоӣ ва ахлоқии наврасон тасдиқ намуданд. Баланд гардидани шавқу ҳавас ба машғулиятҳои ҷисмонӣ, зиёд шудани иштироки фаъол дар бозӣҳои миллӣ, беҳтар шудани муносибатҳои байниҳамдигарӣ ва ташаккули муносибати мусбат нисбат ба тарзи ҳаёти солим аз ҷумлаи муҳимтарин натиҷаҳои бадастомада ба ҳисоб мераванд.

Истифодаи мақсаднок ва мунтазами бозӣҳои варзишии миллӣ дар раванди таълиму тарбия на танҳо ба рушди қобилиятҳои ҷисмонӣ, балки ба ташаккули сифатҳои муҳими иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва иродавии наврасон мусоидат намуда, ҳамчун воситаи муассири иҷтимоикунонӣ ва пешгирии рафтори номатлуб баромад мекунад. Натиҷаҳои муқоисавии нишондиҳандаҳои «то озмоишӣ» ва «баъди озмоишӣ» ин хулосаҳоро тасдиқ намуда, дар ҷадвали минбаъда инъикос гардидаанд (Ҷадвали 3.1.19):

Чадвали 3.1.19. Динамикаи шавқу ҳавас ба бозихои варзишии миллӣ (%)

Нишондиҳанда	То озмоиш (МТМУ)	Баъди озмоиш (МТМУ)	То озмоиш (МТМ)	Баъди озмоиш (МТМ)
Шавқи баланд	24	46	20	48
Шавқи миёна	40	38	36	34
Шавқи паст	36	16	44	18

Таҳлили натиҷаҳои чадвали 3.1.19. нишон медиҳад, ки истифодаи бозихои варзишии миллӣ дар чараёни таълими машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ба баланд гардидани сатҳи шавқу ҳавас ва фаъолнокии наврасон нисбат ба машғулиятҳои ҷисмонӣ таъсири назаррас расонидааст. Натиҷаҳои бадастомада аз самаранокии воситаҳои интиҳобшуда ва мувофиқ будани онҳо ба хусусиятҳои синнусолӣ ва психологию иҷтимоии наврасон шаҳодат медиҳанд.

Дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ҳиссаи иштирокчиёни дорои сатҳи баланди шавқу ҳавас аз 24% то 46% афзоиш ёфта, 22%-ро ташкил намуд. Дар айни замон, нишондиҳандаи сатҳи паст аз 36% то 16% коҳиш ёфта, 20 банди фоизиро дар бар гирифта, тағйирот аз он шаҳодат медиҳад, ки қисми назарраси наврасон нисбат ба бозихои миллӣ ва фаъолияти ҷисмонӣ муносибати мусбат пайдо намуда, барои иштирок дар машғулиятҳо ҳавасмандии бештар зоҳир кардаанд.

Дар гурӯҳи наврасони муассисаҳои таълимии махсус натиҷаҳо боз ҳам назаррастар буданд. Сатҳи баланди шавқу ҳавас аз 20% то 48% афзоиш ёфта, 28 банди фоизиро ташкил намуд. Ҳамзамон, нишондиҳандаи сатҳи паст аз 44% то 18% коҳиш ёфта, 26 банди фоизиро дар бар гирифт. Чунин динамика нишон медиҳад, ки бозихои варзишии миллӣ барои наврасони душвортарбия воситаи муассири педагогӣ буда, метавонанд ҳавасмандии онҳоро ба фаъолияти созанда ва иҷтимоӣ афзоиш диҳанд.

Коҳиш ёфтани нишондиҳандаҳои сатҳи миёна дар ҳар ду гурӯҳ низ аҳамияти махсус дорад. Дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ин нишондиҳанда аз 40% то 38% ва дар муассисаҳои таълимии махсус аз

36% то 34% паст гардид. Ин ҳолат нишон медиҳад, ки қисми зиёди иштирокчиёни дорои сатҳи миёнаи шавқу ҳавас дар чараёни озмоиш ба гурӯҳи дорои сатҳи баланди ҳавасмандӣ гузаштаанд. Ба ибораи дигар, барномаи татбиқшуда на танҳо тавонист шавқу ҳаваси наврасонро нигоҳ дорад, балки онро ба сатҳи баландтар интиқол диҳад.

Натиҷаҳои мазкур бори дигар собит месозанд, ки бозихои варзишии миллӣ дорои иқтидори бузурги тарбиявӣ, иҷтимоӣ ва психологӣ буда, хусусиятҳои рақобати солим, ҳамкорӣ, эҳтироми қоидаҳо, унсурҳои фарҳанги миллӣ ва ҷолибияти эмотсионалии онҳо барои ташаккули муносибати мусбат нисбат ба фаъолияти ҷисмонӣ заминаи мусоид фароҳам меоранд.

Махсусан, барои наврасони душвортарбия бозихои миллӣ имконияти қонеъ намудани эҳтиёҷоти онҳо ба муошират, худтасдиқкунӣ ва иштирок дар фаъолияти даставиро таъмин намуда, ба коҳиш ёфтани бепарвоӣ, баланд гардидани фаъолнокии иҷтимоӣ ва беҳтар шудани мутобиқшавии онҳо ба муҳити иҷтимоӣ мусоидат менамоянд.

Аз нуқтаи назари педагогӣ-психологӣ, афзоиши назарраси сатҳи шавқи баланд ва коҳиш ёфтани сатҳи шавқи паст нишон медиҳад, ки истифодаи мақсадноки бозихои варзишии миллӣ метавонад ҳамчун воситаи муассири ташаккули ҳавасмандии дохилӣ ба фаъолияти ҷисмонӣ хизмат намояд. Маҳз ҳавасмандии дохилӣ яке аз омилҳои асосии иштироки устувори наврасон дар машғулиятҳои варзишӣ ва риояи тарзи ҳаёти солим ба ҳисоб меравад.

Ҳамин тариқ, натиҷаҳои таҳқиқот самаранокии истифодаи бозихои варзишии миллиро дар чараёни таълими машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ пурра тасдиқ менамоянд. Афзоиши ҳиссаи наврасони дорои шавқи баланд нисбат ба бозихои варзишии миллӣ (аз 24% то 46% дар МТМУ ва аз 20% то 48% дар муассисаҳои таълимии махсус), инчунин коҳиш ёфтани сатҳи шавқи паст (аз 36% то 16% ва аз 44% то 18%) далели равшани он мебошанд, ки истифодаи бозихои варзишии миллӣ дар

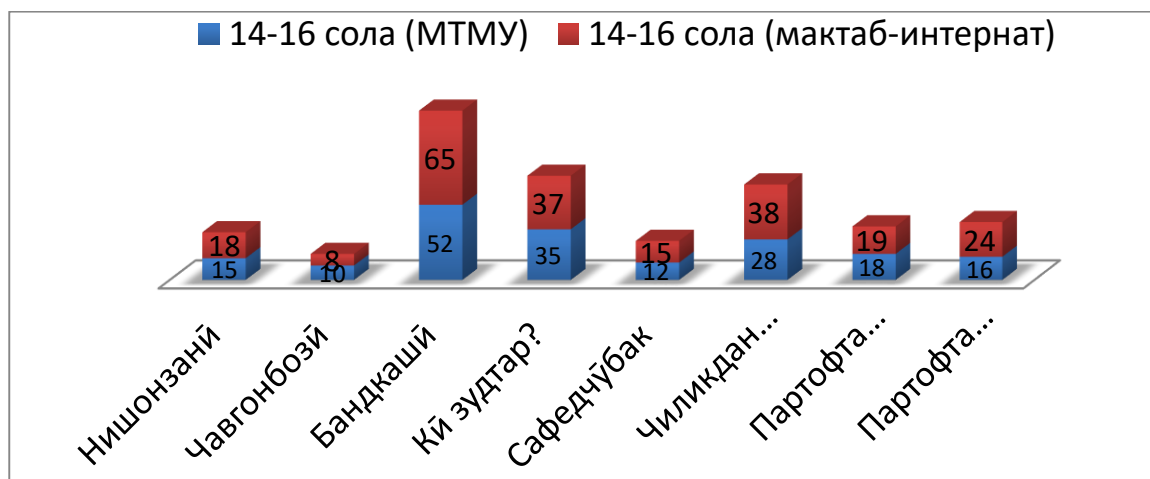
раванди тарбияи ҷисмонӣ ба баланд гардидани ҳавасмандӣ, рушди фаъолнокии ҷисмонӣ, беҳтар шудани муносибатҳои иҷтимоӣ ва иҷтимоикунонии муваффақонаи наврасон, махсусан наврасони душвортарбия, мусоидат мекунад.

Хулоса баровардан мумкин аст, ки бозиҳои миллий ҳамчун воситаи муассири педагогӣ-психологӣ ва иҷтимоӣ метавонанд ба ташаккули ҳавасмандии устувор, рушди сифатҳои иродавӣ, фаъолшавии муносибатҳои иҷтимоӣ ва беҳтар гардидани раванди иҷтимоикунонии наврасон мусоидат намоянд. Махсусан, барои наврасони муассисаҳои таълимии махсус ва гурӯҳи душвортарбия ин восита имкониятҳои васеи тарбиявӣ ва ислохиро доро буда, истифодаи он дар фаъолияти муассисаҳои таълимӣ ва иҷтимоӣ аз ҷиҳати илмӣ ва амалӣ пурра асоснок мебошад (Ҷадвали 3.1.20):

Ҷадвали 3.1.20.

Синну сол	Намуди бозиҳои миллии варзишӣ							
	Нишонзанӣ	Чавгонбозӣ	Бандкашӣ	Кӣ зудтар?	Сафедҷубак	Чиликдангал	Партофтанак ба чуқурӣ	Партофтани тӯб ба давра
11-14 - сола (МТМУ)	15%	10%	52%	35%	12%	28%	18%	16%
11-14 - сола (МТМ)	18%	8%	65%	37%	15%	38%	19%	24%

Диаграммаи 4. Муносибати наврасони синни 11–14-сола дар МТМУ ва МТМ ба бозиҳои миллии варзишӣ

Маълум аст, ки баъди истифодаи бозиҳои варзишии миллӣ дар чараёни машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ сатҳи иштироки наврасон дар аксари намудҳои бозиҳои миллӣ ба таври назаррас баланд гардидааст. Натиҷаҳои бадастомада аз самаранокии воситаҳои интиҳобшуда ва таъсири мусбати онҳо ба рушди фаъолнокии ҷисмонӣ ва иҷтимоии наврасон шаҳодат медиҳанд.

Дар байни хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ нишондиҳандаи баландтарин ба бозии бандкашӣ рост омада, 52%-и иштирокчиён дар он фаълоне иштирок намудаанд. Дар ҷойҳои баъдӣ бозии «Кӣ зудтар?» (35%), чиликдангал (28%), партофтаник ба чуқурӣ (18%) ва партофтани тӯб ба давра (16%) қарор гирифтаанд. Ҳамчунин, нисбат ба марҳалаи ибтидоии таҳқиқот сатҳи таваҷҷуҳ ба бозиҳои нишонзанӣ (15%), сафедҷӯбак (12%) ва чавгонбозӣ (10%) низ афзоиш ёфтааст. Ин ҳолат аз он шаҳодат медиҳад, ки қорҳои мақсадноки маърифатӣ ва ташкилию тарбиявӣ тавонистанд доираи дониш ва иштирокиро дар байни хонандагон васеъ намоянд.

Дар гурӯҳи наврасони муассисаҳои таълимии махсус натиҷаҳо боз ҳам назаррастар ба қайд гирифта шуданд. Аз ҷумла, ба бозии бандкашӣ 65%-и иштирокчиён ҷалб гардидаанд. Баъдан чиликдангал (38%), бозии «Кӣ зудтар?» (37%), партофтани тӯб ба давра (24%), партофтаник ба чуқурӣ (19%) ва нишонзанӣ (18%) ҷой гирифтаанд. Гарчанде нишондиҳандаҳои вобаста ба бозиҳои сафедҷӯбак (15%) ва чавгонбозӣ (8%) нисбатан паст боқӣ мондаанд, аммо дар муқоиса бо марҳалаи ибтидоии таҳқиқот динамикаи мусбат мушоҳида мешавад.

Таҳлили муқоисавӣ нишон медиҳад, ки наврасони муассисаҳои таълимии махсус дар аксари намудҳои бозиҳои миллӣ нисбат ба хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ фаълнокии бештар нишон додаанд. Фарқияти назаррас махсусан дар бозиҳои бандкашӣ (65% нисбат ба 52%), чиликдангал (38% нисбат ба 28%) ва партофтани тӯб ба давра (24% нисбат ба 16%) мушоҳида мегардад. Ин ҳолат аз он

шаҳодат медиҳад, ки бозихои миллӣ барои наврасони душвортарбия ҷолибияти бештар дошта, метавонанд ҳамчун воситаи муассири иҷтимоикунонӣ ва ислоҳи рафтор истифода шаванд.

Бозихои варзишии миллӣ бо хусусиятҳои хоси худ — содагии ташкил, дастрасӣ, рақобати солим, фаъолиятнокии баланд ва мазмуни миллӣ — имконият медиҳанд, ки наврасон ба фаъолияти созанда ҷалб гардида, эҳтиёҷоти онҳо ба ҳаракат, муошират ва худтасдиқкунӣ қонеъ гардонида шавад. Дар ҷараёни чунин фаъолиятҳо сифатҳои муҳими шахсият, аз ҷумла масъулиятшиносӣ, интизом, устувории иродавӣ, ҳамкорӣ ва эҳтиром ба қоидаҳо ташаккул меёбанд.

Ҳамзамон, иштироки мунтазам дар бозихои миллӣ ба таҳкими худшиносии миллӣ, эҳтиром нисбат ба арзишҳои фарҳангӣ ва анъанаҳои мардумӣ мусоидат намуда, заминаи мусоиди тарбияи ватандӯстӣ ва ҳудогоҳии фарҳангиро фароҳам меорад. Маҳз ҳамин хусусиятҳо аҳаммияти иҷтимоӣ-педагогии бозихои варзишии миллиро дар қори тарбиявӣ бо наврасон боз ҳам бештар мегардонанд.

Ҳамин тариқ, натиҷаҳои таҷрибаи педагогӣ-психологӣ нишон доданд, ки истифодаи мунтазами бозихои варзишии миллӣ ба афзоиши назарраси иштироки наврасон дар фаъолияти ҷисмонӣ мусоидат намуда, шавқу ҳавас ва муносибати мусбати онҳоро нисбат ба варзиш ва тарзи ҳаёти солим тақвият мебахшад. Нишондиҳандаҳои баландтар дар байни наврасони муассисаҳои таълимии махсус махсусан аҳаммияти ин воситаро дар раванди иҷтимоикунонӣ, пешгирии рафтори девиантӣ ва ташаккули шахсияти фаъолу иҷтимоӣ тасдиқ менамоянд.

Натиҷаҳои бадастомада собит менамоянд, ки истифодаи бозихои варзишии миллӣ дар ҷараёни машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ба баланд гардидани сатҳи иштироки наврасон дар фаъолиятҳои ҷисмонӣ мусоидат намудааст. Ин ҳолат самаранокии истифодаи бозихои миллиро ҳамчун воситаи муҳими тарбиявӣ, иҷтимоӣ ва солимгардонӣ тасдиқ намуда,

зарурати ворид намудани онҳоро ба низоми таълиму тарбия ва корҳои ислоҳӣ-педагогӣ бо наврасони душвортарбия асоснок менамояд.

3.2. Роҳҳои ташаккули ҳавасмандагродонии наврасони душвортарбия ба бозигҳои варзишии миллӣ бо воситаи машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ

Натиҷаҳои таҳқиқоти таҷрибавӣ нишон доданд, ки истифодаи мақсадноки бозигҳои варзишии миллӣ дар якҷоягӣ бо унсурҳои худназораткунӣ ва машғулиятҳои мустақилона ба баланд гардидани сатҳи омодагии ҷисмонӣ, беҳтар шудани ҳолати равонӣ ва ташаккули муносибати масъулона нисбат ба саломатии худ мусоидат менамояд. Дар раванди машғулиятҳо наврасон на танҳо малакаҳои ҳаракатӣ ва ҷисмониро аз худ мекунанд, балки қобилияти худбаҳодиҳӣ, худидоракунӣ ва банақшагирии фаъолияти шахсии худро низ инкишоф медиҳанд.

Бозигҳои варзишии миллӣ ҳамчун воситаи муассири педагогӣ дар шароити муассисаҳои таълимии махсус метавонанд барои ҳалли як қатор вазифаҳои муҳим, аз ҷумла таҳкими саломатӣ, баланд бардоштани фаъолнокии ҷисмонӣ, рушди сифатҳои иродавӣ, ташаккули малакаҳои иҷтимоӣ ва пешгирии рафтори девиантии наврасон истифода шаванд. Самаранокии баланди онҳо аз хусусияти дастрас, мазмуни фарҳангӣ, ҷолибияти эмотсионалӣ ва мутобиқати онҳо ба талаботи синнусолии наврасон бармеояд.

Дар маҷмӯъ, натиҷаҳои таҳқиқот тасдиқ намуданд, ки ворид намудани бозигҳои варзишии миллӣ ба низоми тарбияи ҷисмонӣ воситаи муассири баланд бардоштани шавқу ҳаваси наврасон ба фаъолияти ҷисмонӣ, рушди сифатҳои иҷтимоӣ-ахлоқӣ ва иҷтимоикунонии муваффақонаи наврасони душвортарбия мебошад. Аз ин рӯ, истифодаи

мунтазами онҳо дар фаъолияти таълимӣ, беруназсинфӣ ва тарбиявии муассисаҳои таълимӣ ҳамчун яке аз самтҳои афзалиятноки кори педагогӣ тавсия дода мешавад.

Истифодаи мақсадноки бозиҳои варзишии миллӣ дар низоми тарбияи ҷисмонӣ бо наврасони душвортарбия дорои самаранокии баланди педагогӣ, психологӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Таҳлили маълумоти бадастомада собит намуд, ки ҷорӣ намудани бозиҳои миллӣ ба мазмуни машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ба баланд гардидани шавқу ҳаваси наврасон ба фаъолияти варзишӣ, афзоиши иштироки фаъолонаи онҳо дар ҷорабиниҳои ҷисмонӣ-варзишӣ ва ташаккули муносибати масъулони нисбат ба саломатӣ мусоидат кардааст.

Муайян гардид, ки бозиҳои варзишии миллӣ ҳамчун воситаи муассири тарбиявӣ барои ташаккули сифатҳои муҳими шахсиятӣ, аз ҷумла ирода, матонат, устуворӣ, ҷасорат, масъулиятшиносӣ, интизомнокӣ ва қобилияти ҳамкорӣ хизмат менамоянд. Ҳамзамон, онҳо дар таҳкими ҳисси ватандӯстӣ, худшиносии миллӣ, эҳтиром ба арзишҳои фарҳангӣ ва анъанаҳои мардумӣ нақши муҳим доранд. Дар раванди иштирок дар бозиҳои миллӣ наврасон имконияти аз худ намудани меъёрҳои муносибатҳои иҷтимоӣ, малакаҳои муошират ва таҷрибаи фаъолияти даставиро пайдо менамоянд, ки ин барои иҷтимоикунонии муваффақонаи онҳо аҳаммияти махсус дорад.

Таҳқиқот нишон дод, ки бозиҳои варзишии миллӣ ба беҳтар гардидани нишондиҳандаҳои саломатии ҷисмонӣ ва равонӣ мусоидат намуда, сатҳи изтироб, эҳсоси танҳой ва тамоюлҳои рафтори девиантиро коҳиш медиҳанд. Иштироки мунтазам дар чунин фаъолиятҳо барои истифодаи самараноки вақти холӣ, пешгирии таъсири муҳити манфӣ ва ташаккули тарзи ҳаёти солим заминаи мусоид фароҳам меорад.

Самаранокии баланди бозиҳои варзишии миллӣ пеш аз ҳама бо дастрас будан, мутобиқат ба хусусиятҳои синнусолӣ, ҷолибияти эмотсионалӣ ва робитаи онҳо бо фарҳанг ва анъанаҳои миллӣ шарҳ дода

мешавад. Дар шароити маҳдуд будани имкониятҳои моддӣ-техникӣ низ онҳо метавонанд ҳамчун воситаи муассири рушди ҷисмонӣ ва тарбияи иҷтимоӣ истифода шаванд.

Дар маҷмӯъ, натиҷаҳои таҳқиқот фарзияи пешниҳодшударо тасдиқ намуда, собит сохтанд, ки истифодаи мунтазами бозихои варзишии миллӣ дар раванди тарбияи ҷисмонӣ ба баланд гардидани фаъолнокии ҷисмонӣ, рушди сифатҳои ахлоқӣ ва иродавӣ, беҳтар шудани мутобиқшавии иҷтимоӣ ва ислоҳи рафтори наврасони душвортарбия мусоидат менамояд. Аз ин рӯ, ворид намудани бозихои варзишии миллӣ ба низоми таълиму тарбия, махсусан дар муассисаҳои типи интернатӣ, ҳамчун яке аз самтҳои афзалиятноки фаъолияти педагогӣ ва иҷтимоӣ-психологӣ арзёбӣ мегардад.

Таҳқиқоти таҷрибавӣ нишон доданд, ки бозихои варзишии миллӣ ҳамчун воситаи муассири педагогӣ ба баланд гардидани шавқу ҳавас ва иштироки фаъоли наврасони душвортарбия дар машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ мусоидат менамоянд. Дар натиҷаи татбиқи барномаи таҷрибавӣ ҳиссаи наврасони дорои сатҳи баланди шавқу ҳавас ба фаъолияти ҷисмонӣ ба таври назаррас афзоиш ёфта, нишондиҳандаҳои шавқи паст коҳиш пайдо намуданд.

Истифодаи мунтазами бозихои варзишии миллӣ ба рушди сифатҳои муҳими иҷтимоӣ ва ахлоқии наврасон, аз ҷумла ҳамкорӣ, масъулиятшиносӣ, эҳтиром ба дигарон, интизомнокӣ ва риояи қоидаҳои рафтори ҷамъиятӣ мусоидат намуд. Маҳз дар чараёни фаъолияти даставӣ наврасон таҷрибаи муоширати созанда ва муносибатҳои мусбати иҷтимоиро аз худ карданд.

Муайян гардид, ки бозихои варзишии миллӣ ба беҳтар гардидани ҳолати равонӣ ва эмотсионалии наврасони душвортарбия таъсири мусбат мерасонанд. Дар натиҷаи иштирок дар фаъолияти бозигӣ сатҳи изтироб, эҳсоси танҳой, ҳашмгинӣ ва майл ба низоъ коҳиш ёфта, ҳудбоварӣ, фаъолиятмандӣ ва устувории равонӣ афзоиш ёфтанд.

Самаранокии баланди бозихои варзишии миллӣ бо хусусияти дастрас, чолибияти эмотсионалӣ, мутобиқат ба хусусиятҳои синнусолии наврасон ва робитаи мустақими онҳо бо арзишҳои фарҳангии миллӣ асоснок мегардад. Истифодаи онҳо ҳатто дар шароити маҳдуд будани базаи моддӣ-техникӣ имконпазир мебошад.

Бозихои варзишии миллӣ воситаи муассири пешгирии қачрафторӣ ва ҳуқуқвайронкунӣ ба ҳисоб рафта, барои истифодаи мақсадноки вақти ҳолӣ, ҷалби наврасон ба фаъолияти ҷамъиятӣ ва ташаккули тарзи ҳаёти солим шароити мусоид фароҳам меоранд.

Дар асоси натиҷаҳои бадастомада метавон гуфт, ки ташаккули ҳавасмандгардонии наврасони душвортарбия ба бозихои варзишии миллӣ бояд ҳамчун раванди мақсаднок, пайдарпай ва низомнок ташкил карда шавад. Ин раванд танҳо бо гузаронидани машғулиятҳои ҷудогона маҳдуд намегардад, балки ҳамоҳангии фаъолияти омӯзгори тарбияи ҷисмонӣ, роҳбари синф, равоншинос, маъмурияти муассиса ва оиларо талаб менамояд. Дар чунин шароит бозихои миллӣ на танҳо воситаи рушди ҷисмонӣ, балки воситаи таъсиррасонии тарбиявӣ, ислоҳи рафтор ва иҷтимоикунонии наврасон мегарданд.

Яке аз роҳҳои асосии баланд бардоштани шавқу ҳаваси наврасони душвортарбия ба бозихои варзишии миллӣ интихоби дурусти мазмун ва шаклҳои ташкили машғулиятҳо мебошад. Бозихо бояд ба синну сол, сатҳи омодагии ҷисмонӣ, ҳолати равонӣ ва хусусиятҳои рафтори наврасон мутобиқ гардонида шаванд. Дар марҳалаҳои аввал истифодаи бозихои содда, шавқовар ва дастрас мувофиқи мақсад буда, минбаъд метавон унсурҳои рақобат, мусобиқа, фаъолияти даставӣ ва супоришҳои мураккабтарро тадриҷан ворид намуд.

Дар ташаккули ҳавасмандӣ нақши муносибати мусбати омӯзгор хеле муҳим аст. Омӯзгор бояд дар раванди машғулиятҳо фазои боварӣ, дастгирӣ ва ҳамкориро ба вучуд оварад. Наврасони душвортарбия аксаран ба танқид, маҳкумкунӣ ва муносибати саҳт ҳассос мебошанд. Аз

ин рӯ, истифодаи усулҳои ҳавасмандгардонӣ, таъриф, дастгирии инфиродӣ, баҳодихии мусбат ва эътирофи кӯшишҳои онҳо метавонад шавку рағбатро ба фаъолияти варзишӣ зиёд намояд.

Роҳи дигари муҳим ҷалби наврасон ба фаъолияти даставӣ мебошад. Бозихҳои миллӣ, аз ҷумла бандкашӣ, чавгонбозӣ, нишонзанӣ, сафедҷӯбак, чиликдангал ва дигар намудҳои бозӣ имконият медиҳанд, ки наврасон қоидаҳои ҳамкорӣ, эҳтиром ба ҳамдигар, масъулиятшиносӣ ва итоат ба меъёрҳои умумиро аз худ намоянд. Дар чунин фаъолият ҳар як иштирокчӣ худро узви гурӯҳ эҳсос намуда, барои натиҷаи умумӣ масъулият ҳис мекунад.

Барои баланд бардоштани самаранокии машғулиятҳо зарур аст, ки унсурҳои худназораткунӣ ва худбаҳодихӣ истифода шаванд. Наврас метавонад пешрафти худро дар иҷрои ҳаракатҳо, суръат, ҷолокӣ, устуворӣ ва иштироки фаъолоне қайд намояд. Ин амал ба ташаккули ҳисси масъулият, худбодарӣ ва хоҳиши такмил додани қобилиятҳои шахсӣ мусоидат мекунад. Вақте наврас натиҷаи фаъолияти худро мебинад, ҳавасмандии ӯ ба машғулиятҳо бештар мегардад.

Дар раванди ташкили бозихҳои миллӣ бояд ҷанбаи фарҳангӣ ва миллӣ низ таъкид карда шавад. Шинос намудани наврасон бо таърихи пайдоиш, мазмуни тарбиявӣ ва аҳаммияти фарҳангии бозихҳои миллӣ ба рушди худшиносии миллӣ ва эҳтиром ба анъанаҳои мардумӣ мусоидат менамояд. Ин раванд махсусан барои наврасони душвортарбия аҳаммияти калон дорад, зеро онҳо тавассути чунин фаъолият бо арзишҳои мусбати иҷтимоӣ ва фарҳангӣ пайваст мегарданд.

Ҳамчунин, ташкили мусобиқаҳои дохилисинфӣ, байнисинфӣ ва муассисавӣ метавонад яке аз роҳҳои муассири баланд бардоштани шавку ҳавас бошад. Мусобиқаҳо дар наврасон ҳисси рақобати солим, талош барои беҳбудӣ, масъулият дар назди гурӯҳ ва эҳтиром ба рақибро ташаккул медиҳанд. Аммо дар чунин ҷорабиниҳо бояд натиҷаи ғолибият

аз ҳад зиёд таъкид нашавад; муҳимтар аз ҳама иштироки фаъол, риояи коидаҳо, муносибати дӯстона ва кӯшиши шахсӣ арзёбӣ карда шавад.

Дар фаъолияти педагогӣ бояд ба хусусиятҳои инфиродии ҳар як наврас диққати махсус дода шавад. Наврасоне, ки сатҳи пасти омодагии ҷисмонӣ ё худбоварии заиф доранд, бояд супоришҳои сабуктар гиранд ва тадриҷан ба фаъолияти фаъолтар ҷалб карда шаванд. Барои наврасони серҳаракат ва дорои энергияи зиёд бошад, бозӣҳои серҳаракат ва рақобатӣ бештар мувофиқ мебошанд. Чунин муносибати инфиродӣ имконият медиҳад, ки ҳар як наврас худро муваффақ эҳсос намояд.

Дар маҷмӯъ, роҳҳои ташаккули ҳавасмандгардонии наврасони душвортарбия ба бозӣҳои варзишии миллии чунин самтҳоро дар бар мегиранд: интиҳоби бозӣҳои мувофиқ ба синну сол ва ҳолати равонии наврасон; ташкили ҷазои мусбати педагогӣ; истифодаи ҳавасмандгардонии ахлоқӣ; ҷалби наврасон ба фаъолияти даставӣ; ташкили мусобиқаҳои солим; истифодаи худназораткунӣ ва худбаҳодиҳӣ; пайвастании мазмуни бозӣҳо бо арзишҳои миллии ва фарҳангӣ; ҳамкории омӯзгор, равоншинос ва оила.

Ташаккули ҳавасмандии наврасони душвортарбия ба бозӣҳои варзишии миллии раванди мураккаб ва бисёрҷанба буда, таъсири ҳамзамони омилҳои педагогӣ, психологӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангиро талаб менамояд. Агар ин раванд мақсаднок ва мунтазам ташкил карда шавад, бозӣҳои миллии метавонанд ба яке аз воситаҳои самараноки ислоҳи рафтор, баланд бардоштани фаъолнокии ҷисмонӣ, таҳкими саломатӣ ва иҷтимоикунонии муваффақонаи наврасон табдил ёбанд.

Бо мақсади баланд бардоштани самаранокии истифодаи бозӣҳои варзишии миллии дар муассисаҳои таълимӣ як қатор шартҳои педагогӣ муайян карда шуданд. Пеш аз ҳама, зарур аст, ки барномаҳои тарбияи ҷисмонӣ бо дарназардошти имкониятҳои бозӣҳои миллии тақмил дода шуда, онҳо ҳамчун ҷузъи муҳими мазмуни таълимӣ мавқеи устувор пайдо намоянд. Инчунин, омӯзгорони тарбияи ҷисмонӣ бояд бо методикаи

ташкили чунин бозиҳо, хусусиятҳои тарбиявӣ ва имкониятҳои онҳо дар самти ислоҳи рафтори наврасон хуб шинос бошанд.

Дар чараёни таҳқиқот муайян гардид, ки таъсири тарбиявии бозиҳои миллӣ дар ҳолате бештар мегардад, ки онҳо бо дигар шаклҳои фаъолияти тарбиявӣ ҳамроҳ карда шаванд. Аз ҷумла, гузаронидани суҳбатҳо оид ба тарзи ҳаёти солим, ташкили чорабиниҳои фарҳангӣ-варзишӣ, воҳӯриҳо бо варзишгарони муваффақ ва намояндагони ҷомеа, инчунин истифодаи унсурҳои тарбияи ватандӯстӣ метавонанд таъсири бозиҳоро боз ҳам пурзӯр намоянд.

Натиҷаҳои таҳқиқот нишон доданд, ки ҷалби волидайн ба чорабиниҳои варзишӣ ва тарбиявӣ низ аҳаммияти калон дорад. Дар ҳолатҳое, ки байни муассисаи таълимӣ ва оила ҳамкорӣ зиёд ба роҳ монда шуд, нишондиҳандаҳои иштироки наврасон дар машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ва муносибати онҳо ба бозиҳои миллӣ беҳтар гардиданд. Волидайн имконият пайдо намуданд, ки дастовардҳои фарзандони худро мушоҳида намуда, онҳоро барои иштироки фаъолона ҳавасманд гардонанд.

Таҳлилҳои муқоисавии гурӯҳҳои таҷрибавӣ ва назоратӣ нишон доданд, ки дар гурӯҳҳои таҷрибавӣ сатҳи мутобиқшавии иҷтимоӣ нисбат ба гурӯҳҳои назоратӣ ба таври назаррас баланд гардид. Наврасон бештар ба фаъолияти ҷамъиятӣ ҷалб шуда, муносибатҳои онҳо бо ҳамсолон ва омӯзгорон беҳтар шуданд. Ҳолатҳои вайрон кардани интизом, бетарафӣ нисбат ба машғулиятҳо ва майл ба рафтори зиддиҷамъиятӣ коҳиш ёфтанд.

Яке аз нишондиҳандаҳои муҳими самаранокии барномаи пешниҳодшуда тағйирёбии муносибати наврасон ба арзишҳои ахлоқӣ ва иҷтимоӣ мебошад. Агар дар оғози таҳқиқот қисми муайяни наврасон ба меъёрҳои иҷтимоӣ муносибати бепарвоёна дошта бошанд, пас баъди иштирок дар машғулиятҳои мунтазам бо истифода аз бозиҳои миллӣ

хисси масъулиятшиносӣ, эҳтиром ба калонсолон, ҳамдигарфаҳмӣ ва омодагӣ ба ҳамкорӣ дар онҳо бештар ба назар расид.

Дар заминаи натиҷаҳои бадастомада метавон хулоса намуд, ки бозихои варзишии миллӣ на танҳо воситаи рушди ҷисмонӣ, балки механизми муассири таъсиррасонии иҷтимоӣ-педагогӣ мебошанд. Онҳо барои ташаккули муҳити мусбати тарбиявӣ, пешгирии қачрафторӣ ва рушди шахсияти наврас шароити мусоид фароҳам оварда, имконият медиҳанд, ки наврасони душвортарбия ба фаъолияти созанда ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ арзишманд ҷалб карда шаванд.

Аз ин рӯ, тавсия дода мешавад, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёна, мактаб-интернатҳо ва дигар муассисаҳои таълимӣ истифодаи бозихои варзишии миллӣ ҳамчун ҷузъи ҳатмии барномаҳои тарбияи ҷисмонӣ васеъ ба роҳ монда шавад. Ин тадбир метавонад ба бештар шудани сатҳи саломатии ҷисмонӣ ва равонӣ, баланд гардидани фаъолнокии иҷтимоӣ, таҳкими худшиносии миллӣ ва пешгирии рафтори номатлуби наврасон мусоидат намояд.

Ҳамин тариқ, роҳҳои ташаккули ҳавасмандгардонии наврасони душвортарбия ба бозихои варзишии миллӣ бо воситаи машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ҳамчун низоми ягонаи таъсиррасонии педагогӣ, психологӣ ва иҷтимоӣ баррасӣ гардида, самаранокии онҳо дар чараёни таҳқиқоти таҷрибавӣ пурра тасдиқи худро ёфт. Ин натиҷаҳо метавонанд ҳамчун заминаи илмӣ ва амалӣ барои такмили фаъолияти тарбиявии муассисаҳои таълимӣ ва таҳияи барномаҳои нави иҷтимоӣ-педагогӣ истифода шаванд.

Ҳамин тавр, натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва таҷрибавӣ собит намуданд, ки бозихои варзишии миллӣ дорои имкониятҳои бузурги тарбиявӣ, иҷтимоӣ ва солимгардонӣ мебошанд. Татбиқи мунтазами онҳо дар раванди таълиму тарбия барои ташаккули шахсияти ҳаматарафа инкишофёфта, баланд бардоштани сатҳи фаъолнокии ҷисмонӣ, рушди

сифатҳои ахлоқӣ ва иродавӣ, инчунин беҳтар намудани мутобиқшавии иҷтимоии наврасони душвортарбия аҳаммияти муҳим дорад.

Хулосаҳои боби сеюм

Дар ин боб масъалаҳои муҳими педагогӣ ва психологӣ кори тарбиявӣ бо наврасони дорои рафтори душвор тавассути воситаҳои тарбияи ҷисмонӣ мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд.

Хулосаи асосии ин боб аз нуктаҳои зайл иборат аст:

- натиҷаҳо нишон медиҳанд, ки дар ин гурӯҳи наврасон бо сабаби таъсири омилҳои иҷтимоӣ ва психологӣ, сатҳи фаъолнокии ҷисмонӣ ва малакаҳои варзишӣ коҳиш ёфтааст;

- исбот гардид, ки бозӣҳои варзишӣ ҳамчун воситаи самараноки беҳтарсозии рафтор баромад меkunанд. Ин бозӣҳо ба наврасон имкон медиҳанд, ки ҳисси масъулият, интизом ва қобилияти ҳамкорӣ дар дастаро ташаккул диҳанд;

- таваҷҷуҳи хоса ба бозӣҳои варзишии миллий дода шудааст, ки онҳо на танҳо ҷисмро обутаб медиҳанд, балки наврасонро бо арзишҳои фарҳангиву миллий ошно месозанд;

- бо тарҳрезии дурусти машғулиятҳои тарбияи ҷисмонӣ ва ҷалби фаъолонан наврасони душвортарбия ба бозӣҳои миллий, имконияти баланд бардоштани сатҳи омодагии ҷисмонӣ ва ислоҳи рафтори онҳо вучуд дорад.

Дар маҷмӯъ, ба ин натиҷа расидем, ки равиши илман асоснокшуда дар ташкили машғулиятҳои варзишӣ метавонад наврасони душвортарбияро ба зиндагии фаъоли иҷтимоӣ ва солимии ҷисмонӣ баргардонад.

ХУЛОСАҲОИ УМУМӢ

Таҳқиқоти мазкур ба ҳалли масъалаи муҳими педагогикаи муосир - таъхис ва баҳодиҳии сатҳи омодагии ҷисмонии наврасони душвортарбия тавассути истифодаи бозихои миллии варзишӣ бахшида шудааст. Натиҷаҳои бадастомада собит месозанд, ки тарбияи ҷисмонӣ дар заминаи бозихои миллии на танҳо воситаи рушди ҷисмонӣ, балки механизми пуриқтидори ислоҳи рафтор ва мутобиқшавии иҷтимоии онандагон мебошад. Истифодаи равиши мазкур имкон медиҳад, ки дар низоми маориф талаботи гуманистии тарбия ба таври амалӣ татбиқ гардад.

Дар рафти кор таҳлили амиқи назариявӣ ва озмоишҳои таҷрибавӣ гузаронида шуданд, ки моҳияти иҷтимоию фарҳангии бозихои миллиро ошкор намуданд. Исбот гардид, ки маҳз тавассути фаъолияти ҳаракатии мақсаднок метавон сифатҳои муҳими шахсият, аз қабili интизом, масъулиятшиносӣ, эҳтиром ба адолат ва фарҳанги муоширатро ташаккул дод. Раванди мазкур дар навбати худ ба пешгирии зухуроти манфии рафторӣ ва коҳиш додани дараҷаи душвортарбиягии наврасон мусоидати мустақим менамояд.

Дар асоси натиҷаҳои бадастомада, хулосаҳои зерин пешниҳод мегарданд:

1. Тарбияи ҷисмонӣ ва бозихои миллии варзишӣ дорои иқтидори бузурги тарбиявӣ буда, истифодаи мунтазами онҳо рушди ҳамаҷонибаи сифатҳои зеҳнӣ, ахлоқӣ, психологӣ ва ҷисмонии шахсиятро таъмин менамояд. Бозихои миллии варзишӣ ба ташаккули рафтори фаъоли иҷтимоӣ ва ҳисси масъулиятшиносии наврасон мусоидат намуда, ҳамчун воситаи тавоно барои бедор кардани шавқу завқ ба тарзи ҳаёти солим хизмат мекунанд [1-М; 9-М];

2. Таҳқиқот нишон дод, ки сабабҳои асосии мутобиқ нашудани иҷтимоӣ ва пайдоиши душвортарбиягӣ дар наврасон асосан ба шароити номусоиди тарбияи оилавӣ, вазъи ноустувори иҷтимоии оила ва

самаранокии нокифояи таъсири тарбиявии муҳити наздики онҳо вобастаанд. Дар ин замина, қисми зиёди наврасони таҳқиқшаванда нисбат саломатии худ муносибати сахлангорона дошта, сатҳи ангеваи онҳо барои машғулиятҳои варзишӣ нокифоя арзёбӣ гардид [3-М; 6-М];

3. Ташҳиси сатҳи омодагии ҷисмонӣ имкон медиҳад, ки мушкилоти инкишофи наврасон дар марҳилаҳои аввал муайян карда шаванд ва дар асоси онҳо барномаҳои инфиродии коррексионӣ таҳия гарданд. Исбот шуд, ки бозихҳои варзишӣ воситаи беҳтарини иҷтимоикунонӣ ва ислоҳи рафтор мебошанд, зеро онҳо дар баробари инкишофи ҷисмонӣ, интизом ва масъулиятро низ ташаккул медиҳанд [4-М; 10-М; 13-М];

4. Барои баланд бардоштани самаранокии кор, фароҳам овардани муҳити мусоиди педагогӣ-психологӣ, ки ба ҳамкорӣ, эҳтироми мутақобила ва дастгирии мусбат таъя мекунад, муҳим аст. Истифодаи технологияҳои муносири педагогӣ-психологӣ дар якҷоягӣ бо бозихҳои миллӣ, ки рақобатро дар сатҳи солими иҷтимоӣ нигоҳ медоранд, ба коҳиш додани стресс ва бартаарафсозии қолабҳои шахшудаи манфии рафтори наврасон мусоидат мекунад [1-М; 7-М];

5. Машғулиятҳои мунтазами варзишӣ боиси беҳтар шудани ҳолати рӯҳии наврасон ва рушди ҳавасмандии устувор ба фаъолияти ҳаракатӣ мегарданд. Илова бар ин, ин раванд ба ташаккули арзишҳои ахлоқӣ, аз ҷумла ватандӯстӣ, худшиносии миллӣ ва муносибати эҳтиромона ба анъанаҳои фарҳангии миллат мусоидат менамояд [3-М; 5-М];

6. Сатҳи пасти иштироки наврасон дар фаъолияти варзишӣ нишон медиҳад, ки муҳтаво, усул ва воситаҳои тарбияи ҷисмонӣ бояд мувофиқи имкониятҳои синнусолӣ ва хусусиятҳои ғардӣ-психологӣи хонандагон таҷдиди назар гарданд. Банақшагирии оқилонаи вақти холии наврасон тавассути густариши истифодаи бозихҳои миллии варзишӣ аз масъалаҳои мубрами соҳа ба ҳисоб меравад [2-М; 12-М].

Хулоса, натиҷаҳои таҳқиқот имкон медиҳанд ба хулосае оем, ки омодагии наврасони душвортарбия ба машғулиятҳои мунтазами тарбияи

чисмонӣ танҳо дар шароити истифодаи пайдарпай, мақсаднок ва аз ҷиҳати педагогӣ-психологӣ асосноки бозиҳои миллии варзишӣ ташаккул меёбад. Раёиши мазкур ҳамчун воситаи муассири таҳкими саломатии чисмонӣ, беҳсозии вазъи равонию эҳсосӣ ва баланд бардоштани сатҳи мутобиқшавии иҷтимоии наврасон баромад менамояд. Татбиқи васеи ин таҳқиқот дар муассисаҳои таълимӣ ва махсус, асоси илмии устуворро барои иҷтимоишавии муваффақонаи насли наврас фароҳам меорад.

Тавсияҳо барои истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот:

Барои дар амал татбиқ намудани натиҷаҳои таҳқиқот ва беҳтар кардани кор бо наврасони душвортарбия, тавсияҳои зерин пешниҳод мешаванд:

1. Мураббӣён ва омӯзгорони тарбияи чисмонӣ бояд барои ҳар як навраси душвортарбия дар асоси натиҷаҳои таҳлиси барномаҳои алоҳидаи машқҳоро тартиб диҳанд;

2. Дар машғулиятҳои тарбияи чисмонӣ ҳиссаи бозиҳои варзишии миллиро зиёд намуда, онҳоро бо усулҳои ҷолибу муосири таълимӣ омезиш диҳанд;

3. Дар раванди машқҳо муҳити ором, рафоқат ва дастгирии ҳамдигарӣ эҷод карда шавад, то наврасон худро дар ҷомеа ноҳосар эҳсос накунад;

4. Баҳодиҳии сатҳи омодагии чисмонӣ бояд на танҳо дар ибтидо, балки дар давоми тамоми давраи тарбия низ гузаронида шавад, то самаранокии машғулиятҳо пайгирӣ гардад;

5. Омӯзгорон бояд мунтазам аз болои худ кор карда, бо усулҳои психологияи наврасон ва методикаи муосири кор бо гурӯҳҳои душвортарбия мунтазам шинос шаванд.

Ҳарчанд дар доираи таҳқиқоти мазкур тавонистем ба саволҳои асосии илмии мавзӯи баррасишавада посух ёфта, роҳҳои самараноки таҳлилу баҳодиҳии омодагии чисмони наврасони душвортарбияро

муайян намоем, бояд эътироф кард, ки ин кор танҳо қадами аввалин дар ҳалли мушкилоти мазкур ба ҳисоб меравад. Масъалаҳои марбут ба тарбияи наврасони душвортарбия бисёрҷанба буда, дар доираи як таҳқиқоти имконияти ҳалли тамоми монеаҳои мавҷударо баррасӣ кардан ғайримикон аст. Дар робита ба ин, чиҳати идомаи таҳқиқот ва ҳалли мушкилоти мубрами соҳа, мавзӯҳои зеринро барои пажӯҳишҳои оянда пешниҳод менамоем:

1. Омӯзиши имкониятҳои истифодаи барномаҳои компютерӣ ва дастгоҳҳои муосир барои назорати пайвастаи тағйирот дар нишондиҳандаҳои физиологии наврасони душвортарбия дар чараёни машқҳо;

2. Таҳқиқи робитаи байни муҳити зисти наврас ва иштироки фаъолонаи ӯ дар чорабиниҳои тарбияи ҷисмонӣ, бо мақсади дарёфти роҳҳои ҳамкориҳои зичи мураббӣ бо волидайн;

3. Таҳияи барномаҳои махсуси омӯзишӣ барои муаллимони тарбияи ҷисмонӣ, ки ба онҳо имкон медиҳад донишҳои педагогӣ, психологӣ ва варзиширо барои муносибат бо наврасони дорои рафтори номутаносиб муттаҳид созанд.

РЀЙХАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА:

1. Абзалов, И.А. Медицинско-педагогическое наблюдение в области физического воспитания/Абзалов И.А.//Материалы международной научно-преподавательского состава на основе выступления Лидера нации, основателя мира и национального единства, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Э.Рахмона, посвященному «Дню знаний» на тему «Роль и ответственность учителя в период независимости».-Душанбе., 2024.- 369 с.
2. Абдурашитов, Н.Ф. Профилактика правонарушений среди несовершеннолетних/ Н.Ф. Абдурашитов. – Душанбе: Маориф, 2005. – 128 с.
3. Адлер, А. Воспитание детей пер. с нем./А.Адлер. – Москва: Педагогика, 1990. – 256 с.
4. Алемаскин, М.А. Воспитательная работа с подростками-правонарушителями / М.А. Алемаскин._М: Просвещение, 1978.- 120с.
5. Алексеев, Л.С. Профилактика социального сиротства / Л.С.Алексеев.-М: Гардарики, 2004.- 256с.
6. Алмазов, Г.Н. Социальная педагогика: учебное пособие / Г. Н. Алмазов. – М: Академия, 2000. – 192с.
7. Аликина, Н.В. Социально-педагогическая работа с семьями группы риска / Н.В.Алкина. – М: Инфра-М, 2003. – 144с.
8. Ананиев, В.П. Психология педагогического общения / В. П. Ананиев. – Киев: Вища школа, 1987. – 168с.
9. Арифова, Е. К. Роль семьи в предупреждении асоциального и антисоциального поведения учащихся / Е.К.Арифова // Семья в системе профилактики правонарушений среди детей школьного возраста: тезисы Всесоюзной научно-практической конференции. – Москва, 1991. – С. 13–15.

10. Асоев, М.Х. Социальная адаптация учащихся в общеобразовательной школе / М.Х.Асоев. – Душанбе: Маориф, 2010. – 145с.
11. Асмолов, А. Г. Личность как предмет психологического исследования / А. Г. Асмолов. - М. : Изд-во МГУ, 1984. - 104 с.
12. Афанасиев, В.П. Основы правового воспитания школьников / В. П.Афанасьев. – М: Просвещение, 1987. – 160с.
13. Баженов, В. Г. Психологические механизмы коррекции девиантного поведения школьников / В. Г. Баженов, В. П. Баженова. - Ростов н/Д : Феникс, 2006. - 224 с.
14. Баженов, В.Г., Баженова, В.П. Воспитание педагогически запущенных подростков / В. Г. Баженов. - Киев : Рад. шк., 1986. - 127 с.
15. Баландин, Г.А. Коррекция агрессивного поведения у подростков в условиях школы / / Вопросы психологии. – 1999. - №3.- 28-35с.
16. Бальсевич, В. К. Физкультура для всех и для каждого / В. К. Бальсевич. - М. : Физкультура и спорт, 1988. - 208 с.
17. Бальсевич, В. К. Физическая активность человека / В. К. Бальсевич, В. А. Запорожанов. - Киев : Здоровья, 1987. - 224 с.
18. Барномаи рушди тарбияи ҷисмонӣ ва варзиш дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2022–2026: замима ба қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 декабри соли 2021, № 568. – Душанбе, 2021.
19. Баротова, Г.Ю. Социально- педагогическая поддержка детей из неблагополучных семей / Г.Ю. Баротова.- Душанбе: Ирфон, 2018.- 134с.
20. Бауренас, В. Педагогическая профилактика зависимого поведения у подростков / В. Бауренас.- Вильнюс: Мокслас, 2003.- 120с.
21. Башкатов, И.П. Психология групп несовершеннолетних правонарушителей: социально-психологические особенности / И. П. Башкатов. - М. Прометей, 1993. - 38 с.

22. Башкатов, И.П. Коррекция девиантного поведения подростков в условиях общеобразовательной школы / И.П.Башкатов. – М: Издательство МГОУ, 2006. – 142с.
23. Белоусов, А.В. Психология девиантного поведения подростков / А.В. Белоусов. - ростов н/ Д: Феникс, 2004. - 192с.
24. Беличева, С.А. Основы превентивной психологии / С.А.Беличева.- М: Социальные здоровье России, 1994. – 224 с.
25. Белкин, А. С. Трудные дети / А. С. Белкин // Воспитание школьников. - 1981.- №11. -С. 38-42.
26. Биховская, И.М. Психология девиантного поведения: учебное пособие / И.М.Биховская. – М: Флинта, 2010. – 168с.
27. Бодалев, А.А. Психология общения / А.А.Бодалев. – М: Издательство МПСИ , 2002. – 320 с.
28. Бернс, Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – С. 45–52.
29. Бочкарева, Г.П. О некоторых причинах преступности несовершеннолетних /Г.П.Бочкарева. / / Вопросы психологии. – 1965. - №2. – 42-45с.
30. Буянов, М.И. Беседы о детской психиатрии / М.И.Буянов.- М: Просвещение, 1992.- 256с.
31. Вайзман, Н. П. Реабилитационная педагогика / Н. П. Вайзман. — М.: Аграф, 1996.-160 с.
32. Вертинская, Н.Н., Кочетов А.И. Профилактика и коррекция девиантного поведения подростков / Н.Н.Вертинская, А.И.Кочетов. – М: Школьная Пресса, 2005. – 96с.
33. Виленский, М. Я. Физическое воспитание школьников: вопросы перестройки / М. Я. Виленский // Физкультура в школе. - 1990. - №12. — С. 29-35.
34. Винник, Н. А. Эффективность различных форм физкультурно-спортивной активности в формировании ценностных ориентаций

личности: автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Н. А. Винник. - М., 1991. - 24 с.

35. Виноградов, П. А. Основы физической культуры / П. А. Виноградов, В. И. Жолдак. - Челябинск, 1997. - 80 с.

36. Возрастная морфология и физиология / под ред. А. А. Маркосяна. — М. : Физкультура и спорт, 1987. - 257 с.

37. Выготский, Л. С. Собрание сочинений: в 6 т. Т. 5 : Основы дефектологии / Л. С. Выготский. — М. : Педагогика, 1983. - 369 с.

38. Гадоев, М. Социально-педагогические основы профилактики правонарушений среди молодежи / М.Гадоев. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 132 с.

39. Давлатов, М. Психология/Зери тахрири М.Давлатов – Душанбе: Собириён, 2010. – С. 309.

40. Давлятов, Х.С. Педагогические условия профилактики асоциального поведения учащихся / Х.С.Давлятов. – Душанбе: Маориф, 2011. – 145с.

41. Давыдов, В. В. О понятии развивающего обучения / В. В. Давыдов // Педагогика. -1995. - №1. - С. 29-39.

42. Давыдов, В. В. Проблемы развивающего обучения / В. В. Давыдов. — М. : Педагогика, 1986. - 240 с.

43. Дадобоева, М. С. Место информационной технологии в инклюзивном образовании / М.С.Дадобоева. // Вестник педагогического университета. – 2020. – № 3(85). – С. 112–117.

44. Дадобоева, М.С. К вопросу о нравственном воспитании / М.С.Дадобоева. «Школа и общество»/Душанбе, 2006. С 39-42.

45. Дадобоева, М.С. Оворагардӣ ва беназоратии кӯдакон масъалаи иҷтимоӣ-психологӣ / М.С.Дадобоева. Конференсияи илмӣ-амалии ҳайати профессорон ва омӯзгорон бахшида ба бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф (солҳои 2020-2040), 5500-солагии Саразми бостонӣ ва 700-солагии шоири

барчасти тоҷик Камоли Хучандӣ, 20-25 апрели соли 2020, Душанбе. С. 72-75.

46. Дорожнова, К. П. Роль социальных и биологических факторов в развитии ребенка / К. П. Дорожнова. - М. : Медицина, 1983. - 160 с.

47. Дубровина, И.В. Проблемы возрастной и педагогической психологии / под ред. И.В.Дубровиной. – М., 1995. – 144 с.

48. Журавлева, И. В. Здоровье подростков: социологический анализ / И. В. Журавлева. - М. : Изд-во Ин-та социологии РАН, 2002. - 240 с.

49. Зайтметов, Ҳ. Социально- педагогическая работа с молодежью / Ҳ. Займетов. – Душанбе: Ирфон, 2016. – 148с.

50. Захаров, А. И. Как предупредить отклонения в поведении ребенка / А. И. Захаров. - М. : Просвещение, 1986. - 128 с.

51. Зубайдов, У.З. Психолого- педагогические основы работы с подростками – девиантами/ У.З.Зубайдов.- Душанбе: Маориф, 2005. – 136 с.

52. Зотов, Ю.И. Профилактика наркомании в молодежной среде / Ю.И.Зотов.- М: Академия, 2002. – 176 с.

53. Зюбин, Л.М. Психология трудновоспитуемых школьников / Л.М.Зюбин. – М: Просвещение, 1971. – 160с.

54. Ильин, Е. П. Мотивы человека: теория и методы изучения / Е. П. Ильин. Киев : Вища школа, 1998. - 292 с.

55. Иматзода, Л. Психолого- педагогические основы работы с детьми группы риска / Л.Иматзода. – Душанбе:Ирфон, 2013. – 124с.

56. Кабачков, В. А. Психолого- педагогические условия профилактики правонарушений среди подростков / В.А.Кабачков. – М: МГПИ, 1998.-132С.

57. Кадыров, Б.К. Роль семьи в профилактике правонарушений среди молодежи / Б.К.Кадыров // Педагогика и жизнь. — 2017. — № 2. — С. 36–40.

58. Каримова, И. Х. Теоретические основы гуманизации гуманитарного образования учащихся таджикской школы: автореф. дис. ... д-ра пед. наук /И.Х.Каримова. – Душанбе: ТГПУ, 2000. – 44 с.

59. Карвасарский, Б.Д. Психотерапия / Б.Д. Карвасарский. – М: Медицина, 1985. – 304с. Карвасарский, Б.Д . Групповая психотерапия при неврозах// Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С.Корсакова. – 179.

60. Ключе, Н.Н.Социально-педагогическая работа с подростками, склонными к девиантному поведению / Н.Н.Ключе.- Минск: БГПУ , 2010. – 128с.

61. Комиссаров, В. А. Экспресс-оценка функционального состояния числа подростков / В. А. Комиссаров // Охрана здоровья детей и подростков. - Киев, 1990. - №21. - С. 65-66.

62. Комплексный подход к воспитанию школьников / под ред. Л. К. Балясиной. - М. : Просвещение, 1982. - 208 с.

63. Кон, И.С. Психология старшеклассника / И.С. Кон. М., 1980. – 190 с.

64. Котибова, Ш. Педагогические условия профилактики асоциального поведения учащихся / Ш.Котибова. – Душанбе: Маориф, 2014. – 116с.

65. Котибова, Ш. Роль семьи в профилактике правонарушений среди молодежи / Ш.Котибова. // Маориф.- 2016. - №3.- 40-45с.

66. Кочетов, А. И. Работа с трудными детьми : кн. для учителя / А. И. Кочетов, Н. Н. Верцинская. -М. : Просвещение, 1986. - 160 с.

67. Кочетов, А. И. Перевоспитание подростка / А. И. Кочетов. - М. : Педагогика, 1986. — 160 с.

68. Кон, И.С. Социология личности [Текст] / И.С. Кон. – М.: Политиздат, 1967. - 383 с.

69. Консепсияи миллии тарбия дар Ҷумҳурии Тоҷикистон. Ахбори Вазорати Маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]/Душанбе. – 2003.

70. Куницына, В.Н. Восприятие подростками других людей и себя / В.Н. Куницына. – Москва: Педагогика, 1987. – 189 с.
71. Курбанова, Г.А. Социально-педагогическая работа с детьми из неблагополучных семей / Г.А. Курбанова. — Душанбе: Истеъдод, 2012. — 124
72. Куренцов, В. А. Профилактика правонарушений среди подростков средствами физической культуры / В. А. Кузнецов // Спорт для всех и профилактика правонарушений : тез. науч-практ. конф. - М., 1991. — С. 7-9.
73. Кучкин, С. Н. Методы оценки уровня здоровья и физической работоспособности / С. Н. Кучкин. - Волгоград, 1994. - 104 с.
74. Қахрамонов, Г.С. Педагогические условия профилактики правонарушений среди подростков / Г.С.Қахрамонов. – Душанбе:Маориф, 2009. – 123с.
75. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” [Матн]. – Душанбе, 2013. - 64 с.
76. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи масъулият барои таълиму тарбияи кӯдак» аз 20 июни соли 2024, № 2049. – Душанбе, 2024.
77. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ҳифзи ҳуқуқҳои кӯдак“ [Ахбори Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн]/ с. 2015, №3, мод. 218; с. 2018, №1, мод. 21] [Қонуни ҚТ аз 2.01.2018 № 1489, аз 17.12.2020 № 1740, аз 3.01.2024, № 2034]
78. Латифзода, С. Психолого-педагогические аспекты работы с подростками группы риска / С. Латифзода. — Душанбе: ЭР-граф, 2010. — 138 с.
79. Левин, К. Разрешение социальных конфликтов: избранные работы по динамике групп / К.Левин. пер. с англ. — М.: Прогресс, 2000. — 408 с.
80. Лебедевская, К. С. Подростки с нарушением в аффективной сфере / К. С. Лебедевская. - М. : Просвещение, 1988. - 168 с.

81. Лесгафт, П.Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П.Ф. Лесгафт. — М.: Педагогика, 1991. — 174 с.
82. Леонтьев, А.А. Личностная зрелость как опосредствование личностного роста [Текст] / А.А. Леонтьев // Культурно-историческая психология развития /Под ред. И.А. Петуховой. – М.:Смысл, 2001.-161 с.
83. Личко, А.Е. Подростковая наркология: руководство./ А.Е.Личко. — Л.: Медицина, 1985. — 304 с.
84. Лутфуллоев, М. Педагогикаи миллӣ. — / М. Лутфуллоев. — Душанбе: Ирфон, 2020. – С. 172–176.
85. Лубишев, Л.И. Профилактика правонарушений несовершеннолетних в школе / Л.И. Лубишев. — Киев: Радянська школа, 1988. — 144 с.
86. Маджидова, Б. Традиции и обычаи таджикского народа в формировании нравственных качеств [Текст]/ Б. Маджидова// Монография. – Душанбе, 2004. - 211 с.
87. Макаренко, А. С. Педагогические сочинения. Т. 5 / А. С. Макаренко. — М. : Педагогика, 1983.-336 с.
88. Максимова, Н. Ю. Диагностика и коррекция поведения трудных подростков / Н. Ю. Максимова // Вопросы психологии. - 1988. — № 3. — С. 93-94.
89. Маленкова, Л. И. Человековедение : прогр. и метод, материалы / Л. И. Маленкова. - М. : Знание, 1993. - 208 с.
90. Мардахаев, Л. В. Социальная педагогика / Л. В. Мардахаев. - М. : Грдарики, 2003. - 269 с.
91. Мариенко, И.С. Основы процесса нравственного воспитания школьников./ И.С.Мариенко. [Текст]. М:Просвещение, 1980, 183 с.
92. Матвеев, Л. П. Введение в теорию физической культуры / Л. П. Матвеев. -М. : Физкультура и спорт, 1983. - 160 с.
93. Маджидзода, У.Х. Педагогические принципы подготовки молодежи к социальной активности / У.Х. Мачидзода. — Хучанд: Нури маърифат, 2021. — 132 с.

94. Мустафокулов Т., Нарзуллоева М. Асосҳои психологияи синнусолӣ ва педагогӣ : дастури таълимӣ / Т.Мустафокулов, М.Нарзуллоева — Кӯлоб, 1993. — 156 с.
95. Мухина, В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В. С. Мухина. -М. : Академия, 2000. - 456 с.
96. Намозов Т., Абдуллоев А. Бозӣҳои серхаракат : дастури таълимӣ / Т.Намозов, А.Абдуллоев — Душанбе : Ирфон, 2024. — 100 с.
97. Натазон, Э. Ш. Трудный школьник и педагогический коллектив / Э. Ш. Натазон. -М. : Просвещение, 1984. - 96 с.
98. Невский, И. А. Предупреждение и преодоление педагогической запущенности школьников / И. А. Невский. - М. : Педагогика, 1982. - 212 с.
99. Новоселова, А. С. Специфика воспитательной работы с педагогически запущенными подростками / А. С. Новоселова. - Пермь, 1988. - 78 с.
100. Новиков, А.Д. Основы спортивной тренировки / А.Д.Новиков. // Теория и практика физической культуры. — 1970. — № 8. — С. 12–18.
101. Нуров, А. Педагогикаи оилавӣ / А. Нуров. — Душанбе : Маориф, 2007. — 256 с.
102. Обидова, М. Психологические особенности подростков с девиантным поведением / М. Обидова. — Душанбе: Истеъдод, 2014. — 118 с.
103. Обухова, Л. Ф. Возрастная психология / Л. Ф. Обухова. - М.: Юрайт, 2013. - 460 с.
104. Пиаже, Ж. Моральное суждение у ребенка / Ж. Пиаже. — М.: Академический Проект, 2006. — 480 с.
105. Павлов, И.В. Психология отклоняющегося поведения / И.В. Павлов. — М.: ТЦ Сфера, 2007. — 160 с.
106. Петровский, А.В. Психология развивающейся личности / А.В. Петровский. — М.: Прогресс, 1987. — 280 с.

107. Психология и профилактика асоциального поведения несовершеннолетних / под ред. С. А. Беличевой. - Тюмень, 1985. - 58 с.
108. Полняский, В.П. Коррекция агрессивного поведения школьников / В.П.Полнянский. // Воспитание школьников. — 2008. — № 3. — С. 24–29.
109. Раҳимуллоҳ С. Нақши варзиш дар солимии руҳии наврасон / С.Раҳимуллоҳ. // Масъалаҳои мубрами тарбияи ҷисмонии наврасону ҷавонон: маводи конфронси ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ. – Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2025. – С. 23–28.
110. Раҳмон, Э. Вохурӣ бо ҷавонон / Э.Раҳмон. Душанбе, 2016, 36 с
111. Раҳимзода, Х. Педагогические основы профилактики правонарушений среди молодежи / Х. Рахимзода. — Душанбе: Маориф, 2008. — 140 с.
112. Раттер, М. Нарушения поведения у детей: пер. с англ / М.Раттер — М.: Апрель Пресс, 2003. — 368 с.
113. Ремшмидт, Х. Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности / Х. Ремшмидт. - М. : Мир, 1994. - 320 с.
114. Роджерс, К. Становление личности. Взгляд на психотерапию / К. Рочарс. — М.: Эксмо-Пресс, 2001. — 416 с.
115. Рожкова, М. И. Воспитание трудного ребёнка: дети с девиантным поведением / М. И. Рожкова. - М. : ВЛАДОС, 2001. - 240 с.
116. Рожкова, М.И. Воспитание трудного ребёнка: дети с девиантным поведением / М. И. Рожкова. - М. : ВЛАДОС, 2001. - 240 с.
117. Сангинов, Б.К. Педагогические основы профилактики правонарушений среди молодежи / Б.К. Сангинов. — Душанбе: Ирфон, 2013. — 136 с.
118. Саидова, Ш.А. Психологические особенности подростков с девиантным поведением / Ш.А. Саидова. — Душанбе: Истеъдод, 2017. — 128 с.

119. Саидзода, Б. Х. Тадқиқи хусусиятҳои психології шахсияти наврасону навҷавонони майл ба худкушидошта: дар мисоли Ҷумҳурии Тоҷикистон: дис. ... доктори фалсафа (PhD) / Б.Х.Саидзода. – Душанбе, 2020. – 160 с.

120. Сафаров, Ш. А. Бозиҳои миллии халқи тоҷик дар замони гузашта ва муосир / Ш.А.Сафаров. – Душанбе: Маориф, 2018. – 608 с.

121. Сафаров, В. Д. Педагогика / В.Д.Сафаров. — Душанбе: Маориф, 2007. — 256 с.

122. Сафарова, З. Проблемаҳои психологӣ дар системаи муносибатҳои кӯдакони синни томактабии оилаҳои нопурра [Матн] / З. Сафарова: дисс. барои дарёфти ном.илм. психологӣ. – Душанбе, 2020. - 178 с.

123. Сафарова, М.Қ., Сафаров Қ.Д. Педагогические условия обеспечения социальной адаптации молодежи / М.Қ.Сафарова, Қ.Д.Сафаров. // Женщины Таджикистана. — 2016. — № 2. — С. 26–30.

124. Синякин, М. П. Формирование психофизической устойчивости дезадаптированных подростков 15—16 лет в процессе спортивной деятельности: дис. ... канд. пед. наук / М. П. Синякин. - М., 2000. - 180 с.

125. Солехзода, М. Социально-психологические факторы профилактики правонарушений среди молодежи / М.Солехзода. // Наука и технология. — 2015. — № 3. — С. 48–53.

126. Социальная педагогика: курс лекций / под общ. ред. М. А. Галагузовой. -М. : ВЛАДОС, 2001.-416 с.

127. Социальная работа : рос. энцикл. слов. / под ред. В. И. Жукова. - М. : Союз, 1997.-358 с.

128. Степанов, В. Г. Психология трудных школьников : учеб. пособие для учителей и родителей / В. Г. Степанов. - 2-е изд., стер. - М. : Academia, 1998.-321 с.

129. Столяров, В. И. Концепция физической культуры и физкультурного воспитания (инновационный подход) / В. И. Столяров // Теория и практика физической культуры. - 1998. - №5. - С.11-15
130. Столяров, В. И. Спорт, духовность, искусство / В. И. Столяров // Физическая культура в школе. - 1993. - №2. - С. 52-56.
131. Столяров, В. И. Новые формы физкультурно-спортивной работы с учащейся молодежью / В. И. Столяров // Физическая культура: Воспитание, образование, тренировка. - 1998. - №1. - С. 21-26, 39- 40.
132. Строгова, Н. А. Дети «группы риска»: подростки с девиантным поведением / Н. А. Строгова. — М.: Компания спутник+, 2003. - 144 с.
133. Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям / В.А. Сухомлинский. — Киев: Радянська школа, 1973. — 288 с.
134. Суяркулов, Т. Педагогические основы профилактики правонарушений среди подростков/Т. Суяркулов. — Душанбе: Маориф, 2007. — 138 с.
135. Тихвинский, С.Б. Коррекция эмоциональных нарушений у подростков с девиантным поведением/ С.Б.Тихвинский. Психологический журнал. — 1993. — № 2. — С. 45–51.
136. ТУТ — Ташкилоти умумичахонии тандурустӣ (World Health Organization, WHO).
137. Турсунов, Н. Н. Педагогические условия формирования правовой культуры у старшеклассников / Н.Н. Турсунов. — Душанбе: Ирфон, 2011. — 142 с.
138. Турсунов, Н.Н. Педагогические основы формирования правовой культуры у молодежи/Маориф. — 2013. — № 6. — С. 38–43.
139. Файзалиев, Ч. Педагогические технологии профилактики правонарушений среди молодежи / Ч.Файзалиев – Душанбе: Маориф, 2015. – 148 с.
140. Фарбер, Д.А. Физиология подростка (педагогическая наука - реформа школы) / Д. А. Фарбер. - М.: Педагогика, 1988. - 208 с.

141. Фарбер, Д.А. Физиология школьника/Д.А.Фарбер, М.А.Коршенкова, В. Д. Сонькин. -М: Педагогика, 1990. - 64 с.
142. Фозилов, С. Педагогические условия профилактики асоциального поведения подростков/С. Фозилов. — Худжанд: Нури маърифат, 2010. — 130 с.
143. Фельдштейн, Д. И. Психологические особенности развития личности в подростковом возрасте/Д.И.Фельдштейн. -Москва: Педагогика, 1988. -168 с..
144. Холостова, Е. И. Социальная реабилитация/Е. И. Холостова, Н. Ф. Дементьева. - М.: Дашков и К, 2002. - 340 с.
145. Хрипкова, А.Г. Возрастная физиология и школьная гигиена / А.Г. Хрипкова. — М.: Просвещение, 1990. — 320 с.
146. Хрушев, С.В. Физическое воспитание детей и подростков / С.В. Хрушев. — М.: Медицина, 2000. — 248 с.
147. Шарифзода, Ф. Педагогические основы профилактики правонарушений среди молодежи / Ф. Шарифзода. — Душанбе: Ирфон, 2007. - 184 с.
148. Шарипов, В.Д. Коррекция агрессивного поведения у подростков в условиях школы / В.Д.Шарипов. // Вопросы психологии. — 2005. — № 2. — С. 34–41.
149. Шарипов, В.Д. Психолого-педагогические основы работы с трудными подростками / В.Д. Шарипов. — М.: Академия, 2003. — 176 с.
150. Шаповалова, В.А. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска / В.А. Шаповалова. — М.: Владос, 2006. — 168 с.
151. Шикваҳӣ Муқаддам, С. Баррасии нақши варзиш дар саломатии равон ва шодкомии наврасони мактаби миёна дар Кирмон / С. Шикваҳӣ Муқаддам, М. Зеварӣ Раҳмон, М. Лесонӣ // Саломат ва равоншиносӣ. – Техрон, 2011. – № 1(3). – С. 23–31.
152. Шукуров, Т. Социально-психологические факторы профилактики правонарушений среди молодежи / Т. Шукуров // Наука и технология. — 2015. — № 4. — С. 50–55.

153. Эйдемилев, Э.Г. Психология и психотерапия семьи / Э.Г.Эйдемилев. — СПб.: Питер, 1999. — 656 с.
154. Юрченко, О.И. Психолого-педагогическая коррекция девиантного поведения подростков / О.И. Юрченко. — Киев: Наукова думка, 2002. — 160 с.
155. Юстийский, В. Нарушения поведения у подростков: психологический аспект /В.Юстийский. — Л.: ЛГУ, 1991. — 144 с.
156. Юнусова, Н.М. Технологическая вариативность современного урока в условиях демократизации деятельности школ Таджикистана (на материале начальных классов) [Текст]/ Н.М. Юнусова: авт... на дисс. соис. канд. пед. наук. — Душанбе, 2000. - 26 с.

ИНТИШОРОТ АЗ РЀЙИ МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Мақолаҳое, ки дар маҷаллаҳои тақризшаванда ва тавсиякардаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расидаанд:

[1-М]Дадобоева М.С., Сайдалиев У.Р. Таснифоти педагогӣ-психологии мафҳуми «душвортарбия» ва хусусиятҳои зоҳиршавии он дар наврасон [Матн]/Сайдалиев У.Р.//Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. —Душанбе, 2023.—№ 4-2 (18).—С. 25-30.

[2-М]Сайдалиев У.Р. Таъсири арзишҳои муҳими варзиш ба ҳаёти наврасони душвортарбия [Матн]/Сайдалиев У.Р.//Паёми Пажуҳишгоҳи рушди маориф.—Душанбе, 2024.—№4 (48).—С.206-212.

[3-М]Сайдалиев У.Р. Кор бо наврасони душвортарбия: маслиҳати мутахассисон [Матн]/Сайдалиев У.Р.//Паёми Пажуҳишгоҳи рушди маориф.—Душанбе, 2025.—№6 (48).—С.15-23.

[4-М]Сайдалиев У.Р. Усулҳои ҳамкорӣ бо оилаҳои кӯдакони душвортарбия бо воситаи варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ [Матн]/Сайдалиев У.Р.// Паёми донишгоҳи омузгорӣ.–Душанбе, 2026.–№2 (28).–С.34-45.

II. Мақолаҳои илмие, ки дар маҷмӯа ва дигар нашрияҳои

илмӣ-амалӣ чоп шудаанд:

[5-М]Сайдалиев У.Р. Физическая культура в системе образования XIX начала XX веков в Республике Таджикистан[Матн]/Сайдалиев У.Р.//Сборник международной конференции: Современные тенденции языкового образования в Республике Таджикистан: опыт, проблемы, перспективы. –Душанбе, 2022. –С.364-368.

[6-М]Сайдалиев У.Р. Роль спорта в повышении экологического сознания молодежи[Текст]/Сайдалиев У.Р.//Маводи конференсияи ҷумхуриявии илмӣ-назариявӣ дар мавзӯи «Оқилона истифодабарии табиат ва ҳифзи муҳити атроф дар шароити тағйирёбии иқлим».–Душанбе, 2023.– С.383-387.

[7-М]Сайдалиев У.Р. О взглядах современного учителя[Текст]/Сайдалиев У.Р.//Маводи конференсияи ҷумхуриявии назариявӣ-амалӣ дар мавзӯи «Омӯзгор-проблемаҳои таҳсилоти муосир», бахшида ба «Рӯзи омӯзгор».–Душанбе, 2024.–С.213-215.

[8-М]Сайдалиев У.Р. Хусусиятҳои ташкилӣ, педагогии ташаккули майлу рағбати наврасони душвортарбия ба варзиш ва тарбияи ҷисмонӣ[Матн]/Сайдалиев У.Р.//Сборник материалов республиканской научно-практической конференции «Мировые тенденции в области литературных связей-новое восприятие художественного текста», приурочный «Государственной программе совершенствования преподавания и изучения русского и английского языков в Республике Таджикистан на период до 2030 года». –Душанбе, 2025. –С.185-187.

[9-М]Сайдалиев У.Р. Формирования интереса трудновоспитуемых учащихся к занятиям физической культуры[Текст]/Сайдалиев

У.Р.//Материалы международной научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава на основе высутпления Лидера нации, Основателя мира и национального единства, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона, посвященному «Дню знаний» на тему «Роль и ответственность учителя в период независимости». –Душанбе, 2024. –310-313.

[10-М]Сайдалиев У.Р. Особенности формирования у трудновоспитуемых учащихся склонности к физическому воспитанию[Текст]/Сайдалиев У.Р.// Материалы международной научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава на основе высутпления Лидера нации, Основателя мира и национального единства, Президента Республики Таджикистан, уважаемого Эмомали Рахмона, посвященному «Дню знаний» на тему «Роль и ответственность учителя в период независимости». –Душанбе, 2024.–314-318.

[11-М]Сайдалиев У.Р. Муносибати хонандагони душвортарбия нисбати тарбияи ҷисмонӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон[Матн]/Сайдалиев У.Р.//Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои мубрами тарбияи ҷисмонии наврасону ҷавонон».–Душанбе, 2025.–С.79-84.

[12-М]Сайдалиев У.Р. Правильное питание - залог здоровья[Матн]/Сайдалиев У.Р.//Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои мубрами тарбияи ҷисмонии наврасону ҷавонон».–Душанбе, 2025.–С.63-68.

[13-М]Сайдалиев У.Р. Консепсияи муосири педагогӣ оид ба моҳияти таълими хусусӣ-тамоюлӣ[Матн]/Сайдалиев У.Р.//Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои мубрами тарбияи ҷисмонии наврасону ҷавонон». – Душанбе, 2025.–С.220-225.